UNIVERSAL
LIBRARY

سرمایۂ خرد

اعرابوں کے قاعدے

نمبر شمار	قاعدے	مثالیں
۱	مخلوط ہے وہ چشمی لکھی گئی +	تھم، بھار
۲	نونِ غنّہ جو لفظ کے درمیان ہے اُس پر اُلٹا جزم دیا ہے۔ اور جو آخر میں ہے۔ اُس میں نقطہ نہیں دیا +	رانْد۔ جاں +
۳	یائے معروف جو لفظ کے آخر ہے۔ وہ دائرے کی لکھی گئی ہے +	کشتی
۴	یائے معروف کے سوا باقی سب یے الٹی لکھی گئی ہیں +	بے۔ گے۔ جائے۔ اُڑنے +
۵	جو واؤ بولی نہیں جاتی۔ اُس کے نیچے آڑی لکیر ہے +	خود۔ خویش +
۶	حرفِ مفتوح پر وہیں زبر رکھا ہے۔ جہاں واؤ یا یے کے معروف اور مجہول ہونے کا شبہ پڑتا ہے نوٹ	ہمالیہ۔ زیور۔ غور۔ سیر +

له باقی قاعدے اخیر کے صفحے پر دیکھو +

فہرستِ مضامین

منتخباتِ فارسی

در گفتگوے یومیّہ

صحبتِ خویشی و قومی

مہر جان - آقا! خیلے عجیب است - کہ امروز شما تشریف آوردید!
مہر جان - بندہ خیلے مشتاقِ زیارت بودم +
آقا نو روز - نسبت بمن چہ خدمتے است؟
مہر جان - خواہرِ من مے خواہد سخنِ واجبی بعرض رساند +
آقا نو روز - بگوئیدش کہ انشاء اللہ فردا حاضرِ خدمت مے شوم +
مہر جان - او حالا میخواہد عرض کند +
آقا نو روز - آخر او بمن چہ مے خواہد بگوید؟
مہر جان - نمے دانم چہ

مے خواہد بگوید +
آقا نوروز - خیر! بعد
از عصر برائے گفتگو شرفیاب
خواہم شد +
مہر جان - او خودش
اینجا آمدہ است +
نوروز - اے مرد خدا!
خیلے زرنگی کردی - من پیشتر
چرا خبر ندادی - کہ من از
بازار یک چیز خوبے بجہت
او تحفہ بیاورم - پلو و قہوہ
بپزم +
مہر جان - ایں زحمتہا
لازم نیست - او مے خواہد -
سخنے بشما بگوید و برگردد +
نوروز - خیر - بگو در کجا ست؟
مہر جان - در حیاط[1] نشستہ
با سوگلے[2] شما حرف مے زند +
نوروز - برو - صداش کن +
مہر جان - صونا - صونا ہوئے!

صونا - بلے آغا! چہ میفرمائید؟
مہر جان - کلثوم ننہ را
بگو - کہ اینجا بیاید +
صونا - در کجا؟
مہر جان - در اطاق
نوروز آقا +
صونا - خانم! مہر جان آغا
شما را در اطاق نوروز آقا
صدا مے زند +
کلثوم ننہ - سلام علیکم
آقا!
نوروز - و علیک السلام
خواہر! خوش آمدی - بیا
بنشیں - قدم بر چشم -
چہ طور تشریف آوردی؟
چہ باعث زحمت شد +
کلثوم ننہ - پارۂ حرفہا
داشتم - بگویم؟
نوروز - بفرمائید - من ہم
میل بشنیدن حرف شما دارم +

[1] حیاط - آنگن - جو گھر کے سامنے نشست و برخاست کے لئے چار دیواری کھینچ کر بنائی ہوتی ہے +
[2] سوگلی - محبوبہ +

کلثوم ننه - کارِ واجبی
دارم - در خلوت خواهم گفت +
نوروز - اینجا هیچ بیگانه
نیست - شما آشکارا حرف
بزنید +
کلثوم ننه - پیش روی
مردم نمی توانم بگویم +
نوروز - در گوشِ من
بگوئید +
کلثوم ننه - سرگوشی در
مجلس خوب نیست +
نوروز - بیا - پستو نشسته
حرف بزنیم +
کلثوم ننه - خیلی مناسب
است +
نوروز - حالا بگو - مطلبِ
شما چه چیز است ؟
کلثوم ننه - حرفی که من
می گویم - باید که آن را پیش
این و آن بروز ندهید که

فلانی به من چنین و چنان
گفته است +
نوروز - آهسته چرا
می گوئی - بلند بگو - گوشم
قدری سنگین است +
کلثوم ننه - من آهسته
باین جهت حرف می زنم -
مبادا پشتِ دیوار کسی گوش
کند و حرفِ مرا بشنود -
پیشِ پسرِ شما نقل بکند +
نوروز - نه خیر - کسی
نمی شنود - تو مطلب را
بی مضائقه بمن آشکار کن +
کلثوم ننه - من خیلی
از این می ترسم - که پسرِ
شما یواشکی[1] بیاید - و حرفِ
مرا گوش بدهد +
نوروز - خواهر! حرفِ دل[2]
مزن - وقت می گذرد - مرا
از مقصدت حالی[3] کن +

[1] یواشکی اور یواش بمعنئ آہستہ +
[2] حرفِ دل - اِدھر اُدھر کی باتیں - مشکوک باتیں - قابلِ ترک باتیں +
[3] حالی کردن - آگاہ کرنا - خبر دار کرنا - جتانا +

کلثوم ننه- مطلبم این است.
که پسر شما ارادۂ زن گرفتن
دارد یا نہ ؟
نوروز- چرا ندارد؟ انشاء اللہ
بعد از یک سال عروسیش
را تدارک مے کنیم +
کلثوم ننه - اوف ! تا
یک سال که انتظار خواہد
کشید ؟
نوروز- خواہر! چہ میگوئی؟
در یک چشم بہم زدن سال
مے گذرد +
کلثوم ننه - اگر تا یک
ماہ شما تدارک نکنید - من
دختر خود را بہ پسر داروغہ باشی
نامزد مے کنم +
نوروز- زنکہ! اینچہ حرفہا
است- کہ مے زنی؟ از سخنت
زمین زیر پایم لرزید +

کلثوم ننه- من شنیده ام
که پسر شما بیباک شده +
نوروز- کلثوم ننه! چہ چی
مے گوئی؟ چرا پسر مرا بدنام
مے کنی؟
کلثوم ننه- تو مثل کبک
چشمت را روے ہم گذاشتہ-
عیب و بدت را نمے بینی-
و ہیچ مے دانی- کہ مردم
ہم نمے بینند +
نوروز- این حرفہا را از
کجا مے گوئی؟
کلثوم ننه- آیا دیشب پسر
شما توے راہ با یکے از قراولہا[1]
عربدہ نکردہ است؟ و قراولان
او را تمام شب دشتناق[2]
نکردہ اند- کہ تا دہ تومان[3]
از شما جریمہ نگرفتہ اند ؟
او را ول نکردہ اند +

---

[1] قراول - چوکیدار - پہرہ دار +

[2] دشتناق - زیر حراست - حوالات - جیل - قید خانہ - قید +

[3] تومان:- ایران کا ایک طلائی سکہ ہے - جس کی قیمت بلند للعمر کے ہوتی ہے +

نورُوز۔ مرگِ خودِ ماں مبادا شُہرت بدہی کہ چنیں و چناں شُد اشت +

کلثوم ننہ ۔ مرا ہِچہ ضرور است کہ رازِ شُما را شُہرت بدہم۔ مردُم شہر ہمہ خود مے دانند ۔ کہ بچّۂ نورُوز آقا ہیچو شُدہ است +

نورُوز ۔ زنکہ! معلُوم مے شوَد۔کہ تو از حرفِ کسے از راہ رفتۂ عقلِ ترا کسے دُزدِیدہ است +

کلثوم ننہ ۔ بلے ۔ من ہم مے دانم ۔ کہ شُما خُودِناں او را ہیچو ہارلہ کردہ اید +

نورُوز ۔ من چہ طور او را ہار کردہ ام ؟

کلثوم ننہ ۔ شُما او را نہ علم آموختید نہ معرفت۔ بجُز اینکہ شُما پیدا کُنید و او در بازو۔دیگر از دستش چہ بر مے آید +

نورُوز۔خیر او ہیچ کارہ نیست۔ ببینم تو نامزدش را چہ طور بدیگرے میدہی۔ داروغہ باشی کیست کہ پاتوے کفشش را بکُند +

کلثوم ننہ ۔ مے دہم۔ بہ بینم شُما با من چہ کار خواہید کرد ۔ حالا مے روم حرفِ شُما را بہ او حالی مے کنم +

نورُوز۔نہ خواہر! ما نوکرتیم۔ چاکرتیم ۔بندۂ تو ایم۔ غُلامِ تو ایم ۔ایں حرفہا را بر زبان میار۔ایں کارہا از تو شائستہ نیست +

کلثوم ننہ۔شُما نہ نوکرِ

لہ ہار ۔ دِلیر۔ دِیوانہ ۔ مُنہ زور ۔ سر چڑھایا ہُوا۔ شُتر بے مہار +

ٰلہ پیدا کردن ۔ کمائی ۔ یعنی تُم کماؤ اور وہ ہار دست۔ اور تمہاری کمائی اُڑائے +

من باشید نہ چاکرِ من - شما
برادرِ من باشید - امّا پسرِ
خود را بگوئید کہ ازیں خیالِ
مفت بروں برود[1] +

نوروز - حالا ایں حرفہا را
کنار بگزار - بگو کہ تدارکِ
عروسیش را کے مے دہی؟

کلثوم ننہ - تدارکِ
عروسیِ کہ؟

نوروز - عروسیِ دخترہ ات +

کلثوم ننہ - من ہرگز
دستِ دخترۂ خود بہ دستِ
ہیچو پسرِ سرِ خود بالا برآمدہ[2]
نمے دہم +

نوروز - نہ خواہر! تو
او را بجانِ من بہ فرزندی
قبول کن - او ہمیشہ غلامِ
تو خواہد بود +

کلثوم ننہ - من ہرگز
عروسیِ دخترہ ام را با
نورِ چشمِ شما نمے کنم +

نوروز - برو - اگر نمے کنی
نہ کن - ما ہم خیلے شنیدہ ایم
کہ دخترت رو واز پیشِ روے
نامحرم مے نشیند +

کلثوم ننہ - حالا کہ ہیچو
است - لائقِ نورِ چشمِ خود
دخترِ دیگرے را پیدا بکنید -
دخترے کہ رو واز پیشِ ایں
و آں بنشیند - لائقِ نورِ چشمِ
شما نیست +

نوروز - مہر جان آغا!
شما پیش بیائید - و کلثوم ننہ
را بفہمانید - کہ از ما آزردہ
نشود +

مہر جان - او از شما
آزردہ نبود - شما خود از
سخنہاے ناسزا او را آزردہ
کردید +

نوروز - من کے بہ او

---

[1] بیروں رفتن کے معنی اہلِ ایران کے محاورے میں باز رہنے کے ہیں +

[2] سرِ خود بالا برآمدہ - شترِ بے مہار +

سخن ناسزا گفتہ ام۔اگر برفرض سخنے ناواجب از زبان من بر آمدہ باشد۔ عفو فرمائید +

مہرجان ۔ ما صاحب دختریم۔ما چہ حد داریم۔ کہ با شما سر بر داریم۔ مگر از شما ہم ہمچو حرفہا سزاوار نیست +

نوروز۔ خیر! ایں حرفہا را بگزارید ۔ مطلب من اینست۔حالا کہ بخانۂ تان مے روید۔ایں سخنہا را پیشِ دخترہ بروز ندہید و از طرفِ پسرِ من ایں انگشتر در انگشتش بکنید +

مہرجان ۔ ما نامِ پسر شما را پیشِ او بر زبان نمے توانیم بیاریم۔وقتے کہ کسے نامِ نورِ چشمِ شما پیشِ او مے برد۔خیلے بدش مے آید +

نوروز ۔ مگر او ازیں قرابت راضی نیست ؟

مہرجان ۔ او پیشتر ازیں قرابت حاشا[۱] مے کرد۔من کہ بہ زور ایں کار را بہ گردنش بستم +

نوروز۔ اے واے!چہ چارہ کنیم ؟

مہرجان ۔ آغا ! حالا تدارکِ عروسی را جلد باید کرد +

کلثوم ننہ۔ اے واے! صداے پاے بیگانہ مے آید +

نوروز ۔چرا مے ترسی؟ ہیچ بیگانہ نمے تواند کہ اینجا پا بگزارد +

کلثوم ننہ ۔ آخر ایں کیست۔کہ سرش را تو کردہ یک راست بسمتِ اطاقِ ما مے آید +

---

[۱] حاشا مے کرد ۔ یعنی اِنکار کرتی تھی +

نوروز - مگر تو
نمے شناسیش ؟
کلثوم ننه - من
نمے شناسمش +
نوروز - چرا نمے شناسیش ؟
خیلے خوب مے شناسیش +
کلثوم ننه - آخر بفرمائید -
که این کیست - که ہمچو
سرزده[1] پیش ما مے آید ؟
نوروز - این ہماں نامزد
دخترت است +
کلثوم ننه - اے وائے !
چه خاک بر سر کنم - کجا بروم ؟
مهر جان - مگر تو او را
نمے خواہی به بینی ؟
کلثوم ننه - خیلے بدم
مے آید - که رویش را به بینم -
وقتیکه من رویش را مے بینم
زہره‌ام[2] ترک مے شوم +

مهر جان - اگر ترا دیدنش
خوش نمے آید - برو - در پس
آں لنگهٔ در قائم شو[3] +

صحبت ناخوشی و بیماری

شیخ حسن - سلام علیکم
سید جان !
سید جان - و علیک السلام
شیخ ! مزاج شریف چه طور
است ؟ امروز قدرے ناخوش
به نظر مے آید - رنگ رویت
چرا پریده است ؟
شیخ حسن - آہا ! سرم
خیلے درد مے کند +
سید جان - نصیب دشمن !
از کے ؟
شیخ حسن - صبح که از
رخت خواب برخاستم - دیدم

[1] سرزده - بے تحاشا - بے کھٹکے - بے روک ٹوک +
[2] زہره ترک مے شوم - یعنی میرا دل پھٹتا ہے +
[3] قائم شدن - کھڑا ہونا اور قائم کردن - کھڑا کرنا +

که سرم درد می کند +
سید جان - باعث
ناخوشی چه بوده ؟
شیخ حسن - دیروز بین
راه سرم گیج[1] خورده پایم
بهم پیچیده زمین[2] خوردم -
شب تب کردم +
سید جان - جای که
ضرب نرسیده ؟
شیخ حسن - پشت دماغم
ضرب خورده ورم کرده است +
سید جان - دست خود
را چرا دراز نمی کنی ؟
شیخ حسن - ما بیچیره بازوم
هم درد می کند +
سید جان - در راه رفتن

هم پا را تو می کشی[3] +
شیخ حسن - بشکیه تکان
نخوردم قلیم پایم زخم خورده
لت[4] شده است +
سید جان - بلی - بلی
سبب است که امروز تو هیچ
می لنگی +
شیخ حسن - کف پایم هم
زخم خورده است +
سید جان - به دکتور[5]
چرا رجوع نکردی ؟
شیخ حسن - پیش شکسته بند[6]
رفتم - شکسته ها را تخته بند
کرده است +
سید جان معلوم میشود -
که شما از علاج دکتور می ترسید +

[1] سر گیجی - سر کا پھرنا - دوران سر - مرض دوار - سر کا چکرانا +
[2] زمین خوردن - گر پڑنا +
[3] پا را تو کشیدن - لنگڑا کر چلنا - جھک جھکے پاؤں ڈالنا +
[4] لت شدن - گوشت کا ضرب کھا کر نرم ہو جانا - پس جانا +
[5] دکتور ڈاکٹر کا مفرس ہے +
[6] شکسته بند - جراح +

شیخ حسن - مردمانِ ہند از
علاجِ دکتور خیلے مے ترسند +
سیّد جان - آخر چرا ؟
شیخ حسن - محض بے عقلی +
سیّد جان - نفعے کہ بندہ
در علاجِ دکتور دیدہ ام در
علاجِ اطبا کمتر دیدہ ام +
شیخ حسن - بلے - دوا ہے
شاں اندک و نفعش بسیار است +
سیّد جان - بندہ خیلے
معتقدِ علاجِ دکتور ہستم +
شیخ حسن - من ہم براے
خود از دکتور دوا گرفتہ ام +
سیّد جان - بخورید -
بخواستِ خدا نفع مے دہد +
شیخ حسن - انشاء اللہ +
خیر است ؟ شما ہم امروز
سرفہ مے کنید +
سیّد جان - شب سرکہ
خوردہ بودم - نزلہ در گلویم
زور آوردہ است - سرفہ
مے کنم +
شیخ حسن - مگر شما پرہیز
نمے کنید ؟
سیّد جان - آدم تا کے
پرہیز کند - از پرہیز کردن
جانم بہ تنگ آمدہ است +
شیخ حسن - چند روز
دیگر ہم پرہیز را بر خود
گوارا بکنید - وقتیکہ بہ کلّی
صحّت حاصل شد - دیگر
حاجتِ پرہیز نیست +
سیّد جان - خیر باشد !
از چند روز رفیقِ شما را
با شما نمے بینم +
شیخ حسن - یک ماہ
مے گذرد کہ از بامِ سرا
کلّہ پائیں افتادہ بازو بیش
در رفتہ حالتِ ناخوشی پیدا
کردہ بستری شدہ است +
سیّد جان - حالا احوالش
چہ طور است ؟
شیخ حسن - احوالش
بہ ہم خوردہ روز بروز بدتر
است +
سیّد جان - آیا امیدِ

زِینت ہشت؟
شَیخ حسن - خَیر! دِماغش تیغ کشِیدہ[۱] اشت - چشمہایش بالا اُفتادہ[۲] اشت - لُوپہایش[۳] ہم گود اُفتادہ اشت - زبانش تا حُقّۂ نافش خشکیدہ اشت - ہر لحظہ دِلش کلافہ[۴] مے شوَد +
سیِّد جان - بیمار دارِیش را کِہ مے کُند؟
شَیخ حسن - پدر و مادرش مے کُنند؟
سیِّد جان - شُما ہم گاہے بہ عِیادتِ او مے روید؟
شَیخ حسن - بندہ اِمشب سرِ بالینِ او رفتہ بُودم +
سیِّد جان - میگویند - برادرِ زنش نیز تب کرد اشت +
شَیخ حسن - بلے +
سیِّد جان - تب نوبہ اشت یا ہر رُوزہ؟
شَیخ حسن - ہر رُوزہ +
سیِّد جان - گاہے عرق ہم مے کُند - یا خَیر؟
شَیخ حسن - دِیرُوز خیلے عرق کردہ بُود +
سیِّد جان - حالا گنہ کنہ[۵] اش بدہید +

۱ دِماغش تیغ کشِیدہ - یعنی اُس کی ناک سُت گئی ہے +
۲ چشمہایش بالا اُفتادہ - یعنی اُس کی آنکھیں چھت سے لگ گئی ہیں +
۳ لُوپ ہایش گود اُفتادہ - اُس کے رُخسارے پِچک گئے ہیں +
۴ دِلش کلافہ شُد اشت - اُس کا دِل ہر وقت متلاتا ہے +
۵ کنہ کنہ - کونین - سنکونا بارک جو دیسی کونین کے درخت کی چھال کا سفوف ہے - یہ لفظ انگریزی کونین (Quinine) سے مُفرس ہے +

شیخ حسن - بلے خوردہ است۔
حالا قدرے بہتر شدہ است۔
مگر ہنوز بہ کلی صحت نیافتہ +
سید جان - خدا شفا دہد !
عجب مرد سرزندہ[1] است !
شیخ حسن - تو امروز
در حرف زدن خیلے دہن
را کج مے کنی +
سید جان - بلے - گوشت
پائے دندانم ورم کردہ است +
شیخ حسن - دست از دستکشہا
چرا بیروں نمے کنی +
سید جان - دستہایم از
سرما ترکیدہ است +
شیخ حسن - امروز خیلے
چرت[2] مے زنی +
سید جان - تمام شب
بیدار بودہ ام +
شیخ حسن - بہ امان خدا !
بروید - ساعتے خواب بکنید +

سید جان - خدا حافظ !
شیخ حسن - خدا شما را
بہ سلامت بدارد !

صحبت غسل

میر جعفر - آقا قنبر !
آقا قنبر - بلے آقا +
میر جعفر - دلاک[3] را صدا
بزن کہ سرم را بتراشد +
آقا قنبر - از صبح بچۂ کریم
را در عقبش[4] فرستادہ ام +
کریم - آقا ! او خودش از
صبح حاضر شدہ است +
میر جعفر - کجا ست ؟
کریم - پائین در حیاط
نشستہ است +
میر جعفر - او را بگو - بالا بیاید +
آقا قنبر - شما خودتان
پائین بروید +

[1] سرزندہ - بشاش - ہنس مکھ - زندہ دل آدمی +
[2] چرت زدن - پینک لینا - اونگھنا +
[3] دلاک - حمامی - نائی - حجام +
[4] عقب فرستادن اور عقب رفتن بمعنئ بلانا +

میر جعفر- من لُنگ[1] بستہ-
رخت کندہ[2]- لخت[3] نشستہ ام +
آقا قنبر- مگر شما ارادۂ
بدن شوئی دارید ؟
میر جعفر- بلے- دلاک را
پیش من بفرست- و خودت
آب گرم بکن +
اُستاد سلمانی[4]- سلامٌ علیک
آقا !
میر جعفر- پیش بیا اُستاد
سلمانی ! چونہ[5] مرا بتراش +
اُستاد سلمانی- آقاے
مرحوم پدرِتان خدا بیامرزدش-
سبیل را مے تراشید- و عجب
ریش بلندے داشتند- شما بہ
عکسِ او چونہ را مے تراشید
و سبیلہا را مے گزارید +
میر جعفر- مردکہ! تو اظہارِ
معرفت را کنار بگذار- و کارِ
خودت را بکن +
اُستاد سلمانی- شنیدہ ام
کہ پسر عموے تان سید رضا
چانہ[6] را مے تراشد- و دو طرف
صورت[7] را ریش میگزارد- و تقلیدِ

[1] لُنگ- کھیس- تہ بند- لنگی +

[2] رخت کندہ- کپڑے اُتار کر +

[3] لخت- ننگا- برہنہ +

[4] اُستاد سلمانی- اہلِ ایران اکثر حجاموں کو اِس لقب سے بُلاتے ہیں- جس طرح سے کہ ہندوستان میں حجام کو خلیفہ کہتے ہیں- اہلِ ولایت اُستاد کہتے ہیں- اور سلمانی اُن کو اِس لئے کہتے ہیں- کہ حضرت سلمانِ فارسی رَضِیَ اللہُ عَنْہُ جو ایک جلیلُ القدر صحابی اور حضرت علی رَضِیَ اللہُ عَنْہُ کے بڑے پکے دوست تھے- اکثر سر مُونڈا کرتے تھے- اِس لئے حجام لوگ اپنے گروہ کو اُن کی طرف منسوب کرکے سلمانی کہلاتے ہیں +

[5] چونہ- ٹھڈی- در اصل چانہ ہے- اہلِ ایران تغیّرِ لہجہ سے چونہ بولتے ہیں +

[6] چانہ تراشیدن- ٹھوڑی مُنڈانا +

[7] گل مچھے رکھنا +

اہلِ فرنگ در مے آرد +

میر جعفر ۔ عجب مردکۂ ہرزہ گوے ہستی ۔ ترا با اینہا چہ کار؟ مردِ خدا! حرفِ مفت[۱] مزن ۔ چانہ ام را بتراش +

اُستاد سلمانی ۔ آہ! عموے شما خدا جنت نصیبش کند ۔ چہ خوب ریشِ توپے[۲] میداشت!

میر جعفر ۔ اگر چونہ ام را مے تراشی ۔ بتراش ۔ وگرنہ برو عقبِ کارت +

اُستاد سلمانی ۔ برادرِ بزرگِ شما را چہ شدہ است کہ ریشش را مورچہ[۳] پے مے زند؟

میر جعفر ۔ اُخ! چہ قدر چک[۴] و چونہ مفت میزنی! گفتمت حرفِ ول[۵] مزن ۔ ہرزہ[۶] گوئی مکن ۔ تیغ را بگیر ۔ و ریشم را بتراش؟ +

اُستاد سلمانی ۔ آقا! اخوط ہمین است کہ ریش یک قبضہ و دو انگشت باشد +

میر جعفر ۔ مردکہ! اگر کسے ریش دارد یا ندارد ۔ بہ تو چہ؟ تو بجہتِ سر تراشیدن آمدۂ یا از براے وعظ گفتن؟

اُستاد سلمانی ۔ میخواہم کہ ہم سرِ شما را بتراشم و ہم از مسائلِ فقہ شما را حالی کنم ۔ کہ ریش را بلند باید داشت ۔ و آبخورہا را کوتاہ +

میر جعفر ۔ اے پدر سوختہ! کارِ واجب دارم ۔ وقت میگذرد ۔ تو چانہ ام را بتراش ۔ ازین حرفہا بگذر ۔ وگرنہ صدتا کنزہ[۷] برایت مے شمارم +

---

۱ حرفِ مفت ۔ بیہودہ بات +
۲ ریشِ توپے ۔ گنجان یا گھنی ۔ گول ۔ محرابی ڈاڑھی +
۳ ریشِ مورچہ پے ۔ خشخاشی ڈاڑھی +
۴ چک و چونہ زدن ۔ بک بک کرنا +
۵ حرفِ ول ۔ بیہودہ بات +
۶ ہرزہ گوئی کردن ۔ مفت کی بکواس کرنا +
۷ کنزہ ۔ دشنام ۔ گالی گلوچ +

اُستاد سلمانی- آقا! از حرفِ من چرا رنجہ[1] مے آئی؟ من احکامِ شریعت را بہ شما عرض میکنم- کہ ریش تراشیدن بالمرہ جائز نیست +

میر جعفر- نفست را بگیر- اگر این بار ہم جلوِ حرف[2] را بکشی- ہمچو مشت بر کلہ ات بزنم کہ مغزت از لولۂ[3] دماغت سرا زیر شود +

اُستاد سلمانی- آقا! من چہ کردم کہ سرِ من داد[4] میزنی؟ تو خودت مے دانی- کہ ریش تراشیدن کارِ مردم اوباط[5] است +

میر جعفر- آقا قنبر! فراش[6] را بگو- کہ این خر را بضربِ گتک[7] از در بیرون بکند +

آقا قنبر- مرد کہ! شما عجب عادت کردہ اید- بزیاد گفتن و اظہارِ معرفت نمودن- پا شو- برو کہ بیک سیلی ترا ادب مے کنم +

اُستاد سلمانی- بہ بخشید- بشما زحمت دادم- من این مسئلہ را از علمائے معتبر شنیدہ ام کہ ریش تراشیدن گناہے بزرگ است +

آقا قنبر- (لگد[8] بر پشتش زدہ) برو- گم شو +

اُستاد سلمانی- من خودم میروم- تو چرا لگدم مے زنی؟

آقا قنبر- خفہ[9] شو- اگر این بار حرف بزنی- سرت را

---

[1] رنجہ شدن- کھسیانا ہونا +
[2] جلوِ حرف کشیدن- خاموش نہ رہنا +
[3] لولۂ دماغ- ناک کی کوٹھی +
[4] داد زدن- چلانا +
[5] اوباط- لچے- بد معاش- لفنگے +
[6] فراش- چوب دار +
[7] گتک- سوٹا- لاٹھی- ہنٹر- ڈنڈا +
[8] لگد- لات +
[9] خفہ شو- چپ رہ +

تو سے منجلاب[1] سے تپانم[2] +

اُستاد سامانی (زیر لب لُند لُند کنان[3]) - من از دو سہ نصیحت حرفے گفتہ ام - بابا! ریشش را نتراش. مرد کہ مثبت و منگ سخن مرا پشت گوش انداخت +

آقا قنبر - آقا! آب سرد شدہ است +

میر جعفر - از صبح تا بحال نگذاشت بروم مبال[4] +

آقا قنبر - آب خیلے چائیدہ[5] شدہ است +

میر جعفر - لولین[6] کجا شد؟ تا سر آب[7] رفتہ زہراب[8] ریختہ طہارت گیرم +

آقا قنبر - آیا شما امروز کیسہ و مشتمال نمے کنید؟

میر جعفر - حالا مجال سر کیسہ و مشتمال ندارم +

آقا قنبر - پیچ دہن شیر[9] آب گرم خراب شدہ است +

میر جعفر - چرا؟ چہ شدہ است؟

آقا قنبر - چونکہ پیچ[10] و بشتش از بس ساختہ اند زنگ گرفتہ بستہ شدہ است +

---

۱ منجلاب - بدر رو - موری +

۲ تپانیدن - گھسیڑنا +

۳ لُند لُند - منہ میں بڑبڑانا +

۴ مبال - پاخانہ +

۵ چائیدہ - سرد - خنک +

۶ لولین - لوٹا - بدھنا +

۷ سر آب - غسل خانہ +

۸ زہراب - پیشاب +

۹ دہن شیر - پانی نکالنے کی پیچ دار ٹونٹی جو اکثر پیتل کی بناتے ہیں - اور پیر اس کاگ کہلاتی ہے - یہ لفظ انگریزی روبی نٹ (Rubinet) سے مفرس ہے - شیر - پانی - ٹونٹی +

۱۰ پیچ و بشت - پیر اس کاگ +

میر جعفر - بندۂ خدا!
چرا از برنج[1] نساختید - که
زنگ نگیرد؟
آقا قنبر - چونکه برنجی
در بازار دستیاب نہ شد -
تا چار مسی را گرفتیم +
میر جعفر - قنبر - تو برو -
سبوے[2] آب گرم را بیار -
کہ بدن را بشوئیم +
آقا قنبر - آیا شما
امروز لباس را آرائش[3]
مے کنید؟
میر جعفر - بلے میکنم -
تو قطیفۂ[4] و صابون بمن
بدہ - و رخت[5] برگردانم را
بیرون بیار +

صحبت لباس پوشی

میر جعفر - آقا قنبر!
آقا قنبر - بلے آقا!
میر جعفر - رخت برگردانم
را پیش بیار - کہ لباس را
آرائش بکنم +
آقا قنبر - آقا! این
رخت برگردان شما حاضر
است - بسم اللہ! لباس را
عوض[6] بفرمائید - (تبدیل
بفرمائید) - (تغییر بدہید) +
میر جعفر - پیراہن کتانم
کجا است؟
آقا قنبر - روے بند[7]
آویزان است +

[1] برنج - پیتل +
[2] سبو - مٹکا - سبو چہ +
[3] آرائش - بدلنا +
[4] قطیفہ - تولیہ - انگوچھا جس سے بدن خشک کیا جاتا ہے +
[5] رخت برگرداں - بدلنے کے کپڑے +
[6] عوض کردن - بدلنا +
[7] بند - ستیغ - کھونٹی +

میر جعفر۔ پائین آورده تکان[1] داده جلو من زمین بگزار +

آقا قنبر۔ مگر شما این پیراہن را نمے پوشید ؟

میر جعفر۔ چونکہ خیلے گشاد[2] و بلند است۔ بر من موزون نمے آید +

آقا قنبر۔ شاید کہ خیاط باندازۂ قدِ شما نبرید است !

میر جعفر۔ خیاطِ ما برش خوب نمے داند +

آقا قنبر۔ این قبائے شما ہم تنگ و کوتاه است +

میر جعفر۔ دکمہ[3] و مادگیش[4] ہم با دورِ یخہ[5] اش بد دوخت است +

آقا قنبر۔ بلے۔ این مادگی قابلِ این دکمہ نیست +

میر جعفر۔ بِرَد از بازار تکمۂ دیگر بیار +

آقا قنبر۔ این زیر جامہ[6] ہم چہ قدر نادرست است۔ بہ شما زیبندگی ندارد +

میر جعفر۔ ربیفہ و خشتکِ این ہم خوب نہ دوخت است +

آقا قنبر۔ شما امروز زیرجامہ مے پوشید یا پانطلون ؟

میر جعفر۔ تو بند[7] در زیر جامہ بکش۔ ما پانطلون نمے پوشیم +

آقا قنبر۔ مگر شما پانطلون ندارید ؟

میر جعفر۔ چرا ؟ دارم +

آقا قنبر۔ پس در کجا ست ؟

میر جعفر۔ در سارق[8] پیچیده باشد +

---

[1] تکان داده ۔ جھٹک کر +
[2] گشاد ۔ ڈھیلا ۔ بلند ۔ لانبا +
[3] دکمہ ۔ تکمہ +
[4] مادگی ۔ گھنڈی +
[5] یخہ .. گریباں +
[6] زیر جامہ ۔ پائجامہ +
[7] بند ۔ ازار بند +
[8] سارق ۔ گٹھڑی ۔ بقچہ +

آقا قنبر۔ در سارق کہ نیست؟
میر جعفر۔ گازر بُردہ باشد
بہ رُخت شو خانہ[1] +
آقا قنبر۔ از رُخت شو[2]
پُرسیدہ ام۔ مے گوید۔ پیش
من نیست +
میر جعفر۔ پس پیش
دقّاق[3] باشد +
آقا قنبر۔ آیا ایں قبا[4] بر
شُما راست مے آید ؟
میر جعفر۔ خیلے راست مے آید +
آقا قنبر۔ بخیۂ ایں قدرے
پارہ شُدہ است +
میر جعفر۔ آں نخ و سوزن
بگیر و بخیہ اش را بدوز +
آقا قنبر۔ دامن ایں ہم
چاک شُدہ است +

میر جعفر۔ بگزار۔ خیّاط
خودش دُرُست بکُند +
آقا قنبر۔ ایں ارخالق
نیم تنۂ[5] شُما چُناں خوب ساختہ
است کہ قرینہ[6] ندارد +
میر جعفر۔ بلے۔ تازہ
فرمائش دادہ بُودم۔ خیّاط ایں
را بہ ماشین[7] دوختہ است +
آقا قنبر۔ بر شُما خیلے مے زیبد +
میر جعفر۔ تو ایں را
توے سارق پیچیدہ نگاہ دار۔
کہ روزِ عید خواہم پوشید +
آقا قنبر۔ پس حالا چہ
خواہید پوشید ؟
میر جعفر۔ حالا سرداریِ[8] خز
را خواہم پوشید +
آقا قنبر۔ آیا ایں جُبّۂ

[1] رُخت شو خانہ۔ دھوبیوں کا گھاٹ +
[2] رُخت شو۔ دھوبی +
[3] دقّاق۔ کُندی گر +
[4] قبا۔ اچکن +
[5] ارخالق نیم تنہ۔ کوٹ +
[6] قرینہ ندارد۔ یعنی مثل نہیں رکھتا +
[7] ماشین۔ مشین۔ کل +
[8] سرداریِ خز۔ ٹسر کا لبادہ +

ماهوت را نخواهید پوشید؟
میر جعفر - نخیر، هم پوشید
مگر تو این را خوب تکان
بده - تا از گرد پاک شود +
آقا قنبر - خیلی گرد آلود
است - بتکاندن پاک نمی شود +
میر جعفر - برو ... آن
ماهوت پاک کن[1] را بگیر و این
پتو را نیز از گرد پاک کن +
آقا قنبر - این شال ترمه[2]
را بیست[3] زرد است +
میر جعفر - پیش رفوگر
ببر - تا رفو بکند +
آقا قنبر - این تذکره
را چه کنم؟
میر جعفر - پیش دقاق
ببر +
آقا قنبر - این لباسهای
شستنی را چه کنم؟
میر جعفر - اینها را
روی هم[4] بگذار - بوقت فرصت
به رختشو بسپار +
آقا قنبر - دستمال سفید
شما چرک شده است +
میر جعفر - این دستمال
سفید و آن دستمال گلی هردو
را به آب بکش[5] +
آقا قنبر - شما این
دستمال شستنی را بگیرید - من
این رخت را به رختشو
سپرده بیایم +
میر جعفر - خوب برو -
اما حالیش کن - که لباسهای
ما را مفروز کرده[6] (جدا کرده)
بگذارد - تا اشتباه و آمیزش
نکند +

[1] ماهوت پاک کن - برش +
[2] شال ترمه - سنجاف دار - حاشیه دار - ڈوره دار +
[3] بیست زد است - کیڑا لگ گیا ہے +
[4] روی هم بگذار - ڈھیر یا جمع کر رکھ +
[5] بآب بکش - یعنی دھو ڈال +
[6] مفروز کرده - جدا کرکے - سوا کرده کے بھی یہی معنی ہیں +

آقا قنبر۔ آقا! یک ارخالق را بمن ہم مرحمت بفرمائید۔ خُنکی بجانِ من بدے چسپد +

میر جعفر۔ برو۔ خیاط را صدا بزن۔ بگو یک ارخالق چلواری برائے تو بدوزد +

آقا قنبر۔ آقا! من رختِ تُنُک[1] نمے خواہم۔ برائے من رختہائے کُلفت خوب است +

میر جعفر۔ برو۔ لائے[2] او پنبہ بگزار +

آقا قنبر۔ ایں توبِ اطلس خیلے قشنگ است۔ بجہتِ سوگلے خودِتاں ازیں یک نیم تنہ نمے سازید؟

میر جعفر۔ من یک نیم تنۂ آبی زری کہ دُکمہ اش از طلا است۔ از برائے او تازہ فرمائش دادہ ام +

آقا قنبر۔ شما برائے آقا زادہ چیزے فرمائش ندادہ اید؟

میر جعفر۔ خوب بیادم آوردی۔ برو۔ از بزّاز طاقۂ ماہُوتِ دیبُوزہ را بیار +

آقا قنبر۔ آقا! ایں طاقۂ ماہُوتِ گُلدوز حاضر است +

میر جعفر۔ ایں طاقۂ دِگر است۔ آں طاقۂ دیبُوزہ کہ ما دیدہ بودیم۔ چہ شد +

آقا قنبر۔ بزّازِ دغل پیشہ آں را جا زدہ[3] است +

میر جعفر۔ مالِ بد بہ ریشِ صاحبش۔ برو۔ ایں را پس کن۔ و بگو۔ کہ ما ایں را نمے خواہیم +

آقا قنبر۔ ایں ہم چنداں بد نیست۔ قماش خوب دارد +

---

[1] رختِ تُنُک۔ ہلکے پتلے کپڑے +

[2] لائے۔ درمیان۔ اندر۔ بیچ۔ میں +

[3] جا زدن۔ بدل دینا۔ دھوکے سے اصلی چیز کی جگہ اَور چیز دے دینا +

میر جعفر - اگرچہ تماشش
خوب ہم داشتہ باشد - مگر ما
نمے خریم +

آقا قنبر - چونکہ کہ شما
دیروز فرمائش دادہ بودید -
حاضر اشت +

میر جعفر - پیش بیار -
کہ بخیہ اش را بہ بینم +

آقا قنبر - بہ بہ - دستش
مرہزاد چہ قدر خوب
دوخت اشت !

میر جعفر - ایں توپ
اطلس را ہم باو بدہ - کہ
برائے عیال ما یک زیر تنہ
بسازد +

آقا قنبر - آقا! حسن ویزدی
دم در ایستادہ انتظار شما
مے کشد +

میر جعفر - برو - تو
پائے پلہ[1] او را پذیرائی کن - و
در اطاق[2] بیرونی بنشاں -
من جوراب پوشیدہ مے آیم +

آقا قنبر - آقا! شما ایں
جوراب ساقہ بلند را نمے گیرید؟

میر جعفر - بلے -
مے گیرم - جوراب[3] بند مرا
پیش بیار +

آقا قنبر - آقا! شما
پاتاوۂ[4] خود را چہ کردہ اید؟

میر جعفر - بہ برادر
خود بخشیدہ ام +

آقا قنبر - شما امروز کفش
در پا مے کنید یا چکمہ؟

میر جعفر - من چکمۂ
ساقہ بلند را پا خواہم کرد +

آقا قنبر - آقا! حسن ویزدی
مے گوید - من تا بکے انتظار
شما بکشم - شما زود تر

---

[1] پائے پلہ - زینے کے نیچے - پا محاورہ ہے نیچے کے معنی میں -
چنانچہ پائے پردہ یعنی پردے کے نیچے +

[2] اطاق بیرونی - ملاقات کا کمرہ - بیرونی درجہ +

[3] جوراب بند - گیٹس - فیتا +

[4] پاتاوہ یا پاتا - یہ ایک ہی لفظ ہے +

تشریف بیارید - کارے واجبی
دارم +

میر جعفر - بگو - یک دقیقه
صبر کنند - تا کلیجه[1] ام را بپوشم -
ریشم را شانه کنم مے آیم +

آقا قنبر - چشم بد دور!
این کلاه بسر شما چه قدر
زیبندگی دارد!

میر جعفر - آں آئینه را بیار -
و پیش روے من بگذار +

آقا قنبر - ایں منگولۀ[2]
کلاه شما چه قدر بایں کلاه
زیبندگی دارد +

میر جعفر - خیلے خوب به
یادم آوردی - باید مسجد جامع
برویم - بیار - آں عمامه را
بسر به پیچیم +

آقا قنبر - دشتکشهاے[3]
شما کجا ست؟

میر جعفر - توے دستم است +

آقا قنبر - آیا شما امروز
نه گردش مے روید؟

میر جعفر - چرا؟ بعد از نماز
به سیر و گردش مے رویم +

صحبت حوادث و استخبار

مشتاق - آیا هیچ خبرے
مفید نیست؟ (آیا هیچ فائده مند
خبرے نیست؟)

مهر جان - اصلاً - خبرے
لائق اندراج روزنامه[4] نیست +

مشتاق - ملا شیدا! شما هم
از حوادث تازه چیزے نمیدانید؟

شیدا - خیر - ما از حوادث
تازه چیزے نمے دانیم +

مشتاق - ناصر جان آقا!
شما هم چیزے نشنیدید؟

ناصر جان - ما چیزے

---

[1] کلیجه - دراز کوٹ جو کہ زانوؤں سے نیچے تک ہوتا ہے +

[2] منگوله - ٹوپی کا پھُندنا - طُرّہ +

[3] دشتکش - دستانه +

[4] روزنامه - اخبار - روزنامه نویس - اخبار نویس +

نشنیده ایم - اگر شما چیزے شنیده اید بفرمائید ؟

مشتاق - ما ہیچو خبرے شنیده ایم ؟ شما این را شنیده اید یا نه ؟

شیدا - ما این را خیلے وقت است شنیده ایم +

مشتاق - آیا این خبر تازه نیست ؟

شیدا - این خبر خیلے کهنه است +

احتمال و شک

مشتاق - آیا این احتمال مے رود +

مہر جان - چرا احتمال نے رود +

مشتاق - تلغرافیے[1] که تریبیون[2] چاپ کرده است وقوعش ممکن است +

شیدا - ممکن نیست +

مشتاق - و آنچه روزنامهٔ اوده[3] از اخبار مے نگارد - صورتِ امکان دارد؟

مہر جان - چرا امکان ندارد ؟

تعجُّب

مشتاق - من ازیں تعجُّب مے کنم +

شیدا - ہیچ جاے تعجُّب نیست +

مشتاق - آیا این عجیب نیست ؟

شیدا - این ابدا عجیب نیست +

مشتاق من خیلے شگفت دارم +

شیدا - ما را ہیچ شگفت نیست +

---

[1] تلغراف یا تلگراف - تار برقی - یہ لفظ انگریزی ٹیلیگراف (Telegraph) سے معرّب اور مفرّس ہے +

[2] تریبیون - ایک اخبار کا نام ہے +

[3] روزنامۂ اودھ - ایک اخبار کا نام ہے +

تصدیق و انکار

مشتاق - آیا این راست است (این صحیح است) - (این از روی تحقیق است) - (این محقق است) - (این ثابت است) ؟

ناصر جان - بلے - این امر راست است +

مشتاق - شما این را باور مے کنید ؟

شیدا - ما این را باور مے کنیم +

مشتاق - آیا آنچه میگوئید محقق مے دانید ؟

شیدا - ما محقق مے دانیم +

ناصر جان - شما خودتان[1] این را تحقیق کرده اید یا کسے دیگر ؟

شیدا - من این را خود تحقیق کرده ام +

مشتاق - به خیال من این امر غلط است (بیهوده است) - (دروغ است) - (بهتان است) - (افترا است) - خیلے نقل[2] دارد +

شیدا - هرگز غلط نیست +

مشتاق - کسے این را تصدیق مے کند ؟

شیدا - خیلے تصدیق مے کنند +

مشتاق - که تصدیق مے کند ؟

شیدا - مهر جان تصدیق مے کند +

غصه و اندوه

مسعود - آیا شما غمگین هستید ؟

---

[1] خود تان - لفظ تان ضمیر مخاطب کی اختصاراً جمع ہے - یعنی خود آپ یا خود تم +

[2] نقل دارد - یعنی عجائب ہے +

ناصر۔ من خیلے (بسیار)۔ (از حد زیاد) محزوناک (مغموم)۔ (متفکر)۔ (اندوہگیں) ہستم +

منصور ۔ شما چرا غمگیں ہستید؟ (تکدرِ طبع شما چیست؟)

ناصر۔ برائے اینکہ من چیزے را گم کردہ ام +

منصور۔ آیا باعثِ رنجیدنِ شما ہمین است؟

ناصر۔ بلے۔ باعثِ رنجیدنم (رنجیدنِ من) ہمین است +

منصور۔ شما چنداں اندوہناک (دلخور[۱]) نشوید (مشوید) +

ناصر۔ چگونہ (چساں)۔ (چہ طور) من پریشاں نشوم؟

منصور۔ شما ہیچ فکر نکنید (دست پاچہ[۲] نشوید)۔ خود پیدا مے شود +

ناصر۔ تا وقتیکہ پیدا نشود۔ دلِ[۳] من وا نمے شود +

منصور۔ شما خاطر جمع باشید۔ من آنرا پیدا کردہ بشما مے دہم +

ناصر۔ خیلے مرحمتِ جنابِ عالی در حقِ حقیر خواہد بود +

منصور ۔ ہیچ جائے تعارف نیست۔ آدم بہ کارِ آدم بر مے خورد +

ناصر۔ خدا شما را سلامت داشتہ باشد۔ کہ ہمیشہ دردِ دلِ مرا وا رسی مے کنید +

مشورت

ناصر۔ حالا تدبیر چیست؟ (چہ باید کرد؟)۔ (چہ کنم؟) (چہ کار کنم؟) ۔ (چہ راہ

---

۱ دلخور ۔ غمناک ۔ پریشاں +

۲ دست پاچہ شدن ۔ گھبرانا +

۳ دل وا شدن ۔ طبیعت کا خوش ہونا +

باید پیش گرفت ؟) ۔ (چہ کار باید کرد ؟) ۔ (چگونہ میشود ؟)

منصور ۔ چرا ؟ چہ شدہ است ؟

ناصر ۔ چہ میخواہید بشود؟ سنگ آمد و سخت آمد +

منصور ۔ بفرمائید ۔ چہ کارے بسرتاں آمدہ است ؟

ناصر ۔ چناں کارے سرِ من آمدہ است کہ مگو و مپرس +

منصور ۔ حالا فکرِ شما چیست ؟

ناصر ۔ من خیلے در حیرت اُفتادہ ام ۔ نمیدانم ۔ کہ سرم بہ کدام بالین است ؟

منصور ۔ آخر دریں امر چہ فکر و اندیشہ میکنید ؟

ناصر ۔ حالا فکرم اینست ۔ کہ چارۂ کارِ خودم را بکنم +

منصور ۔ شما چنداں دلگیر نشوید ۔ پیش آمدِ کار خیر است +

ناصر ۔ من دریں کار مات ماندہ ام (والہ) ۔ (حیراں شدہ ام) +

منصور ۔ پس آخر دریں امر رائے تاں چیست ؟

ناصر ۔ رائے من بستہ بہ رائے شما ست ۔ شما دردِ دلم را وا رسی بکنید ۔ و راہے پیش پایم بگزارید ۔ کہ آں طور بکنم +

منصور ۔ از دستِ ما چہ بر مے آید ؟

ناصر ۔ از دستِ شما ہمہ کار بر مے آید +

منصور ۔ بخیالِ من ایں کار چنداں اشکالے ندارد +

ناصر ۔ پیش شما ندارد ۔ پیشِ من خیلے تو در تو و در ہم است +

منصور ۔ اوّل از رائے و اندیشۂ تاں مرا حالی[1] بفرمائید ۔ پس من عرض مے کنم +

[1] حالی کردن ۔ خبردار کرنا ۔ آگاہ کرنا +

ناصر- من طالب حرفِ
شما هستم- اوّل شما بفرمائید +
منصور - رایِ من
این است +
ناصر- بارک الله! رایِ
شما صواب است- رایِ من
نیز مثلِ رایِ شما است +

آداب صحبت
اهلِ ایران

میرزا- مردم ایران از
شاه و گدا حرمت مادر و
پدر و استاد و بزرگان را
خیلی منظورِ نظر میدارند-
و اگر خلافِ قاعده به عمل
آرند- مطعون و لایقِ ملامت
می شوند- در حضورِ پدر و
مادر نمی نشینند- مگر بدو زانو-
و پیشِ کهن سالان حتّی برادرِ
بزرگ قلیان میل نمی نمایند-
بی جوراب و قبا و ارخالق و
کمربند و بالاپوش از خانه بدر
نمی آیند- بلکه هنگامِ رفتن
بخدمتِ صاحب منصبان
و حکّام واجب است- بر
دست از آستین جبّه بیرون
نه نمایند +

اهلِ ولایت دعوت و مهمانی
را بکثرت دوست میدارند
چون آشنا و بیگانه وارد خانه
شود- اگر وقتِ ناهار باشد
طعام پیشِ روی او میگذارند
و الّا میوه و شیرینی را
مضایقه ندارند- گویند- اگر
چنین نباشد- بملاقاتِ مرده
و آمد و رفتِ سیرِ قبرستان
می ماند- در مجمع ایشان اگر
کسی آب می خورد- حاضران
او را خطاب می نمایند-
"عافیت باشد"- شخص مقابل
"عافیت شما بخیر" می گوید-
اگر شخصی صنعتِ خود را بحضرات
نشان دهد- ناظر میگوید- به به!
ماشاء الله! دستِ شما مریزاد!
یا ماشاء الله! دستِ شما درد
نکند- چون به یکدیگر قلیان

یا فنجانِ قهوه و چای تواضع
می‌کنند۔ میگویند: لطفِ شما
زیاد، و چون از خدمتِ کسی
اجازت رفتن خواهند، رنج
زحمت، یا تخفیفِ تصدیع بر
زبان می آرند۔ و هنگامیکه
برخاسته عزم رفتن می‌کنند۔
می‌گویند: سایهٔ عالی زیاد، یا
سایهٔ شما کم نشود، یا خدا
حافظِ شما باشد، یا تفقداتِ
عالی زیاد، یا لطفِ شما کم
نشود۔ و اگر از کسی راضی
و خوشنود شوند، شکر کنند۔
عاقبتِ شما بخیر، یا خدا
پدرت را بیامرزد، بر زبان
می آرند۔ و اگر کسی بخانهٔ
ایشان در آید۔ به الفاظِ
مشرف شدم، خوش آمدید، صفا
آوردید، مشرفت فرمودید،
خطاب می‌نمایند۔ ازین قبیل
بسیار قواعد و الفاظ متعلقهٔ
صحبت و ملاقات مقرر
اند۔ که دانستن و عمل بر آنرا

در موقع و محل خودش واجب
و لازم شمارند۔ و اگر کسی
ترک کند۔ او را بے ادب
و دیوانه و سر خود بالا بر آمده
و صحرائی و شتر بے مهار
خوانند +

میر۔ از جنابِ سرکار
بسیار مسرور و خوش وقت
شدم۔ که بنده را از آداب
مصاحبتِ اهلِ ایران حالی
فرمودید +

میرزا۔ حالا خدا حافظ!

میر۔ باز کے ملاقات
نصیب خواهد شد +

میرزا۔ انشاء الله۔ اگر
از مدرسه فرصت بیابم۔ بعد
ازان نیز شرفیاب خدمت
شده بدیدن (بدیدار) جناب
عالی مشرف خواهم شد +

میر۔ یک دقیقهٔ دیگر صبر
بفرمائید۔ و یک فنجانِ قهوه
میل بفرمائید +

میرزا۔ حالا مرخص بفرمائید۔

کہ وقت مدرسہ مے گزرد +
میر - فی امان اللہ! شما
را بخدا مے سپارم +

خفتن و خوابیدن

حسن علی - علی حسن! تو
این وقت در حیاط ایستادہ
چہ مے کنی؟
علی حسن - من کارے
نمے کنم +
حسن علی - برو - در را
چفت[۱] کردہ بیا +
علی حسن - دماغۂ[۲] این
در شکستہ است +
حسن علی - از پیش
شکستہ بود +

علی حسن - این پاشنۂ[۳]
در را کہ بریدہ است؟
حسن علی - دزد بریدہ
است +
علی حسن - چار چوبہ[۴] اش
را ہم کندہ است +
حسن علی - شاید این
را ہم براے چپوشہ[۵]
کندہ باشد +
علی حسن - این در
چفت ریزہ[۶] ہم ندارد +
حسن علی - شاید کہ
این را ہم بریدہ باشد +
علی حسن - آیا پستو[۷] را
پردہ بیاویزم؟
حسن علی - تو این پردۂ
زنبوری را بیاویز - کہ پشہ ہا

۱؎ چفت - دروازہ بند کرنے کا کھٹکہ +
۲؎ دماغۂ در - دروازے کی بینی +
۳؎ پاشنۂ در - دروازے کی چولیں +
۴؎ چار چوبہ - چوکھٹ +
۵؎ چپوہ - چوری کرنا +
۶؎ ریزہ - چٹخنی - کھٹکا کواڑ میں لگانے کا - جس سے دروازہ
بند کرتے ہیں - چفت ریزہ - کنڈی اور کھٹکا +
۷؎ پستو - کوٹھڑی - اندر کا دالان - حجرہ +

اذیت نکنند +

علی حسن - شاید کہ دریں
خانہ پشہا زیاد ہستند ؟

حسن علی - پشہ[1] و ملہ[2]
و سُرخک[3] و شپش[4] و رشک[5]
و سایرِ موذیات دریں شہر
زیاد است +

علی حسن - از دیر چراغ
کور مے سوزد +

حسن علی - فتیلہ[6] اش
را بالا کُن و با گُلگیر گُلش
را بگیر +

علی حسن - نے دانم -
گُلگیر کُجا ست ؟

حسن علی - مردِ خُدا !
اگر گُلگیر پیدا نیست تو
گُلش را بہ انبرِ[7] نے توانی
بگیری +

علی حسن - در چراغ
روغن ہم نیست +

حسن علی - شیشۂ روغن
از طاقچہ بردار و روغن در او بریز +

علی حسن - در بُطری ہم
روغن نماند است - اگر بفرمائید -
ایں لالۂ دیوار کوب[8] را
روشن بکنم +

حسن علی - یک چوب
کبریتِ فرنگی را بکش - و
ایں لنترِ[9] فرشی را یا آں
لمپاۓ[10] بلوری را روشن کُن +

---

۱ پشہ - مچھر +
۲ ملہ - پسُو +
۳ سُرخک - کھٹمل +
۴ شپش - جُوں +
۵ رشک - لیکھ +
۶ فتیلہ اش را بر کُن - یعنی اُس کی بتی اُکسا دو +
۷ انبر - دستپنا - چمٹا - آتش گیر +
۸ دیوار کوب - لیمپ دیوار گیر +
۹ لنتر - لالٹین - یہ لفظ انگریزی لینٹرن (Lantern) سے مُحرّف ہے +
۱۰ لمپا - لیمپ (Lamp) +

علی حسن - من این
چراغِ گلی را به اطاقِ خود
مے برم +

حسن علی - تو این
چراغِ گلی را فوت[1] کن اگر
مے خواہی - آں پی سوز[2]
را یا آں لاله[3] را به اطاقِ
خود ببر +

علی حسن - مگر شما ارادۂ
خواب دارید ؟

حسن علی - بلے - رختِ[4]
خوابم را تکان دادہ رُوے
تخت[5] بیندازد - تا دراز بکشم +

علی حسن - امشب خیلے
خُنک است - آیا شما لحاف
نمے خواہید ؟

حسن علی - بلے میخواہم -
تو توشک را انداختہ بالش
را در زیرِ سرِ من بگذار - و
لحاف را پائین[6] +

علی حسن - این مُتکا[7] را
به کجا بگذارم ؟

حسن علی - رُوے قالین
بگذار - مگر مُلتفت باش -
ریزہ پاشِ[8] مرا زیر و زبر نکنی +

علی حسن - شما امشب
خیلے چُرت[9] مے زنید +

حسن علی - چشمم[10] گرم
مے شد - که تو مرا از خواب
بیدار کردی +

---

[1] فوت کن - یعنی پھونک سے بجھا دے +
[2] پی سوز - فتیلہ سوز - موم بتی جلانے کا آلہ +
[3] لالہ - لنٹر - لالٹین - فانوس +
[4] رختِ خواب - بستر +
[5] تخت - کوچ یا چارپائی +
[6] پائین - پائینتی +
[7] متکا - تکیہ - گاؤ تکیہ +
[8] ریزو پاش - اوڑھنا - بچھونا +
[9] چرت - پینک - اونگھ +
[10] چشم گرم شدن - آنکھ لگ جانا - قدرے سو جانا +

علی حسن - بلے - ساعت از شب گزشتہ اشت +

حسن علی - برو - لنگۂ[۱] در را پیش کن - تو ہم دراز بکش +

مُتفرق گفتگو

سنجر شاہ - کریم !

کریم - بلے آقا !

سنجر شاہ - کجائی ؟ (کجا ہستی ؟)

کریم - ایں جا توے آشپز خانہ ام آقا !

سنجر شاہ - آنجا چہ مے کنی ؟

کریم - از براے شما قہوہ مے پزم +

سنجر شاہ - مگر امروز اطاق را جاروب نکردۂ ؟

کریم - آقا ! الآن جاروب مے کنم +

سنجر شاہ - برخیز و آب مُتنگی[۲] پاشیدہ اطاق را صفا بدہ +

کریم - بہ چشم +

سنجر شاہ - لکن ملتفت باش - زمیں را شُل[۳] نکنی - و ایں کوزہ[۴] ہاے گل را قطار گزاردہ ہمہ را آب بدہ +

کریم - تا حال سقا[۵] آب نیاوردہ اشت +

سنجر شاہ - برو - خودت از چاہ آب بکش +

کریم - من دم صبح براے آب بر لب چاہ رفتہ بودم - دلو نبود - ناچار

---

[۱] لنگۂ در را پیش کن - کواڑ بھیڑ دے +

[۲] آبِ مُتنک - چھڑکاؤ +

[۳] شُل - کیچڑ +

[۴] کوزۂ گل - گملہ جس میں درخت یا بوٹے لگاتے ہیں +

[۵] سقا - بہشتی +

واپس آمدم +
سنجر شاہ - ببیں - توسے
خُمرہ[1] آب ہست یا نہ ؟
کریم - بلے ہست -
مگر آنگردان[2] پیشِ مسگر[3]
است +
سنجر شاہ - شب چرا از
پیشِ مسگر او را نیاوردی +
کریم - او تا پول نگیرد -
نمے دہد +
سنجر شاہ - ایں روپیہ
را بگیر - و از بازار
خوردہ کُن +
کریم - ہنوز صرّاف
دُکان را وا نکردہ است +
سنجر شاہ - پیشِ بقال
ببر - ہشت آنہ را روغن
بستان - و ہشت آنہ را
پُولِ سیاہ بیار +

کریم - روپیہ قلب است
بقال نمے گیرد +
سنجر شاہ - قُطِّۓ چلیئے مرا
بیار - تا بہ تو اشکناس[4]
بدہم +
کریم - تا وقتیکہ من از
بازار چیز خریدہ بیارم -
آتش خاموش مے شود +
سنجر شاہ - تو زُغال
و انبُر و سماور را پیشِ من
بیار - و یک قُطِّۓ کبریتِ
فرنگی و منقل بمن بدہ -
کہ آتش را روشن کُنم +
کریم - ایں ہمہ چیز ہا
حاضر است +
سنجر شاہ - انبُرِ کوچک
را چہ کردی ؟
کریم - بسرِ قلیان
بستہ ام +

[1] خُمرہ - ٹھلیا - گھڑا - خُم +
[2] آنگردان - ڈونگا +
[3] مسگر - تانبے اور پیتل وغیرہ کے ظروف میں جوڑ لگانے والا
یا ریزہ کا کام کرنے والا - کسیرا - ڈھیلہ +
[4] اشکناس - نوٹ +

سنجر شاہ - خیر تو اوّل
از ہمہ کارہا مفرش را
تکان بدہ و پُشتیٔ روبش
بگزار - تا من نشستہ کتاب
را مُطالعہ کنم +

بازیٔ اطفال

مُلّا فُرقان - نظیر بیگ !
برادرِ کوچکِ تو کُجا شت ؟
نظیر بیگ - توئے ننو[1]
خوابیدہ اشت +
مُلّا فُرقان - بیار - تا
او را ماچ[2] بکنم +
نظیر بیگ - وقتیکہ از
خواب بیدار مے شود - او را
پیشِ شُما مے آرم +
مُلّا فُرقان - برادرِ بزرگِ
تو حالا چہ کار مے کند ؟
نظیر بیگ - بالاے بام
رفتہ - باد بادک[3] را ہوا
کردہ اشت +
مُلّا فُرقان - چرا با بچّہا
توپہ[4] بازی نمے کند ؟
نظیر بیگ - شب با بچّہا
سرمامک[5] مے باخت - پسرِ
عمویم او را لگد زد - او ہم
دو طلب[6] گردید - ہر دو باہم
دشت و یخہ[7] شُدند و مثلِ قوچہاےِ[8]
جنگی بر کلۂ[9] ہم مے زدند - تا
آنکہ آقا دائیٔ ما درمیان اُفتادہ

[1] ننو یا ننی - پالنا - پنگورا - ہنڈولا +
[2] ماچ - بوسہ - چُمّا - چُوما +
[3] باد بادک - کاغذِ باد - کنکوّا - پتنگ - تُکّل - گُڈّی +
[4] توپہ - گیند +
[5] سرمامک - ایک کھیل ہے - جس کو ہندی میں آنکھ مچول کہتے ہیں +
[6] دو طلب گردیدن - حوصلہ کرنا - مُقابلہ کرنا - کسی کی لڑائی پر آمادہ ہونا +
[7] دشت و یخہ شُدن - دست و گریباں ہونا - لڑنا +
[8] قوچ - مینڈھا +
[9] کلہ بر کلۂ ہم زدن - ٹکّریں لڑنا +

هر دو را از هم[۱] سوا کرد۔ پدرم گفت۔ شما یک جا بازی نکنید۔ ازیں جهت او تنها بازی مے کند +

ملا فرقان۔ پسرِ عموت چرا او را لگد زده بود؟

نظیر بیگ۔ چونکه او در بازی خیلے شوخی و شیطانی میکرد۔ ازیں جهت پسرِ عمویم سیلی[۲] بروئیش زده و از پشتِ سرش خیلے او را توسری[۳] زد +

ملا فرقان۔ چه شیطانی مے کرد؟

نظیر بیگ۔ گاہے تقلیدِ[۴] کسے را در مے آورد۔ گاہے کسے را نشکنج[۵] مے گرفت۔ و گاہے کسے را تلنگ[۶] مے زد +

ملا فرقان۔ بلے۔ مادرش خیلے او را هار[۷] کرده اشت +

نظیر بیگ۔ الآن او بگفتۂ پدر و مادر اعتنا ندارد +

ملا فرقان۔ ایں گوشۂ چوغه ات را چه طور سوختۂ؟

نظیر بیگ۔ شب آتشبازی مے کردم۔ قلمِ گل[۸] افشاں توے دستم بود۔ گلش افتاد۔ دامنم را سوزانند +

ملا فرقان۔ سرِ انگشتت را هم آبله کرده اشت +

---

[۱] از هم سوا کردن۔ ایک کو دوسرے سے علیحده کرنا +
[۲] سیلی۔ تھپڑ۔ سیلی زدن۔ تھپڑ مارنا +
[۳] توسری۔ دھول۔ چپت۔ پشتِ سر۔ گدی۔ پشتِ سر توسری زدن۔ گدی پر دھول یا چپت مارنا +
[۴] تقلید آوردن۔ منہ چڑھانا۔ نقل کرنا +
[۵] نشکنج گرفتن۔ چٹکی لینا +
[۶] تلنگ زدن۔ انگلی سے مارنا +
[۷] هار کردن۔ سر چڑھانا +
[۸] قلمِ گل افشاں۔ مہتابی۔ آتشبازی کی پھلجھڑی +

نظیر بیگ - انار را
با مہتاب آتش مے دادم
ترقہ[1] توے دستم آتش گرفتہ
ترکید - و سر انگشت و
انگشتِ میانہ و انگشتِ کوچکم
را داغ[2] زد +

ملّا فرقان - حالا کہ دستت
ہم سوختہ - و دامنت ہم
آتش[3] گرفتہ - از ہمچنیں
بازیہا توبہ ہم کردۂ یا نہ؟

نظیر بیگ - من کہ خیلے[4]
توبہ کردہ ام +

ملّا فرقان - سر شمار
من بعد در پئے ایں کارہا
نگردی +

نظیر بیگ - انشاء اللہ
تا زندہ ام - دست بہ ہیچ
بازی نخواہم زد +

ملّا فرقان - دریں روزہا
آقا دائیٔ تو چہ کار میکنند؟

نظیر بیگ - ہمہ روزہ
در خانہ خوابیدہ[5] است +

ملّا فرقان - آخر چیزے
کار و بار ہم میکنند یا بیہودہ
اوقات را صرف میکنند؟

نظیر بیگ - بلے - خیلے
کار مے کنند +

ملّا فرقان - چہ میکنند؟

نظیر بیگ - بودنہ[6] بازی
مے کنند - شطرنج و قمار
مے بازد - خروس ہا را
مے جنگاند - قوچہا مے پرورد -

---

[1] ترقہ - آتشبازی کا پٹاخہ - اور بندوق کی ٹوپی کو بھی ترقہ ہی کہتے ہیں +
[2] داغ زدن - داغ لگ جانا +
[3] آتش گرفتن - آگ لگ جانا +
[4] خیلے - آج کل اہلِ ایران لفظِ بسیار کی جگہ بولتے ہیں - یعنی بہت +
[5] خوابیدہ - اہلِ ایران کے محاورے میں بیٹھے رہنے کو بھی کہتے ہیں - جیسے کہ آں مرغ روے تخم خوابیدہ است +
[6] بودنہ - بٹیر - بودنہ بازی - بٹیر بازی +

میمون[1] و خرس را بازی
مے دہد - دیگر از دستش
چہ بر مے آید ؟

ملا قرقان - گاہے در
زور[2] خانہ ہم مے رود
یا خیر +

نظیر بیگ - در خانہ
میل گردانی[3] و شنو[4] میکند +

شکار

طرہ باز خاں - بیائید -
از سپہ[5] سالار رخصت گرفتہ
یک ساعتے دریں شکارگاہ ہا
شکار بکنیم +

سرباز خاں - خیلے خوب -
بیائید - یک خوردۂ دل
واکنیم - ایں طولۂ[6] شکاری
را ہم ہمراہ مے بریم +

طرہ باز خاں - تفنگ[7]
سوزنئے شما کجا ست ؟

سرباز خاں - اُہ - ما آں
را در قور[8] خانہ فراموش کردیم -

---

۱ میمون و خرس را بازی میدہد - یعنی بندر اور ریچھ نچاتا ہے +

۲ زور خانہ - پہلوانوں کا اکھاڑہ کسرت کرنے کی جگہ +

۳ میل - مگدر - موگری - میل گردانی - مگدر ہلانا - موگری پھیرنا +

۴ شنو - ڈنڈ نکالنا - ڈنڈ پیلنا +

۵ سپہ سالار - فوج کا جنرل +

۶ طولۂ شکاری - چھوٹی قسم کا کتا یعنی فکسونڈ کتا جو شکار کی بو پر جا کر شکار کو تلاش کر لیتا ہے +

۷ تفنگ سوزنی - نیڈل گن - بریچ لوڈر - یعنی پیچھے سے بھرنے کی بندوق - جس کا گھوڑا باہر نکلا ہوا نظر نہیں آتا - اور نپل کی جگہ اس میں ایک سوئی جیسی ہوتی ہے - لبلبی دبانے سے گھوڑا اس سوئی پر پڑتا ہے - اور سوئی کی دوسری نوک کارتوس کے پٹاخے پر پڑتی ہے +

۸ قور خانہ - اسلحہ - ہتھیاروں کا میگزین +

این تفنگِ[1] دنگی و کمانِ گروہہ[2]
را با خود بر داشتہ آوردیم +
طرّہ باز خاں - تفنگِ
دنگیٔ تاں کجا ست ؟ بما
نشان بدہید +
سرباز خاں - این است -
بہ ببینید +
طرّہ باز خاں - شاید
لولہ[3] اش ترک[4] خوردہ است !
این بچہ درد شما[5] مے خورد +
سرباز خاں - نہ خیر -
شکستہ نیست +

طرّہ باز خاں - خیر - قدرے
چہار[6] پارہ بما بدہید - کہ
آن آہو برّہ را بزنیم +
سرباز خاں - او از تیر
رسیٔ ساچمہ[7] دور تر است +
طرّہ باز خاں - باید بروید -
از یوز باشی[8] تفنگِ[9] گلولہ زنی
را گرفتہ بیارید +
سرباز خاں - بگیرید -
این تفنگِ گلولہ زنی ہم
حاضر است +
طرّہ باز خاں - یک

---

۱ تفنگِ دنگی - پتھر کلا - چقماق دار بندوق +
۲ کمانِ گروہہ - غلیل +
۳ لولۂ تفنگ - بندوق کی نال +
۴ ترک - درز - دراڑ - شگاف - ترک خوردن - پھٹ جانا +
۵ بچہ دردِ شما مے خورد - یہ ایک محاورہ ہے - یعنی تمہارے کس کام آئیگی - یا کس مطلب کی ہے ؟
۶ چہار پارہ - چھرّہ - بندوق کا گرّاب +
۷ تیر رسیٔ ساچمہ - چھرّے کے مار کی جگہ - بندوق سے نکل کر جس مقام پر چھرّہ کام دے سکے +
۸ یوز باشی - پلٹن کا صوبے دار - یوز ترکی میں سو کو کہتے ہیں - یعنی سو آدمیوں کا افسر +
۹ تفنگِ گلولہ زنی - گولی مارنے کی بندوق +

فشنگ[1] و یک کلاهِ تُفنگ بما بدہید +

سرباز خاں - سرِ آہُو قراوُل[2] کردہ تیر بیندازید +

طُرّہ باز خاں - تُفنگ سرمے کُند +

سرباز خاں - آہ! تیر از نشانہ خطا رفت +

طُرّہ باز خاں - نہ خیر - تیر در کفلش نشستہ است +

سرباز خاں - ببینید - ما با طپانچہ ایں قاز را در رُوے ہوا مے زنیم[3] +

طُرّہ باز خاں - بہ بہ! خیلے خُوب زدید +

سرباز خاں - من بہ ہواے[4] دشت طپانچہ را انداختہ بُودم - مگر شُکر است کہ خطا نرفت +

طُرّہ باز خاں - بیائید - برایں نشانہ قراوُل بستہ دو سہ تیر بیندازیم +

سرباز خاں - نہ خیر - ہرزہ - تُفنگ انداختن چہ فائدہ دارد؟ من مے روم - ازآں طرف شکار رم[5] میدہم - شُما اینجا تیر بزنید +

تعمیرِ مکان

میرزا کامران سعادت یار! برو - بنّا را صدا بزن کہ پلّۂ[6] ایں سردر[7] را دُرُشت کُند +

---

[1] فشنگ بروزنِ فرنگ - کارتوس - بندُوق کا زنبیر - جس میں گولی بارُوت بھری ہُوئی ہو +

[2] قراوُل کردہ - نشانہ باندھ کر - تاک کر - سیدھ باندھ کر +

[3] در رُوے ہواے زنیم - یعنی اُڑتا ہُوا مارتا ہُوں +

[4] بہ ہواے دشت طپانچہ انداختم - یعنی میں نے دشت رُو طپانچہ مارا تھا - تاک کر یا سیدھ لگاکر نہیں مارا تھا +

[5] رم دادن - باہر نکالنا - ہانکنا +

[6] پلّہ - زینہ - درجہ - مرتبہ - سیڑھی +

[7] سر در - دروازے کے اُوپر کا بالاخانہ +

سعادت یار - این اُطاق ہم از پاکیزگی اُفتادہ اشت - این را ہم بفرمائید - کہ سفید[1] کاری بکنند +

میرزا کامران - نجار ہے درہاے عمارت ہم چہ قدر بد اشت +

سعادت یار - بلے - از ابنیۂ[2] قدیمہ اشت +

میرزا کامران - آیا جلو[3] خانِ عمارت نیز از ما شت ؟

سعادت یار - بلے - از ماشت - شما نا ودانش را نگاہ کنید - کہ در وسطِ حیاط مے اُفتد +

میرزا کامران - ناودانش را چہ مے گوئی - ہمہ آثارش از کہنگی شکشتہ و رُوے ہم ریختہ اشت +

سعادت یار - بالا خانہ اش پلہ[4] ندارد +

میرزا کامران - پس از کدام راہ بالا مے روند ؟

سعادت یار - از چوب پلہ داشت - آن شکشتہ شُدہ اشت - اکنوں ما بجہتِ بالا رفتن نردبان[5] دُرُشت کردہ ایم +

میرزا کامران - اگر اُستادِ بنّا[6] بیاید - تو او را بگو - کہ اوّل نقشۂ کہ مہندس[7] دُرُشت کردہ اشت - بہ بیند تا حالیش شود - کہ

[1] سفید کاری - چونہ قلعی کرنا - سفیدی کرنا +
[2] ابنیۂ قدیمہ - پرانی تعمیرات +
[3] جلو خانِ عمارت - مکان کے دروازے کے رو برو یا سامنے +
[4] پلہ - سیڑھی +
[5] نردبان - لکڑی کی سیڑھی +
[6] بنّا - معمار +
[7] مہندس - اس زمانے میں انجنیئر کو کہتے ہیں +

چہ چیز باید ساخت و چگونہ باید ساخت ٭

اُستاد بنّا - بفرمائید کہ آشپز[۱] خانہ در کجا باید باشد - و سفرہ[۲] خانہ چگونہ باید باشد؟

مِیرزا کامران - دریں جا باید - کہ اُطاقِ[۳] بیرُونی بنا کنند - و قدرے ازیں پیشتر کہ غُلام گردِش باشد و پیشتر ازآں سفرہ خانہ - و آشپز خانہ در محاذیٔ آں بنا باید کرد ٭

اُستاد بنّا - اُطاقِ[۴] خواب رُو بہ شمال مے سازید یا رُو بہ جنوب؟

مِیرزا کامران - اُطاقِ اِستراحتِ ما رُو بہ مشرق باید باشد - و چہار تا بُخاری ہم باید داشتہ باشد ٭

اُستاد بنّا - طُول و عرضِ تالار چہ قدر باید باشد؟

مِیرزا کامران - میانۂ تالار باید کہ ہفت در پنج باشد - و اُطاقِ بیرُونی چہار ذرع[۵] و دو پاے اِنگلیس[۶] در طُول و در عرض سہ ذرع باید باشد ٭

اُستاد بنّا - آیا غُلام گردِش را محجّر[۷] بنا مے کنید؟

مِیرزا کامران - نہ خیر - دستِ انداز[۸] آہنی میگُذاریم ٭

---

۱ آشپز خانہ - باورچی خانہ ٭
۲ سفرہ خانہ - کھانا کھانے کا کمرہ ٭
۳ اُطاقِ بیرُونی - مُلاقات کا کمرہ ٭
۴ اُطاقِ خواب - سونے کا کمرہ ٭
۵ ذرع - گز ٭
۶ پاے اِنگلیس - فُٹ - گز کا ثُلث حِصّہ ٭
۷ محجّر - پردے کی دِیوار - جالی دار دِیوار ٭
۸ دستِ انداز - کٹہرہ - جنگلہ - باڑچہ ٭

اُستاد بنّا - آیا بالاے سقف بالا خانہ ہم بنا میکُنید یا خیر؟

میرزا کامران - بلے - یک آقاسی[1] قشنگ با مہتابی کہ مناظرش[2] مُشرِف[3] بپایئں باغ باشد - باید بنا کرد +

اُستاد بنّا - پس از براے منجنیق[4] چوبہاے کُلُفت و طنابہاے قطور از بازار باید آورد +

میرزا کامران - ما چوب و آہن و سنگ و آجر و گچ وغیرہ از مصالح عمارت ہرچہ لازم بُودہ آوردہ ایم +

اُستاد بنّا - پس من مے روم - فعلۂ[5] خُود را ہمراہ بیاورم +

میرزا کامران - بلے - تو بیرو - و رشتہ و کُوزنیا و تیشہ و مالہ وغیرہ اسباب بنائے خُود را بیاور و دست بکار شو +

اُستاد بنّا - آیا نجار را ہم با خُود بیاورم؟

میرزا کامران - بلے - اورا ہم بگو - کہ ارّہ و تیشہ و رندہ و برمہ و اسباب نجاریئے خُود را بیاورد +

اُستاد بنّا - آیا محاذیئے ایں عمارت محوطۂ[6] کچی بنا مے کنید یا گلی؟

میرزا کامران - محوطۂ کچی چہ ضرور است - گلی کفایت مے کند +

---

[1] آقاسی - بالا خانہ - مہتابی +

[2] مناظِر جمع - منظر واحد - جھروکہ - کھڑکی +

[3] مُشرِف - سامنے - قریب +

[4] منجنیق - پاڑ - جو مکان کی تعمیر کے لئے لکڑیوں کی باندھتے ہیں +

[5] فعلہ - مزدور +

[6] محوطہ - احاطہ - گھیرا - چار دیواری +

منتخباتِ تاریخِ ملکم صاحب

ذکرِ احوالِ نادر شاہ

پدرِ نادر شاہ از قبیلۂ افشار است۔ نامِ او امام قلی بود۔ و از اخباریکہ در دست است۔ معلوم مے شود۔ کہ امام قلی مردِ صاحبِ اعتبار یا منصبے نبود۔ خود نادر قلی ہم ہرگز از نسبِ بزرگے لاف نمے زد۔ مؤرخِ چاپلوسِ وے میرزا مہدی ہم در وقتیکہ میگوید۔ پدرِ نادر شاہ در قبیلۂ خود مردے معتنا بہ بود۔ حقیقتِ حال را دریں عبارت کہ گوہرِ شاہوار را نازش بہ آب و رنگِ ذاتئ خود است نہ بہ صُلبِ معدن۔ بہ کنایہ مے رساند۔ و پستئ نسبِ وے را مے فہماند۔ در یکے از کتب منقول است۔ کہ نادر شاہ در اوائلِ حال پوستیں دوزے بود۔ و ازیں ممر تحصیلِ وجہِ معاش مے کرد۔ و خود نادر شاہ از پستئ نژادِ خویش مکدرانہ صحبت مے داشت۔ گویند کہ چوں خواست دخترے از خانوادۂ سلطنتِ دہلی بجہتِ پسرِ خود عقد کند۔

صاحبانِ دُختر گُفتند - کہ رسمِ ما چُنین است - کہ داماد باید تا ہفت پُشتِ خُود را بشمارد و بشناساند ✦ نادر قاصد را گُفت - بگو - کہ دامادِ شُما پسرِ نادر شاہ است - و نادر شاہ پسرِ شمشیر و پسر زادۂ شمشیر - ہمچُنیں تا ہفتاد پُشت بر شُمار ✦ تولُدِ نادر شاہ در سنۂ ہزار و صد ہجری در مُملکتِ خُراساں اِتِّفاق اُفتاد ✦ مُؤرّخانِ ایران وارِداتِ اوائِلِ احوالِ او را ذِکر نکردہ اند - اوّل چیزے کہ مے نِویسند - تولُدِ رضا قُلی میرزا ست - کہ در آں وقت سی و یک سال از عُمرِ نادر شاہ گُزشتہ بُود - و قبل ازاں در مخاطِر و مہالکِ بِسیار اُفتاد - و مُقاسات و مُکابدہ با رنجِ بے شُمار نمُود - لاکِن در جمیعِ موارِد شجاعت و مردانگی و تہوُّر و حذاقتِ وَے بُروزے عجیب داشت ✦ در ہفدہ سالگی بدستِ اُوزبکانے کہ ہر سالہ اطرافِ خُراساں را مے تاختند با مادرش اسیر شُد ✦ ایّامِ اِسارتش چہار سال طُول کشید - و مادرش ہم در آں صفحات رُوزش بہ آخر رسید - بعد ازاں خُود را رہائی دادہ بہ مُلکِ خویش شتافت - ازاں بعد تا زمانے کہ در خِدمتِ شاہ طہماسب حاضر شُد - ہمیں قدر قابلِ ذِکر است - کہ گُفتہ شوَد - کہ طبیعتِ ایں مردِ عجیب ہمیشہ بر یک وتیرہ و یکساں بُودہ است - وقتے در خِدمتِ بابل بیگ یکے از اُمرائے مُلکِ خُود وارِد گشت - و بالآخرہ وَے را کُشتہ دُخترش را بدر بُرد - و بحبالۂ اِزدِواج در آوُردہ رضا قُلی میرزا

از وَے مُتولِد گشت۔ بعد ازآں جمعے از قُطّاعُ الطّریق را با خُود مع ساختہ۔ و درآں زمانۂ پُر شور و شر بتاخت و تاراج مردُم اطراف تحصیلِ معاشے مے نمُود ۔ تا رفتہ رفتہ آوازۂ بہادریئے او بلند گشتہ ۔ بخدمتِ والیِ خُراساں داخل شُدہ ۔ و چوُں در جنگ با اُوزبکاں آثارِ شہامت و جلادت بظہُور رسانید۔ تا بدرجۂ امارت و سرداری ترقّی کرد۔ لاکن بعد از چندے حاکمِ خُراساں از حرکاتِ ناہنجارِ وَے رنجیدہ او را چوب زد ۔ و نادِر ازیں قضیّہ بغضب آمدہ مشہد را رہا کرد + چُنیں مے نمّاید ۔ کہ درآں اَوقات عمّ اُو در کلات بر سرِ طائفۂ قلیلے از اَفشار بُود ۔ نادِر از مشہد بکلات رفت۔ و چوُں قلیلے در آں سر زمیں اِقامت کرد ۔ عمُوے او از کردار و حرکاتِ وَے اندیشناک گشتہ او را بہ رہا کردنِ آں قلعہ مجبُور ساخت + چُنیں مے نمُاید۔ کہ بعد ازآں باز بر سرِ کارِ سابِق خُود رفتہ بیش از بیش بہ جمعِ فریق و قطعِ طریق و سرق و نہب پرداخت ۔ و در آں اَوقات افغاناں بر اِصفہاں مُستولی گشتہ دَولتِ صفوِیّہ را بر انداختہ بُودند ۔ لاکن ہنُوز سلطنتِ افاغنہ را قوامے بلکہ نامے نبُود۔ ہرج و مرج در اُمُور پیدا شُدہ سرہاے گردن کشاں پُر شور و غوغا و از ہر طرف ہزار فتنہ برپا بُود ۔ در چنیں وقت راہزنے کہ بہ شجاعت و کیاست ضربُ المثلِ افواہ است۔ در اِحتیاج مُعاوِن و مُساعِد نخواہد ماند۔ لہٰذا

فتنہ جویانِ آفاق و محرّکانِ موادِ نزاع و نفاق در تحتِ رایتِ نادر جمع شدہ بر امارتِ وَے اتفاق نمودند۔ و طوقے نکشید۔ کہ بر سر سہ ہزار مرد برآمدہ خراجے سنگیں بر اہالیِ خراسان حمل کرد۔ عموئے او چوں دید۔ کہ اقتدارِ وَے ہر روزہ در ازدیاد است۔ ہراس بہ ضمیرش استیلا یافتہ۔ دم از دوستی و ہوا خواہیٔ وَے زد و کاغذے باو نوشت۔ کہ خدمتِ شاہ طہماسپ را قبول کردہ وَے را در محاربۂ افغاناں مددگار باشد۔ نادر اظہارِ رغبت و خوشی ازیں مطلب نمودہ گفت۔ کہ اگر سلطاں جرائم گزشتۂ وَے را عفو کند۔ در آیندہ تدارکِ ما مضےٰ خواہد شد۔ و چوں ایں امر بآسانی انجام یافت۔ نادر بجانب کلات رفت۔ از قرارے کہ معلوم مے شود۔ او ہمیشہ عمّ خودِ والیٔ کلات را سدِّ راہِ خود مے دانست۔ بنابریں دریں وقت فرصتے بدست آوردہ او را گرفت۔ و بہ دستِ خود ہلاک ساخت۔ و کلات را منصرف شدہ بعد ازآں بتہیّۂ جنگِ افاغنۂ خراساں پرداخت۔ و چوں اخراجِ ایں طائفہ ازآں بلاد منظورِ نظرہا بود۔ و ایں کار بہ نیروئے بازوئے نادری صورت یافت۔ سبب ایں شد۔ کہ دوبارہ شاہِ طہماسپ رقمِ عفو بر سوابقِ زلّاتِ وَے کشیدہ او را موردِ عنایات ساخت۔ و بواسطۂ فتوحاتِ نادری مہامِ پادشاہی رونقے تازہ یافت۔ در اوائلِ حال شاہ طہماسپ بر نادر بغایت حسد مے برد۔ تا وقتے کہ نادر در یکے از حروب مشغول بود۔ و شاہ طہماسپ فرمانے بمراجعتِ وَے ازآں جنگ فرستاد۔

و چوں نادر آں فرماں را اطاعت نکرد - پادشاہ بے مایہ بر سرِ جمع او را خائن و باغی خواند - ایں خبر بانتشار یافتہ بہ نادر رسید - او نیز بسمتِ دربارِ پادشاہی لشکر حرکت دادہ پادشاہ را مجبور ساخت - کہ بشرائطے کہ خود القا کرد - راضی شدہ مصالحہ کند - ایں واقعہ قلیلے بعد از فتحِ مشہد روے داد + و مے تواں گفت - کہ اگر طہماسپ در سابق قدرے اختیار داشت - ازیں وقت بکلّی اختیار او تمام شد - لاکن نادر با وَے باحترام سلوک کرد - تا وقتے کہ دید - مادّہ بجہتِ غضب سلطنت مستعد است - و ہم از اوّل فتحے کہ وَے را در خراساں دست داد - بنا کرد - کہ مردم را بجہتِ خیالاتِ آیندۂ خود بیدار کند - مانندِ اژدِ شیر بابکاں ہر شب خوابے دید - و ہر روز در تعبیرِ آں جوابے شنید - ازآں جملہ شبے در خواب دید - کہ مرغابیے با ماہیے سفید چہار شاخی بنظرِ وَے در آمدند - پس آں مرغابی را بہ تیر زد - و کسانیکہ با وَے بودند - ہرچہ کردند - کہ ماہیے چہار شاخ را بچنگ آرند - نتوانستند - تا بالآخرہ خود دست و پا زدہ بسہولتِ تمام آں را گرفت - و بجہتِ ایں کہ مرغے با ماہیے در خواب دیدہ بود - منجمانِ متملق گفتند - کہ دلالت بر رسیدن بتختِ سلطنت مے کند - امّا زحمتِ میرزا مہدی مؤرخ او دریں باب کمتر است - زیرا کہ او از وقائعے کہ بعد روے داد - تعبیر مے کند - و میگوید - کہ چہار شاخ ماہی عبارت است از چہار

مُملکتِ ایراں و خوارزم و ہندوستان و تُوراں کہ بدستِ او مفتوح شُد + بالجملہ بزرگتر کارِ نادر اِخراجِ افاغنہ از ایراں بُود - و ہیچ اِنعام و اِفضالے در ازاے خدمتِ کسے کہ مملکت را از تعدّی و تطاوُلِ خصمِ ظالم خلاص کردہ بُود - زیادہ تر ازیں نبُود - کہ چہار مُلکِ معظمِ ایراں کہ عبارت از خراسان و مازندراں و سیستان و کرمان باشد - طہماسب بپاداشِ ایں خدمت بہ نادر وا گزاشت - یا بعبارتِ اُخرے دست از نیمۂ مملکت برداشت - فقط حقِّ نادر دانستہ شُد + منقُول است - کہ در ہماں کاغذے کہ طہماسب بہ نادر نوشتہ و ممالکِ مزکُورہ را بوے وا گزار نمُود - ازو درخواست کرد - کہ نامِ سُلطاں بر خود گزارد - و بجہتِ ایں مطلب تاجے مرصّع بجواہرِ نفیسہ مصحوبِ یکے از اُمرا باو فرستاد - نادر جمیع عنایاتِ شاہی را قبول کردہ - مگر لقب را کہ دید بدُونِ آنکہ فائدہ بہ بخشد - سبب حسدِ دیگراں خواہد شُد - و در ہمیں اَوقات مُزاوجتِ مابینِ رِضا قُلی پسرِ بزرگِ نادر و یکے از دُخترہاے سُلطان حُسینِ مرحُوم اِتّفاق اُفتاد - و نادر اگرچہ از قبُولِ نامِ سُلطاں اِبا کرد - لاکن فُرصت غنیمت دانستہ یکے از اُمُورِ معظّمۂ مخصُوصہ بسلاطیں را اِختیار نمُود - حکم کرد - کہ پُولے کہ بمواجبِ لشکر مے دہند - از ممالکِ خراسان گرفتہ بنامِ وے سِکّہ کُنند - و ایں فی التحقیق معیّنِ سلطنتِ علی الاِستقلالِ آں مملکت بُود + عساکرِ عُثمانی ہنوز

بهترین اطرافِ عراق و جمیع آذربایجان را در تصرّف داشتند۔ و با آنکه هنوز سپاهِ نادری از زحماتِ تعاقبِ افاغنه نیاسوده بودند۔ بدفعِ اتراک در حرکت آمدند ۔ در صحرائے همدان با دو لشکر عثمانی مقابلت اتّفاق افتاده ایشان را بر انداخت۔ و همدان و جمیع اطراف و نواحئے آن بلدۂ معظم را از علیم مستخلص ساخت ۔ بعد از آن بجانبِ آذربایجان عطفِ عنان نمود ۔ و تبریز و اردبیل و سائرِ شهرهائے معظمِ آن مملکت را از چنگِ دشمن بیرون آورده به استعدادِ محاصرۂ ایروان پائے تختِ ارمنیّہ پرداخت ✦ مقارنِ این حال از برادرش کہ در آں وقت از جانبِ وے حکومتِ خراساں داشت۔ خبر رسید ۔کہ افاغنۂ آں صفحات سرِ عناد و طغیاں بر آورده اند ۔ بنابریں فسخِ عزیمت کرده بشتاب تمام بصوبِ خراساں نهضت کرد ۔ و نائرۂ طغیانِ افغاں را بگرفتنِ فراه و هرات بکلّی فرو نشاند۔ واقعۂ اتّفاق افتاد۔ کہ ازاں مے تواں دانست ۔کہ وضعِ ایں جنگ چہ نوع بوده است ۔مؤرّخِ متملّق او میرزا مهدی گوید ۔ روزِ دیگر مجلسِ مینو مثال آراستہ و سرانِ افغاں را کہ در اُردوئے فلک تمثال مے بودند ۔ بہ محفلِ اقدس بار داده هنوز آفتاب یک نیزه بلند نگشتہ بود ۔کہ هزار و سہ صد سر بر سرِ نیزه بلند گردیده سرکردگاں موردِ عطف و نوال و رُوسائے افغاناں سر بزیر افگندۂ خجلت و انفعال شدند۔ خلاصہ در اوقاتے کہ نادر

بہ محاصرۂ ہرات مشغول بود۔ اُمرائے ایران طہماسپ تنگ حوصلہ را برآں داشتند۔ کہ لشکر بطرفِ عثمانی کہ در سرحد اجتماع کردہ بودند۔ کشید۔ شکستہا ئیکہ باین طائفہ رسیدہ بود۔ سبب شورشِ اہالیِ قسطنطینیہ گشتہ۔ و ینیچریان اوّل وزیر را کشتہ۔ و بعد ازآں احمدِ ثالث را از سلطنت خلع و برادر زادۂ او محمودِ خامس را بر جائے او وضع کردہ بودند + نادر رضا قلی خاں را بسفارت نزدِ سلطان محمود فرستادہ پیغام کردہ بود۔ کہ عساکرِ عثمانی باید آذربائیجان را خالی کنند۔ و شاہ طہماسپ نیز نامہ در تہنیتِ جلوس بوے فرستاد۔ و پیش ازآنکہ نتیجۂ سفارت رضا قلی خاں کہ از طرفِ نادر رفتہ بود۔ معلوم بشود۔ طہماسپ بجہتِ محاصرۂ ایروان در حرکت آمد۔ ولے کارے از پیش نبرد۔ و در مصاف با لشکرِ عثمانی ہزیمت یافتہ آنچہ بحذاقت و شہامتِ نادری در سالِ قبل حاصل شدہ بود۔ در یک ماہ از دست داد۔ و تا خوب ضعفِ عقلِ خود را ظاہر کند۔ با ترک مصالحہ کردہ در آں مصالحہ تمام ممالکِ ماورائے رودِ ارس را باتراک واگزار کرد۔ و پنج محل از محالِ کرمانشاہ را نیز باحمد پاشائے والیِ بغداد کہ بواسطۂ او ایں مصالحت انجام یافتہ بود۔ گزاشت امّا رُسوائی و فضیحتِ ایں معاہدہ ازآں جہت ازدیاد پذیرفت۔ کہ ذکرے در بابِ استخلاصِ اسرائے ایران کہ در جنگ بچنگِ عساکرِ عثمانی اُفتادہ بودند۔

نشدہ بُود - چُوں اخبارِ ایں واقعہ بہ نادر رسید - دید-
کہ بہانۂ خُوبیست بجہتِ انجاحِ مقاصدے کہ سالہا در
خاطر داشت - ولے برعایتِ حزم را از دست ندادہ در
ابتدا فرمانے بنامِ جمیع اہالئِ ایران صادر کرد - و
در آں توبیخات و تقریعاتِ شنیعہ بر معاہدت و معاہدین
نمُود - و گُفت معاہدتے کہ چند مملکتِ بزرگِ ایران
را تا رودِ ارس آرد - عینِ معاندت است - و مصالحتے
کہ خلقے از سکنہ و اہالئِ ایں ملک را در چنگِ اعدا
بہ محبس بسپارد - صِرف مکاوحت - ایں چُنیں معاہدت
بر خلافِ حکمِ خُدا و محبّتِ علےؑ مرتضٰے است - کہ ملائکۂ
حولِ حرمِ او ہمیشہ استخلاصِ شیعیان او را از دُشمنانِ
او از درگاہ باری مسئلت مے کنند ٭ بعد از اشتہارِ
رقمِ مزبُور مکاتیب بہ جمیع سرانِ سپاہ مملکت فرستاد-
از آں جُملہ کاغذیست کہ بحاکمِ فارس نوشتہ است -
پس از اعلامِ شکستِ افغان و فتحِ ہرات تعجب میکند
از شنیدنِ اخبارِ معاہدۂ با تُرک - و مے گوید - شک نیست-
کہ چُوں بشنوی - کہ معاہدہ با تُرک بر حسبِ معمُول از
الطافِ الٰہی بر قرار نخواہد ماند - مسرُور خواہی شُد - در
انتظارِ آمدنِ من باش - کہ بحولِ اللہ علے الفور با لشکرے
رزم آزمائے - قلعہ کُشائے - در عدد مور و در شجاعت
شیر - با نشاطِ جواں و فکرتِ پیر حرکت خواہم کرد - بیت

دُشمنِ آتش پرستِ باد پیما را بگوے
خاک بر سر کُن کہ آب رفتہ باز آمد بجوے

و ہمچنیں سفیرے بإسلامبول فرستادہ مختصراً بسلطان محمود پیغام فرستاد - کہ یا ممالکِ ایران را مسترد ساز یا حرب را مستعد باش - و از جانبِ دیگر خبرِ حرکتِ خویش را باحمد پاشاے والیئے بغداد فرستاد - مصالحتے با دولتِ روسیہ شدہ بود مشروط بر ایں کہ جمیع ولایاتے کہ در سواحلِ بحرِ خزر در سوابقِ ایام گرفتہ بودند - رد کنند - دو نفر صاحبِ منصب بدانجا فرستادہ - تا معلوم کنند - کہ تعویقے در آں امر واقع نشود + بعد از انجامِ امورِ مزبورہ بہ اصفہان رفت و شاہ طہماسپ را بسببِ مصالحہ با عثمانی ملامت کرد - و بعد ازاں اظہارِ آرامے کردہ طہماسپ را دعوت نمود + طہماسپ نیز قبولِ دعوتِ وے نمودہ مجلسِ ضیافت بگرفتنِ ریاست و خلع او از خلافت ختم شد + بنا بر قولِ میرزا مہدی طہماسپ را با جمیع خواتیں بخراسان فرستادند - چوں امراے لشکر و امناے کشور تاجِ سلطنت بر نادر عرضہ کردند - دید - ہنوز وقت مقتضی نیست - اِبا کرد - و بر سرِ پسرِ ہشت ماہۂ طہماسپ کہ عباسِ ثالث خوانند - تاج گذاشتہ ادارۂ امورِ جمہور و مہامِ نظامِ رعیت و سپاہ را بعہدۂ خویش گرفت - ایں واقعہ در سنۂ ہزار و صد و چہل و پنج ہجری اتفاق افتاد + بعد از اداے مراسمِ جلوسِ عباس نادر با لشکرے گراں بہ تسخیرِ بغداد شتافت - اگرچہ احمد پاشا والیئے بغداد در حسنِ ادارۂ ملک داری و نظم و نسقِ سپاہ کشی از اقراں امتیاز داشتہ و بہ ہمیں سبب نادر نیز تہیۂ مغفولے دیدہ بود - امّا

معلوم بود - کہ اگر طوپال عثمان با عساکرِ جرّارِ عثمانی بمددِ وَے نمے رسید - بر حذاقت و شجاعتِ او فائدہ مترتب نمے شُد * میرزا مھدی مے نویسد - کہ عسکرِ طوپال عثمان کمابیش صد ہزار مرد بودند - نادر بعزمِ مقابلہ با طوپال عثمان در حرکت آمد - بنابر قولِ میرزا مھدی دوازدہ ہزار نفر در دورِ بغداد گزاشتہ خود با بقیّہ بطرفِ سامرہ کہ قریہ ایست در کنارِ دجلہ - و از آں تا بہ بغداد قریب شصت میل است - روے نہاد - اُردوے عثمانی قریب دہِ مزبور واقع شدہ بود - جنگے بسیار شدید و خونخوار اتّفاق اُفتاد - چنانکہ تا آں روز بداں نوع حربے ہرگز مابینِ ایرانی و عثمانی واقع نشدہ بود - در اوّل غلبہ ایرانیاں را شُد - و سوارۂ ایرانی بیک حملہ خصم را ہزیمت داد - امّا پیادۂ عثمانی پاے جلادت پیش نہادہ دست از حریف بُرد - و فوجے از اعراب کہ نادر را از ایشاں چشم داشتِ مدد بود - بر یک طرفِ لشکرِ وَے حملہ بُردند - و مردانِ کار کہ در تمام روز در آفتابِ تابستانِ عربستاں بگیر و دار اشتغال داشتند - بالآخرہ از شدّتِ گرما و حرارتِ آفتاب و غلبۂ عطش دستِ شاں از کار ماند - خود نادر دو مرتبہ درمیانِ دشمن اسپش گلولہ خوردہ بر زمین اُفتاد - و بہ ایں سبب علم دارِ وَے او را کُشتہ پنداشتہ روے بہ گریز نہاد - جمیعِ ایں اسباب دست بہم دادہ سببِ فتحِ عثمانی شُد - و بعد از آنکہ از ہشت ساعت متجاوز از

طرفین کوشیدند - لشکرِ نادر بکلّی متفرق گشت - و هنوز این خبر به بغداد نرسیده بود - که اهلِ شهر بر افواجِ ایرانی حمله بُرده هزیمت دادند - این قضیّه در هزار و صد و چهل و شش واقع شُد * اگرچه از قرارِ تقریرِ اتراک شصت هزار ایرانی درین جنگ تلف گشتند - امّا احتمال دارد - که از بیست هزار متجاوز در معرضِ ہلاک در آمدند - غالباً ہمین قدر ہم از اتراک کُشتہ شُد - لاکن فتح نمایانے کردند - بسببِ اینکہ نادر نتوانست لشکرِ شکستہ و پراگندہ را جمع کُند - تا اینکہ بہ صحارے ہمدان رسید - کہ از آنجا تا معرکۂ جنگ از دویست میل متجاوز است * تدبیر و ہمّتِ نادر چُنانچہ بعد ازین شکست بروز کرد - ہیچ وقت ظہور نیافتہ بُود - بہ عوضِ اینکہ لشکریان را ملامت کُند - تحسین کرد - و بجاے آنکہ تشنیع زند - تشریف داد - آنچہ از نقد و جنس و دواب بایشان ضرر رسیدہ بود - ہمہ را با مضاعف از احسانِ خویش بہرہ ور ساخت - و ایشان را بہ کشیدنِ انتقام از دُشمنِ غدّار تحریص و ترغیب نمود - این حرکت سببِ ازدیادِ شہرتِ وے شُدہ از جمیعِ اطرافِ ایران لشکر بمددِ وے شتافت - چُنانکہ ہنوز سہ ماہ نگذشتہ بود - کہ مُجدّداً با سپاہے بیش از پیش در حوالئِ بغداد وارد شُد * دُشمنانِ طوپال عثمان در قسطنطنیّہ چون خبرِ فیروزئِ وے را شنیدند - بحیلۂ مدد و ذخیرہ حتّٰی وجہ مواجبِ عساکرِ وے را بہ تعویق انداختند - و او باوجودِ این حال کوششِ

بلیغ در دفعِ نادر نمود - فوجے از سواره معیّن کرده به استقبالِ ایرانیاں فرستاد - لاکن بیک حملۂ ایشاں از پاے در آمدند - و چوں ایں خبر به طوپالِ عثماں رسید - ہر قدر مے توانست - جمع آوریِ سپاه نموده به ملاقاتِ غنیم شتافت - امّا عساکرِ عثمانی به نقد از شکستِ سواره پاےِ صبر و ثباتِ شاں از جاے رفته بود - و ہر چند سرِ عسکر خواست - تحریکِ نائرۂ غیرتِ ایشاں کند - ممکن نشد - در اوّلِ وہله پراگنده شدند - و جمع آوریِ ایشاں از حیزِ قدرت خارج بود - طوپال عثماں خود نیز بسببِ ضعفِ مزاج در تختِ رواں حرکت مے کرد - چوں شکست بر اتراک افتاد - او را بر اسپے نشاندند - به امیدِ اینکه جانے بدر برد - لاکن یکے از سپاہیانِ ایرانی را چشم بر لباسِ گرانبہاے وَے افتاده - او را شناخت - با نیزه که در دست داشت کارِ او را ساخت - و سرِ او را جدا کرده نزدِ نادر برد - نادر بر کشتۂ وَے احترام کرد - و حکم کرد - تا جسد با سرِ وَے را به لشکر گاهِ عثمانی رسانیده تا بر حسبِ معمول نعشِ وَے را مدفون سازند + بعد از قتلِ طوپال عثماں و پراگنده شدنِ سپاه وَے نادر بجہتِ محاصرۂ بغداد حرکت کرد + مقارنِ ایں حال خبرِ باغی گریِ محمّد خاں بلوچ در فارس رسید - نادر بر حسبِ عجالۂ وقت مصالحه با والئے بغداد کرده - بر ایں نوع که ولایاتے که در عہد سلطان حسین قبل از

فتنۂ افغان در تصرفِ دولتینِ ایران و عثمانی بودہ -
بر قرارِ سابق باشد - پس بجانب فارس حرکت کرد - و
ہنوز نائرۂ طغیانِ فارس اِنطفا نیافتہ بود - شنید - کہ
رجالِ دولتِ عثمانی از قبولِ مصالحۂ والئِ بغداد سر
باز زدہ - و عبدُ اللہ پاشا والئِ مصر را با سپاہے
فراواں مامور بآں سمت کردہ اند - و اختیارِ صلح و
جنگ را باو گزاشتہ کہ بہر قسم کہ مصلحت و اقتضاے
وقت داند - معمول دارد * نادر باستخلاصِ بلادِ ارمنیہ و
گرجستان کہ از معظماتِ ممالکِ متنازع فیہا بود -
شتافت - و پل بر رودِ ارس انداختہ تفلیس و گنجہ و
ایروان را در وقتِ واحد محاصرہ کرد - و چوں عبدُ اللہ
پاشا نزدیکئِ قارص را لشکر گاہ و اطرافِ اردو را
بسنقاق و خندق و مطریس و مورچل مستحکم ساختہ بود -
نادر بخیال این کہ چوں خبرِ محاصرۂ شہرہاے مزبور را
بشنود - از مامن بیروں خواہد تاخت - و در میداں طرح
جنگ خواہد انداخت - ممالکِ مزبورہ را محاصرہ نمود *
و چنانکہ معمولِ وے بود - سر عسکرِ عثمانی مغرور
برباد ئے کثرتِ عددِ خود شدہ در صحراے بغاوند از اعمالِ
ایروان با خصم مصاف داد * میرزا مہدی مے گوید - کہ
سوارۂ ترک ہشتاد ہزار و پیادہ پنجاہ ہزار بود - و
چوں نادر عسکرِ غنیم را دید - سرانِ سپاہ را جمع نمودہ
ایشاں را مخاطب ساخت - و گفت - لشکرِ دشمن بالنسبہ
بمردانِ ما بنسبتِ ہشت بیک و یک بہ ثمن است - و لے

این صورت باید سببِ ازدیادِ کوششِ مردانِ ما شود۔ پس ازآں گفت ۔کہ شبِ گذشتہ در خواب دید ۔ کہ جانورے قوی در خیمۂ او تاختہ قصدِ وے کرد ۔ و او بعد از زد و خوردے زیاد آں جانور را ہلاک ساخت۔ و ہمیں فالے است نیکو۔ و علامتے خبر۔ بل دلیلے واضح بر ظفرِ ما۔ و ہمچنیں گفت ۔کہ دشمن در پیشِ رو نشستہ و دو طرفِ اُردو نیز بہ قلعۂ ایرواں و تنگی جاے پیوستہ۔ اگر نُقورے در عزم و قصورے در رزم واقع شود ۔ راہِ نجات از ہمہ جہت بستہ خواہد بود ۔ اگر این کلمات مورثِ جرأتِ لشکریاں شد۔ حرکاتِ او بیشتر سببِ جلادتِ ایشاں گشت + بعد ازآں کہ نظمِ سپاہ را بہ بہترین وضعے مقرر کرد ۔خود با جمعے از بہادراں بر دشمن تاخت ۔و بہر طرف رُوے آورد ۔ مانندِ اجلِ محتوم و قضاے مُبرم کس را با وے یاراے مدافعت و نیروے مقاومت نبود + در یکے ازیں حملات رستم نام یکے از سپاہیاں عبدُ اللہ پاشا را کُشتہ سرِ او را برِ نادر برد۔ و چوں ہنوز تنورِ حرب گرم بود ۔ نادر فرمود ۔تا سر را بہ نیزہ و در جائے کہ ہمہ لشکریانِ عثمانی توانند دید۔ بر پا کنند + ترکاں را نظر بر سرِ سر عسکر اُفتادہ پراگندہ شدند ۔ و صحرا از کُشتگانِ ایشاں مالا مال شد۔ و بعد ازیں فتح گنجہ و تفلیس مسخر گشت + چوں رجالِ دولتِ عثمانی حال را بدیں منوال دیدند۔طالبِ مصالحہ گشتہ بہ ہماں عہود و شروطے کہ سابق مابینِ نادر و پاشاے

بغداد مُتصرّف شُدہ بُود۔ راضی شُدند۔ و فارِس و بابیدوان با جمیع ممالکے کہ در اثر منۂ سابقہ دریں صفحات مُتعلّق بدولتِ ایران بُود۔ واگزار کردند و دریں اَوقات نادر دید۔ وقت آلست ۔کہ پردہ از رُوئے کار بر گیرد ۔ خبرِ فوتِ عبّاس بنِ طہماشپ طفلے کہ او را بسلطنت گزاردہ بُود۔ ہم دریں اَوقات رسید۔ و چُوں رسم مُتداولۂ سلاطینِ ایران اسْت ۔کہ ہر سال در ہنگامے کہ خُورشید بُنقطۂ تقاطع ربیعی رسد۔ آں رُوز را عید کُنند ۔ و بجہتِ اِجرائے مراسم ہمہ اعیان و صنادیدِ مُلک در دربار حاضِر گردند۔ نادر فرمانے باِحضارِ جمیع صاحبِ منصبانِ مُلکی و لشکری از اقاصی و ادانی صادر کردہ فرماں داد۔ تا در رُوزِ مزبُور بجہتِ اِجرائے مراسمِ عید در جولگاہِ مغاں جمع شُدند۔ و ہمچنیں فرمُود۔ تا عماراتِ عدیدہ بجہتِ عُجالۂ وقت کہ اُمرا منزل کُنند۔ بر پا نُمایند۔ و آنچہ اسبابِ لوازمِ رفاہ و عَیش و عِشرت اسْت۔ بوضعِ مُلوکانہ مُہیّا دارند۔ آوردہ اند ۔کہ جمعیت از عدد ہزار مُتجاوِز بُود۔ اگر لشکریاں نیز داخِلِ ایں عدد باشند۔ شاید اغراق نباشد۔ چُوں مردُم جمع شُدند۔ در رُوزِ صُبحِ عید باِحضارِ رُؤسا فرماں دادہ۔ چُنانکہ میرزا مہدی گوید۔ ایشاں را مُخاطب ساخت۔ و گُفت۔ شاہ طہماسب و شاہ عبّاس ہر دو پادشاہ و پادشاہ زادہ در حد و سرید موجُود اند۔ ایشاں را یا ہر کس کہ بر آرندۂ افسرِ سروری دانید۔ بریاست و سلطنت بردارید۔ من آنچہ حقِ کوشش

بُود۔ بجا آوردم۔ و مملکتِ خود را از دستِ افغان و رُوم و روس خلاص کردم * مردم ہمہ باتّفاق گفتند۔ کہ پادشاہی حقِّ کسے است کہ مملکت را از دستِ اعدا خلاص کردہ۔ و فقط ہم او مے تواند حفظ کند۔ نادر اِبا کردہ سوگند یاد کرد۔ کہ ہرگز اندیشۂ سلطنتِ ایران در خاطرش خطور نکردہ است۔ و تا یک ماہ ہر روزہ ایں مطلب درمیاں بودہ اصرار و امتناعِ طرفین صورتِ اندوباد مے گرفت۔ تا اینکہ بالآخرہ نادر مسئولِ مردم را باجابت مقرون داشت۔ و در وقتے کہ علی الظاہر سرِ رضا جنبانید۔ گفت۔ کہ از زمانِ رحلتِ حضرتِ رسالت پناہی چہار خلیفہ بعد از یکدیگر متکفّلِ امرِ خلافت شدہ اند۔ شاہ اسمٰعیل صفوی ایں مذہب را متروک و مذہبِ تشیّع را شائع و مسلوک داشت۔ و از وقتے کہ مذہبِ شیعہ شائع شدہ است۔ در ایران ہمیشہ فتنہ بودہ است۔ ہرگاہ اہالئے ایران بہ سلطنتِ ما راغب و آسائشِ خود را طالب باشند۔ باید ایں مذہب را تارک و بہ مذہبِ اہلِ سنّت سالک شوند۔ ولے چوں امام جعفر از ذرّیۂ رسول و عند النّاس ممدوح و مقبول است۔ او را سرِ مذہبِ خود سازند * مردم ہمہ بایں تغیّر راضی شدند۔ و فرماں صادر شد۔ کہ ایں مطلب را گوش زدِ جمیع ناس نمایند * پس نادر گفت۔ کہ صورتِ واقعہ را بہ سلطانِ اسلامبول انہا کردہ ازو خواہم خواست تا بحقیّتِ مذہبِ جعفری اذعان کردہ آں را خامسِ

مذاہب شمارد - و چنانکہ چہار رکن در حرم بجہتِ نمازِ چہار مذہب معین است - رخنے ہم بجہتِ این شیعۂ جدید از مذہب حق مقرر شود + اقوال عدیدہ و اختلافِ آراست در این کہ سبب چہ بود - کہ نادر قبل از جلوس وابستگی بملت بلکہ تعصب در مذہب شیعہ اظہار میکرد - و در جوگکاسے مغاں اظہارِ میل و رغبت بطریقۂ اہلِ سنت نمود - لاکن حق این است - کہ نادر ہمیشہ یک مذہب داشت - و آں خود پرستی بود - تا وقتیکہ خود را یکے از بندگانِ دولتِ صفویہ مے نمود - و مقصود بیروں کردن افغاں و عثمانی از ایراں بود - دید - کہ مذہب شیعہ آلتِ خوبیست بجہتِ اجرایے مرام + و در وقتے کہ بر مراد ظفر یافتہ - ہمت بر استیصالِ خانوادۂ شاہ اسمٰعیل گماشت - و عروج بر معارج سلطنت او را بہ فکرِ تسخیرِ جبال قندھار و صحارے ہندوستان و بغداد و موصل و سائرِ بلادِ آں صفحات انداخت - مصلحت در انہدامِ بنیانِ مذہب اہلِ تشیع دید - زیرا کہ از یک جہت محبتِ خاندانِ صفویہ بہ اصلِ این مذہب آمیختہ بود - و از جہتِ دیگر عداوتے کہ اہالئے سنت با متشیعہ دارند عائقِ بزرگے بود بجہتِ انجامِ فتوحاتے کہ در خاطر داشت + میرزا مہدی گوید - کہ در روزِ بیست و ششمِ فروردین مطابق سنۂ ہزار و صد و چہل و نہ ہجری ہشت ساعت و بیست دقیقہ از روز گزشتہ باختیارِ رصد بندانِ دقیقہ یاب و اختر شناسانِ بطلیموس انتساب تاج شاہی بر سرِ وے گزاشتند -

اجراے مراسمِ جلوس چنانکہ در چنیں اوقات ماموُل است- معمول داشتند- و تختے مرصّع نہادہ نادر را برآں نشاندند- و علی الفور سکّہ بنامِ وے زدند- در یک طرف ایں شعر را کہ **بیت**

سکّہ بر زر کرد نامِ سلطنت را در جہاں
نادرِ ایرانِ زمین و خسروِ گیتی ستاں

و بر طرف دیگر الخیرُ فیما وقع نقش کردند- و ہم از مؤرّخ تاریخ وے منقول است- کہ نکتہ سنجاں لاخیر فیما وقع خواندند ٭ بالجملہ بعد از جلوس بر تختِ سلطنت نادر بجانبِ اصفہاں در حرکت آمد- و چندے در آنجا بتہیہ و تدارکِ لشکر پرداختہ تسخیرِ قندھار را وجہِ ہمّت ساخت ٭ حسین علی خاں برادرِ محمود غلجائی در آں اوقات در قندھار والی بود- و نادر قبل از آں کہ بداں صوب توجّہ کند- آنچہ لازمۂ اہتمام بود- در بارۂ آرائشِ ایراں در ایّامِ غیابِ خود بجاے آورد- در ہمیں سال جزیرۂ بحرین بدستِ محمّد تقی حاکمِ فارس مفتوح شد- و چوں ایلِ بختیاری اطرافِ اصفہاں را در معرضِ تاخت و تاراج آوردہ بودند- ابتداءً استیصالِ ایشاں را پیش نہادِ خاطر ساختہ بہ دفع آں طائفہ در حرکت آمد- از کوہستانِ اصفہاں کہ تا نزدیکیِ شوشتر مے رود- تمام منازل و ملاذ ایلاتِ بختیاری است- و چوں کوہستانِ مزبور مشحون است بر غارہاے بسیار و مغاکہاے بے شمار- و ایں طائفہ

همیشه در ایامِ مخاطره بآں غارها پناه مے بردند - در نظرها چناں جلوه مے نمود - که ایشاں را در قیدِ اطاعت آوردن از حیزِ امکاں خارج است - امّا نادر بر مردم معلوم کرد - که ایں محض توہّم است - بهادرانِ خود را بر قللِ جبال و خلل و فرجِ شعاب کشیده هریکے از آں طائفه را بچنگ آورد - و در عرضِ مدّتِ یک ماه جمیع اہلِ بختیاری را منقاد و فرماں بردار نمود - امیرِ ایشاں علی مراد خاں را اسیر کرده به قتل رسانید - و بقیّه که از تیغ قهرِ نادری رسته بودند - موردِ عنایاتِ وے گشتند - جمعے از ایشاں در جرگهٔ عساکرِ پادشاہی انتظام یافتند - و به جهتِ جلادتِ فوق العادة که در فتح قندهار از ایشاں بظهور رسید - کاشفِ حکمت و موردِ رافتِ نادر شدند - و سائر را از کوہستانے که در سابق مسکنے داشتند - کوچانیده محلّے بهتر و به اِداره نزدیک تر از براے ایشاں مقرّر کرد ۰ بعد از آں با ہشتاد ہزار لشکر از راهِ خراساں و سیستان رُو به قندهار نهاد - در عرضِ راه عائقے که قابلِ ذکر باشد - رُوے نداد - و لے چوں به قندهار رسید - دید استحکاماتِ شهر بنوعے است - که فتح آں بزودی در حیزِ امکاں نیست ۰ اوّل خیالے که کرد - ایں بود - که اطرافِ شهر را گرفته راهِ آمد و شدِ اہالی را به امکنهٔ اطراف و حوالی منقطع کند - و حکم کرد - تا طرح شهرے در مقابلِ آں ریختند

بہ بنائے آں پرداختند۔ و آں را بہ نادر آباد موسوم کردند۔ بعد از فتح قندھار غالباً جمیع سکنۂ آں مُلک بہ نادر آباد نقل کردند۔ و بعد از فوتِ نادر ہمانجا مشہور بہ قندھار شد۔ و ہمچنیں حکم کرد۔ تا در اطرافِ شہر برجہا بر پا کردند۔ و مابینِ برجہاے مزبور را با سقفناقہاے کوچک وصل کردند۔ بنوعے کہ راہِ مراودۂ محصورین با اطرافِ بیرونِ شہر بکلی مسدود گشت۔ امّا چوں نادر دید۔ کہ ہمہ ایں کارہا اثرے در خاطر افغاناں نکرد۔ و یک سال تمام بیہودہ صرف شد۔ و افغاناں را ہنوز ذخیرۂ بسیار در شہر باقی است۔ بہ فکرِ دیگر افتادہ۔ شہرِ قندھار در مقابلِ کوہے اتفاق افتادہ بود۔ و حصارے بر دورِ آں کشیدہ۔ و برجہاے کوچک بجہتِ محافظتِ آں ساختہ بودند۔ ایرانیاں بعضے از بلندیہا کہ سرکوبِ قلعہ بود۔ بہ تصرف آوردہ توپہا و خمپارہ ہا را بالاے آنہا کشیدند۔ و بر بروجِ قلعہ حملہ بردند۔ و بعضے از آنہا را نیز بحیطۂ تصرف آوردند۔ فوجِ بختیاری یکے از برجہاے معظم را گرفتہ ارک را متصرف شدند۔ و بدیں واسطہ ہمہ شہر بہ چنگِ بہادراں افتاد۔ والیِ شہر با جمعے از مستحفظانِ قلعہ در یکے از قلاعِ خارجِ شہر پاے ثبات فشرد۔ امّا چوں دید۔ کہ مقاومت بیہودہ است۔ از درِ استیمان در آمد + و نادر علی الفور بوعدۂ عفوِ زلّاتِ وے

اورا امان داد۔ چنیں مے نماید۔ کہ در آں اوقات
تدبیرِ نادری اقتضاے مراعاتِ خاطر و جلبِ قلوبِ
افاغنہ مے کردہ است۔ بسببِ اشتہارِ نامۂ کہ در وقتِ
جلوس در بابِ اختیارِ مذہبِ اہلِ سنّت و ردِّ
طریقۂ شیعہ بہ اطراف فرستادہ بود۔ بیمۂ کینۂ افغاناں
را کم کردہ بود + و دریں اوقات دید۔ کہ فرصتے
بدست است۔ کہ یکبارہ جذبِ خاطر ہاے ایں طائفہ
کردہ ایشاں را بخود و حکومتِ خود متعلق سازد۔ و
ایں مطلب را بخوبی انجام داد۔ بعضے ازیں طائفہ
مادام حیاتِ نادر از شجاع ترین مردانِ وے محسوب
و در مقابلۂ سیلِ شورش و طغیانِ اہالئے ایراں سدے
منیع بودند + در ہنگامے کہ نادر بہ محاصرۂ قندھار
اشتغال داشت۔ سرداران او تسخیرِ قلاعِ اطراف
مے کردند۔ و ہم دریں ایام بود۔ کہ پسرِ بزرگش
رضا قلی میرزا بشہامت و جلادتے اقصے الغایہ بلند
آوازہ گشت۔ تبیینِ ایں مقال ایں کہ والئے قندھار
از امیرِ بلخ مدد طلبیدہ و او بجانبِ قندھار در حرکت
بود۔ چوں ایں خبر گوش زدِ نادر گشت۔ رضا قلی
میرزا را با دوازدہ ہزار سوار بہ دفعِ وے نامزد کرد +
شاہ زادہ لشکرِ وے را شکستہ و بلخ را گرفتہ از
رودِ جیحوں عبور و بہ عزمِ فتحِ بخارا روان شد +
پادشاہِ اوزبک با جمعے کثیر بہ مقابلت شتافت۔ و
مصاف دادہ ہزیمتے فاحش یافت۔ امّا در ہماں آوان

فرمانِ نادر رسیده که پسر را بمراجعت امر فرموده بود -
و ہمچنیں کاغذے به پادشاهِ اوزبک و سائر سرانِ آں
صفحات نوشت - که فرزندِ خود را امر نمودم - که به حدودِ
ایران مراجعت کند - و ممالکِ موروثۂ اعقاب و
انسالِ چنگیز خاں و بزرگانِ قبائلِ ترکماں را زحمت
نه رساند ٭ بعضے ایں حرکتِ نادر را که فی الحقیقت نتیجۂ
حزم کافی است - نسبت به حسدِ نادر بالنسبه به رضا قلی
میرزا مے دہند - لاکن باید ملاحظه شود - که در مراجعتِ
رضا قلی میرزا نادر وے را غایت اعزاز و احترام
و با او کمال ملاطفت و احساں نمود - و چندے
نگزشت - که حکومتِ ایراں را بدو مفوض نموده
خود بجانبِ ہندوستان رفت - و ہمیں دلالت مے کند -
که ایں نسبت بیجا ست ٭ در ایامِ محاربۂ افغاں
نادر شاه سفیرے بدہلی فرستاده از پادشاهِ ہندوستاں
خواہش کرد - که بنا بر اتحادِ مابینِ دولتین مامول و متوقع
آن است - که احکام به حکامِ اضلاعِ شمالیه صادر شود -
که فراریانِ افاغنه را که دشمنانِ ایں دولت اند - و
از شمشیرِ غازیانِ ایں حضرت گریزاں گشته - در آں
بلاد راه و پناه نه دہند - بر حسبِ مرضی جوابے نرسید -
افاغنه ہمه روزه بداں صفحات فراری شده ملاذ و ملجا
مے یافتند - و در دربارِ دہلی نیز ہر روز عائقے بجہتِ
معاودتِ ایلچئ ایراں پیدا مے کردند - نادر را ازیں
حرکت نائرۂ غضب اشتعال یافته فراریاں را تعاقب

کردہ تا کابل عناں نکشید۔ و کابل و حوالی و حواشئے
آں را بقیدِ تسخیر در آورد۔ بعد ازیں واقعہ کاغذے
دیگر بہ پادشاہِ ہندوستاں فرستادہ او را بر حرکاتِ سابق
ملامتے سخت کرد۔ لاکن باز گفت بعد از ایں ہمہ
نقصانے در دوستی واقع نشدہ۔ و منظور آں است۔
کہ در آئندہ نیز بر قرار باشد ٭ فرستادۂ او بدستِ ولد
عباس نام یکے از اُمرائے افغاں کہ حاکمِ جلال آباد
بود۔ بہ قتل رسید ٭ و نادر کہ احتمال دارد۔ چنیں
بہانہ را مے جُست۔ فرصت را غنیمت دانستہ بہ تسخیرِ
ہندوستاں نہضتِ رایات فرمود ٭ قبل از تحریرِ وقائع
ایں جنگ چند کلمہ در بابِ وضعِ سلطنتِ ہندوستاں
در آں اوقات بے مناسبت نخواہد بود۔ ممالکِ ہندوستاں
غالب در معرضِ تاخت و تاز و حملاتِ بہادرانِ صفحاتِ
شمالیہ بودہ است۔ از زمانِ محمودِ غزنوی سلطنت از
خانوادۂ سلاطینِ ہنود بیروں رفتہ۔ ازآں بعد سلسلہائے
مختلفہ از اہالیِ اسلام برآں مملکت استیلا یافتند۔
و ہر سلسلہ بنوبت مغلوبِ دیگرے شدہ از ہماں دست
کہ گرفتہ بودند۔ دادند۔ تا اینکہ شمشیرِ تیمور دیارے درآں
دیار نگذاشت۔ و بعد آزاں بسببِ تغیراتِ غریبہ و اتفاقاتِ
عجیبہ نسلِ او در آں سر زمیں سالہائے دراز فرماں روا
گشتند ٭ چوں بابر بسببِ غلبۂ اوزبک مجبور شد۔ کہ
ملکِ موروثِ خود دشتِ فرغانہ را رہا کردہ از سواحلِ
رودِ سیحوں چشم بپوشد۔ روے بہ ہندوستاں نہادہ

اوّل کابل را مسخّر ساخت۔ و بعد ازاں سلطنتِ دہلی را
منصرف شدہ و ہندوستان در زمانِ نبیرۂ او اکبر کمال
اختشام و اقتدار یافت۔ مے تواں تاریخ زوالِ دولتِ
تیموری از فوتِ ایں پادشاہ کہ در حقیقت پادشاہے بزرگ
بود۔ نہاد۔ بلے در زمانِ اورنگ زیب دوبارہ آبے بر
روے کارِ دولتِ ہندوستان آمد۔ بسببِ تدبیر و حکمت
و شجاعتِ اورنگ زیب اگرچہ در حقیقت مملکت رواے
نداشت۔ اِلّا اینکہ علی الظاہر مانندِ زمانِ اکبر مے نمود ٭
اورنگ زیب آخر پادشاہے است از نسلِ تیمور کہ در
واقع در ہندوستان اختیار و اقتدارے داشت۔ بسببِ
اینکہ ہم در عہدِ او بعلاوۂ اُمراے سرکش کہ از ہر طرف
آثارِ عناد و طغیاں بظہور مے رسانیدند۔ طائفہ از ہنود
کہ ایشاں را مراتا خوانند۔ در اضلاعِ جنوبیۂ ہندوستان
کہ بہ دکن معروف است۔ سر برآوردہ و علی الاتصال
در اطراف و حوالیِ ملک از سرق و حرق و اشرو
نہب و قتل و غارت دقیقہ فرو گزاشت نمے کردند ٭ نام
مراتا ماخوذ است از مہاراشتر کہ ملکِ ایشان است و حال
بہ دکن اشتہار دارد۔ ابتدا در عہدِ شاہجہاں ایں طائفہ
قوت گرفتند۔ در عرضِ سی سال کہ اورنگ زیب در بلادِ
جنوبیۂ ممالکت خود مے زیست۔ غالبِ اوقاتش مصروفِ
تادیب و تسخیر مراتیاں بود۔ لاکن دید۔ کہ تادیب و منقاد
ساختنِ ایں طائفہ محال است۔ زیرا کہ ایشاں با وے
بمقابلت نمے ایستادند۔ بلکہ ہمیشہ در خرابیِ ملک میکوشیدند۔

ہر جا زراعتے بود۔ مے چاپیدند۔ یا مے سوختند۔ و ہر جا قریۂ بود بعد از چپاول چوں صحرا مے ساختند۔ ہر لشکر کہ در عقبِ ایشاں مے رفت۔ بجنگ و گریز و قزاقی و دزدی و قتل و غارتِ اطرافِ لشکر بالآخرہ کار۔ بر ایشاں تنگ مے نمودند۔ و بجہتِ بدنہاے سبک و خفیف و عادت بر سختی و تعب نہ بر اسپ بار بودند۔ نہ بر خود۔ بنا بریں از ہر راہے فرار و در ہر جائے قرار مے توانستند کرد۔ و بعلاوہ اگرچہ مراٹیاں بدون جلادت و بہادری نیستند۔ ہنر را در بیروں رفتن از جنگِ دشمن مے دانند۔ نہ حملہ بر خصم۔ دریں صورت محال مے نمود۔ کہ اورنگ زیب بتواند۔ کہ دشمنے را کہ ہنر در گریز مے پنداشت۔ بہ جنگ یا بہ چنگ آرد ۞ بعد از فوتِ اورنگ زیب امراے اسلام ہر یک در طرفے دم از استبداد و استقلال زدہ درہم افتادند۔ بہ خلافِ مراٹیاں کہ بر قرارِ سابق اتفاق کردہ در اندک مدتے ترقیِ غریبے کردند۔ و بعلاوۂ ممالکے کہ در تصرف داشتند۔ پادشاہِ ہندوستان و غالباً جمیع حکام اضلاع و اطرافِ ممالک را مجبور کردند۔ کہ مبلغے از محصولِ مملکت ہر سالہ بہ ایشاں بدہند۔ تا منازل و مزارعِ مردم در اماں باشد ۞ در سیرِ متاخرین مسطور است۔ کہ در سالے کہ نادر عزمِ تسخیرِ ہندوستاں نمود۔ حتیٰ خود شہرِ دہلی بہ ایں نوع خراج گزار بود۔ محمد شاہ کہ در آں وقت صاحبِ سریر بود۔ پادشاہے بود سخیف الراے۔ و تن آساں و ہموارہ

بہ عیش و عشرت روزگار گذرانیدے + صاحب نادر نامہ گوید - کہ ہرگز دستش بے جام و کنارش بے دلا رام نبودے - و بالمرہ از کار اعراض کردہ سررشتۂ امور را بہ دست دیگراں نہادہ بود - وزیر اعظم او خان دوراں خاں نیز اگرچہ مردے جاہ طلب بود - لاکن غالب اوقات خود را بہ لہو و لعب مصروف داشتے - و با نظام الملک صوبہ دار پرگنۂ دکن عداوت ورزیدے - و بہ ہمیں سبب او را بہ دہلی طلبیدہ بود - تا بہانہ جستہ خللے در کار وے کند + و محمد شاہ بہ رائے و رویت و عقل و تجربت نظام الملک اعتنا نکرد - تا این کہ خطر بزرگ شدہ کار از چارہ گذشت + بعضے بر آنند - کہ نظام الملک نادر را بہ تسخیر ہندوستان ترغیب و دعوت کرد - لاکن دلیلے بر این مطلب نیست - ولے تواں ہم موافق قاعدہ سببے بجہت این حرکت معین کرد - کہ امیرے کہ در غایت اقتدار و از اشخاص اولیۂ مملکت است - دشمن ملک خود بطلبد - لاکن ہمیشہ عجز و جبن بعد از خرابی نسبت خیانت بہ دیگراں مے دہد + حق این است - کہ در خانہ خراب دہلی چوں خبر از ضعف و عجز خود داشتند - بہ امید این کہ نادر بجانب ہندوستان نخواہد رفت - خود را تسلی مے دادند - اول اعتمادے بیجا باستحکام قندھار و شجاعت افغاں کردند - و بعد از آں کہ خبر فتح قندھار را شنیدند - چنیں مے پنداشتند - کہ نادر بہ ایراں

مُراجعت خواہد کرد - حتےّٰ ایں کہ وقتے شنیدند - کہ نادر در کابُل است - خیال کردند - شاید واقعہ رُو دے داده سببِ مُراجعتِ وَے شود - تا وقتے کہ نشنیدند - کہ لشکرِ ایران از آبِ سِند گُزشت - آں وقت بُود - کہ از خوابِ غفلت چشمے باز کردند - مُحمّد شاہ چُوں بالمُشافہہ صُورتِ مُخاطرہ را جلوہ گر دید - ہر قدر لشکر توانست - جمع آوری کردہ با اعیانِ مملکت بصحرائے کرنال کہ دہے است در طرفِ یمین رودِ جمنا و قریب یک درجہ مسافت از دہلی شتافتہ اُردُوے خُود را بر سر پا کردہ حکم داد - تا اطرافِ اردُو را سنگر و سقفاق بستند - و قطارے از توپہاے سنگین بے فائدہ بر بالاے آنہا کشیدند ۔ باالجملہ حرکتِ نادر از کابُل بہ ہندوستان سریع بُود - حُکّام ممالک عرض راہ ہمہ اظہارِ اطاعت و انقیاد کردند ۔ در کاغذے کہ بہ رِضا قُلی پسرش نوشتہ است - اخبار از روزِ خُروجِ او از لاہور تا دو بارہ مُحمّد شاہ را بر تخت نشاندن بہ تفصیل مُندرج است - اوّل خبرے از جنگِ فوجے از سپاہ ایران با مُقدمۂ لشکرِ ہند و غلبۂ ایرانیاں مے دہد - و بعد از کوششے کہ براے منعِ ملحق شُدنِ لشکرِ سعادت خاں بہ لشکرِ مُحمّد شاہ نمُود - و فائدہ بر آں مُترتّب نشدہ بُود - مے نویسد - و بعد ازآں مے گوید - بدیں مضمُون کہ چُوں ایں مدد بہ مُحمّد شاہ رسید - مُستظہر گشت - و سنگرِ خُود را رہا نمُودہ در

میدان صفِ محاربت آراشت - و ما کہ در آرزوے
چنیں روزے بودیم - قراول بجہتِ صیانتِ اردو گزاشتہ
و از قادرِ متعال استعانت جستہ - بر دشمن حملہ
بردیم - تا دو ساعتِ تمام تنورِ حرب گرم بود - و
آتشِ توپ و تفنگ خرمن ہستیِ عمرِ اعدا - بعد ازاں
بعونِ الٰہی بہادرانِ شیر شکار صفِ خصم را برہم
زدہ ایشاں را متفرق کردند - دریں مقام تفصیلِ
نامہاے اعاظمِ امرا کہ کشتہ و زخمی و اسیر شدند -
مے نویسد - از جملۂ مقتولین خانِ دوران - و از
ماسورین سعادت خاں را ذکر مے کند + و بعد میگوید
کہ ایں جنگ دو ساعت طول کشید - و در دو
ساعت و نیم عساکرِ ما غنیم را تعاقب کردند - ہنوز
یک ساعت از روز باقی بود - کہ معرکۂ حرب بکلی از
دشمن پاک شد - و چوں استحکاماتِ اردوے ایشاں مستحکم
و مضبوط بود - فرماں دادیم - کہ از یورش دست
بدارند + خزانۂ بسیار و چند فیل و قدرے از
توپخانۂ پادشاہِ ہندوستاں و نفائسِ غنائم از ہر قسم
بسبب ایں فتح بدست افتاد - و از بیست ہزار
متجاوز از دشمن بر خاکِ ہلاک افتادند - و خیلے بیش
ازیں نیز در قیدِ اسار در آمد + بعد ازیں جنگ
فے الفور لشکرِ محمد شاہ را احاطہ کردہ راہِ مراودت
بہ اطراف و حوالی را بر ایشاں مسدود ساختیم - و
توپہا و خمپارہا را بجہتِ با خاک یکساں کردنِ

اِستحکامات مُہیّا نمُودیم - چُوں اِختلال و اِغتشاشِ عظیمے در
اُردُوے ہندیاں راہ یافتہ بہیچ وجہ اِدارہ پذیر
نبُودند - محمّد شاہ از رُوے اِضطرار لابُد شُدہ بعد از
یک رُوز در پنجشنبۂ ہفدہم ذی القعدہ نِظامُ المُلک را
باُردُوے ما فرِستادہ - رُوزِ دیگر خُود با اعیانِ مُلک
بہ حضُور رسید . در وقتے کہ محمّد شاہ رُو بہ اُردُو
مے آمد - بہ مُلاحظۂ ایں کہ ما تُرکمانیم - و او نیز از
سِلسِلۂ تُرکمانیہ و خانوادۂ گورگانیہ است - فرزندِ عزیز
نصرُ اللہ میرزا را تا بیرُونِ اُردُو باِستقبال فرِستادیم -
و چُوں وارِدِ خیمۂ پادشاہیئے ما گشت - نظر بہ مُلاحظۂ
قرابتِ ایلی آنچہ لازمۂ اِحترامِ پادشاہیئے وے بُود -
معمُول داشتیم - و او مُہرِ سلطنتِ خُود را بہ ما سپُردہ -
و ما حکم کردیم - کہ کسے متعرّضِ سرا پردۂ شاہی و
متعلّقانِ سراے سلطنت و اُمرا و اعیانِ مملکت نشوَد .
دریں وقت پادشاہ و حرمِ پادشاہی و جمیع اکابر و
اعاظمِ ہندوستاں کہ از اُردُو حرکت کردہ اند - بہ دِہلی
رسیدہ اند - ما نیز در بہشت و نہم ذی القعدہ
بجانبِ دِہلی حرکت خواہیم کرد - اِرادہ ایں است -
کہ نظر بملاحظۂ نسبتِ محمّد شاہ و قرابتِ ایلی کہ
فیمابین است - او را دوبارہ بر پادشاہیئے ہندوستاں
مُقرّر نمُودہ تاجِ سلطنت بر سرِ وے نہیم . حمد
خُداے را کہ بانجامِ چنیں کار ما را قُدرت داد . بر
وقائعے کہ دریں مکتُوب نقل است - ہیچیک از مُؤرّخانِ

ایران و ہندوستان انکار نہ کردہ اند - ہندیان نسبت شکستے کہ در کرنال یافتند - بمشورہ بعضے از امرا و احتیاط بعضے دیگر مے دہند - و مے گویند - کہ بعد ازیں فتح باز نادر را خیالِ مراجعت بہ ایران بود بہ ایں معنی کہ راضی شد دو ملیَن اشرفی بگیرد گرفتہ از سرِ ملک بر خیزد - امّا چوں سعادت خاں کہ در اردوے نادر از جملۂ امرا بود - واسطۂ ایں امر بود - و بہ ایں واسطہ توقع داشت - کہ وزارت را بہ او بدہند - شنید - کہ ایں منصب را بنظام الملک دادہ اند - نادر شاہ را گفت بدہلی برود - لاکن ایں محض افسانہ است - ہیچ سببے از برائے شکستِ کرنال بہتر از بے دلی و ہراسِ لشکر نیست - چناں ہراس بر ہندیاں راہ یافتہ بود - کہ ہم در حملۂ پشت کردند - و قریب بیست ہزار نفر از ایشاں بہ قتل رسید بدونِ ایں کہ بخصم ضررے برسد - بعلتِ ایں کہ از لشکرِ نادر نوشتہ اند فقط پانصد نفر کشتہ شدند - ایں عدد ہم احتمال دارد - کمتر است از آنچہ درحقیقت تلف شدہ اند - امّا ہیچ مبنا سببے بہ عددِ قتلاے ہندوستاں ندارد - و از طبیعتِ نادر ہم بقدرے کہ مے دانیم مستبعد داشت - کہ نتیجۂ چنیں فتحے بزرگ را نبود نہ فہمیدہ و موقوف بر حسد و حیلۂ چند نفرِ امراے اسیر کردہ باشد - اسبابے کہ نادر را بر تسخیرِ ہندوستاں مجبور کرد - مرقوم گشت -

علی التحقیق رجالِ دولتِ دہلی بر خلافِ مودّتِ مقررۂ مابینِ مملکتین عمل کردند۔ افاغنہ را کہ از شمشیرِ نادر گریختہ بودند۔ پناہ دادند۔ و در ایں پناہ دادن احتمال مے رفت۔ کہ روزے ایں طائفہ قوت گرفتہ باز مملکت از دست دادہ را متصرف و مجدداً سببِ حزبِ ایراں شوند۔ سفرائے کہ نادر در ایں باب بداں صوب فرستاد۔ نہ جواب و نہ اذنِ مراجعت یافتند۔ باوجود ایں کہ نادر مکرر کاغذ نوشت۔ اگرچہ گویند۔ کہ ایں عمل نہ از بابِ عداوت بلکہ بجہتِ تعویق در کارہا و عدمِ تیصلۂ امور در خانہ بود۔ لاکن ہرچہ بود۔ بہانۂ درشتے و خوبے بود برائے ایں کہ نادر بداں سمت حرکت کند۔ امّا امرِ دیگرے کہ سببِ اغوائے او بہ تسخیرِ ہندوستاں شدہ باشد۔ نمے تواں یافت۔ مگر خواہشِ زیادے بجہتِ تاخت و تاراج و مشغول داشتنِ لشکر۔ و مملکتِ ہندوستاں را از توابعِ دولتِ ایراں ساختن۔ امّا ایں مطلبِ آخر را اگر ہم گاہے در خاطرش خطور کردہ باشد۔ باید بمجرد دیدنِ آں مملکت دانستہ باشد۔ کہ بہ ہیچ وجہ صورت پذیر نیست۔ و بنا علیہ خیالش را از سر بیروں کردہ باشد۔ و ما مجبوریم بہ احترام کردنِ چنیں علوِّ ہمتے کہ در ہماں آنے کہ مطلوبے بہ ایں بزرگی قائز اشت۔ ہمت بر ترکِ آں گماشتہ بکلّی قطعِ نظر از آں مے کند بسبب

ایں کہ نہ تنہا یکبارہ چشم از مملکتے بدیں وسعت و سلطنتے باریں عظمت و مکنت پوشید۔ بلکہ بندوبست کارے ہم کہ فائدۂ آں بخود او راجع شود۔ ننمود۔ مگر حرکتِ مردانہ و فتوت و مروتے کہ در حقِ محمد شاہ نمود۔ بلے نہ ایں بود۔ کہ ہیچ ملکِ ہندوستان را صاحب نشد۔ لاکن ممالکے کہ متصرف او شد۔ در ازمنۂ سابقہ ہمہ متعلق بہ ایران بودند۔ در عہدنامۂ کہ در آں اوقات نوشتہ شدہ است۔ ممالکے کہ در ایں اطرافِ آب سندھ است۔ بہ ایران واگذار شدہ حدِ دو مملکت مقرر شد۔ تفصیلِ ممالکِ مسطورہ در عہدنامہ ازیں قرار است۔ کہ جمیع ولایاتے کہ در مغربِ رودِ اٹک و آب سندھ و نالاے سنگرا کہ شعبۂ از آب سندھ است۔ واقع است۔ یعنی پشاور و مضافاتِ آں و اضلاع کابل و غزنیں و کوہستانِ افغان و ہزارہ و قلعۂ بکر و سنگر و خدا داد و سائرِ بلاد و راہہا و مساکنِ جوکیا و بلوچستان وغیرہا با ضلعۂ تتہ و قلعۂ رام و قریۂ تربیں و قصبۂ چن و سموالی و کنڑا وغیرہا از اعمالِ تتہ و جمیع مزارع و قرے و قلاع و قصبات و سواحل از سرچشمۂ رودِ اٹک یا جمیع راہہا و سکنہ کہ آب مذبور یا شعبہاے آں بداں محیط است۔ تا بالاے سنگرا کہ مصبِ رود است بدریا۔ مفوض بدولتِ ایران باشد۔ الغرض تمام جواہرات و خزائنے کہ در سالہاے دراز سلاطینِ گورگانیہ در

ہندوستان جمع کردہ بودند۔ محمد شاہ بہ نادر داد و امرا و اعیان نیز متابعت وے کردہ آنچہ از نقد و اجناسِ نفیسہ مالک بودند۔ بمالکِ علے الاطلاق سپردند۔ بعد از اخذِ ایں ہدایا بقیۂ مالیہ از بلاد و ممالکِ دور دست طلبیدند۔ در تاریخ بنگالہ مسطور است۔ کہ ہنوز اندکے از حکومتِ سرفراز خاں در بنگالہ نگذشتہ و درشت استقرار نیافتہ بود۔ کہ شخصے از جانبِ قمرو الدین خاں وزیر رسیدہ خبرِ ورودِ نادر شاہ را بہ دہلی رسانید۔ و مالیۂ سہ سالِ گذشتہ را طلب کرد۔ سرفراز خاں بصوابدیدِ حاجی احمد و سائرین کہ اہلِ مشورتِ او بودند۔ نہ تنہا ادائے مبلغ کرد۔ بلکہ حکم کرد۔ تا خطبہ و سکہ بنامِ نادر شاہ خواندند۔ و زدند۔ بالجملہ مبلغے سنگیں بر متموّلینِ اہالیِ دہلی نیز حمل شد۔ اما دادنِ وجہ بر مردم چنداں صعب نبود۔ کہ طریقۂ اخذِ آں۔ و چوں محصّلینِ وجہِ مزبور از اہالیِ خودِ ہندوستاں بودند۔ فرصت غنیمت دانستہ بنائے اخذ و جلب گذاشتند۔ و بجہتِ ہر دہ ہزار روپیہ کہ بہ خزانۂ نادر رسانند۔ چہل یا پنجاہ ہزار برائے خود مے گرفتند۔ و بدیں سبب مردم را اذیت و آزار مے کردند۔ تا آنچہ دارند۔ بروز دہند۔ بنوعے کہ جمعے کثیر از مردم از فرطِ شکنجہ و عقوبت ہلاک شدند۔ و بسیارے از معتبرین ہنود یا بجہتِ ایں کہ در معرضِ استخفاف و استحقار در نیایند یا بسبب

این که مال را عزیز تر از جان مے داشتند - خود
را تباه کردند - در اعالیِ طبقاتِ هندو خود کشتن
و متحمّلِ رسوائی و فضیحت نشدن عمومے دارد -
هیچ طایفه در عالم نیست - که در وضعِ زندگی مثلِ
هنود کم احتیاج به پول داشته باشد یا به مثلِ
این طائفه پول دوست باشد ٭ در وقتے که نادر
بجانبِ دهلی در حرکت بود - رعب و هراسے عظیم بر
مردم مستولی شد - ولے بعد از ورودِ او نظم و نسقے
که در لشکرِ وے بود - سببِ اعتمادِ عمومِ اهالی شد ٭
نادر خود در یکے از سراهاے سلطنت در شهر فرود
آمد - و بعضے از سپاهیان را بمحلات فرستاد - تا سبب
آرامے و حمایتِ رعایا شوند ٭ در تاریخِ فریزر صاحب
مسطور است - که حکم کرد - تا هر کس از لشکریانِ
وے بالتنبیه به اهالیِ ملک حرکتے خلاف کنند - فے الفور
گوش و دماغش بریده او را مثله کنند - تا سه روز
همه بآرامے گذشت - امّا در شبِ چهارم بعضے از اشرار
خبرِ فوتِ نادر را در افواه انداختند - و خبر فے الفور
شائع شده عوامِ کالانعام از جاے بر آمده بر ایرانیانے
که در اطرافِ شهر بجهتِ محافظت مقرّر بودند - حمله
برده بے خبر بر سرِ ایشان تاختند ٭ و ایرانیان چون
دشته دشت متفرّق و بے خبر بودند - تا رفتند - بدانند -
چه خبر است - همه را عرضهٔ شمشیر ساختند - و چیزے
که بیشتر سببِ نفرت از دنائتِ طبعِ امراے دهلی

است - این است - کہ چوں ایں خبر بدیشاں رسید -
عساکرِ ایرانی را کہ بجہتِ حفظ و حمایتِ ایشاں مقرر
شدہ بود - بعوام سپردند - بلکہ بعضے از ایشاں باتلافِ
آں بیچارگاں مدد کردند + نادر چوں ایں قضیہ را
شنید - چند نفر فرستاد - تا بمردم بفہمانند - کہ خبر
بے پا و خطر در دشت است - اما کسانے را کہ فرستادہ
بود - نیز کشتہ شدند + نادر با کسانے کہ در دورِ او
بودند - آں شب را در سرائے خود گزرانید - و در
طلوعِ فجر سوار شدہ درمیانِ شہر رفت و خواست -
تا شورشِ مردم را فرو نشاند - اما ایں معنی سبب
ازدیادِ شورشِ عوام شدہ سفاہت آغاز کردند + ہمہ
مؤرخانے کہ تاریخ نادر را نوشتہ اند - اتفاق دارند
بریں کہ نادر نمے خواست - بہ خلق اذیتے برسد - یا
برساند + فریزر صاحب کہ خود معاصر است - و دریں
واقعہ حضور داشتہ است - مے نویسد - کہ تفنگے بہ نادر
انداختند - لاکن خطا کردہ بہ یکے از امرا کہ نزدیکِ
وے بودند - رسیدہ او را از پا در آورد + چوں نادر
حال بریں منوال یافت و لشکر ہم دریں وقت از اردو
بشہر رسیدہ بودند - حکم بہ قتلِ عام داد + ہمیں کہ
دستِ لشکریاں بہ شمشیر رفت - دستِ عوام الناس
از حرکت افتاد - از طلوعِ آفتاب تا وصولِ شمس بوسطِ
سما کشتہ بود - کہ بالائے ہم مے ریخت - گویا تادیبِ
ایں مردم را شعلۂ شمشیر کفایت نبود - کہ آتشے در

یکے از محلات زبانہ کشید۔ و بہ جمیع اطراف شہر سرایت کردہ خرمن سوزِ جان و مالِ زنیرہ دوزاں گشت +
نادر بعد ازآں کہ حکم بہ قتلِ عام داد۔ بہ مسجدِ روشنُ الدّولہ کہ در وسطِ شہر بود۔ رفتہ قرار گرفت ۔
و ہیچکس را یاراے آنکہ بہ بشفاعت بکشاید۔نبود۔
تا ایں کہ بالآخرہ محمّد شاہ با دو نفر از وزرا بپیش رفتہ ابقاے مردم را درخواست نمود +۔ نادر گفت ۔
پادشاہِ ہندوستاں نباید۔ ہرگز سخنش بہدر برود۔
و علے الفور حکم داد۔ تا دست از کشتن باز دارند۔ و چنانکہ جمیع مؤرخین نوشتہ اند۔ فے الفور اطاعت شد۔ و ہمیں دلالتِ قوی است بر نظم و نسقے کہ در لشکرِ وے بودہ است + عددِ قتلے بہ اختلاف ذکر شدہ است۔ و از وضعے کہ ایں کشتار واقع شد۔ مشکل است۔کہ تحقیقاً بتواں معین کرد +۔ فریزر صاحب صد و ہشت ہزار مے نویسد۔ و یکے دیگر از محرّرانِ فرنگستاں قریب ضعفِ ایں عدد مے گوید۔ یکے از معتبرین مؤرخانِ ہندوستاں ہشت ہزار ذکر مے کند۔
ایں قول بہ صواب اقرب مے نماید +۔ دو نفر از امرا کہ گمانِ بر انگیختنِ ایں فتنہ بر ایشاں مے رفت۔
چوں صورتِ واقعہ بدیں نوع انجام یافت۔ گریختہ بہ قلعۂ کوچکے کہ قریب بدہلی بود۔ پناہ بردند۔ عساکرِ نادری ایشاں را تعاقب کردہ بچنگ آوردند۔ و با ہر کس کہ گماں مے رفت۔ یا ایشاں درآں کار دستے

داشته اند- به قتل رسانیدند- قریب چهار صد نفر از ایشان عرضهٔ تلف گشتند- چند روز بعد ازین داعیهٔ عروسیِ پسرِ دوم نادر با یکے از شاهزادگانِ خانوادهٔ تیمور واقع شد- محافلِ سوگ و سوز به مجالسِ سور و شور مبدل گشت ⁂ غالب اهالیِ دهلی مردم بے مایه و لهو و لعب دوست اند ⁂ یکے از مصنفینِ هندوستان گوید- که بسیارے بر رفتنِ ایرانیان افسوس میخوردند- و هنوز لشکرِ ایران دهلی را رها نکرده بود- که مقلدها و بازیگرها بنائے تقلید را گذاشته همان رسوائیهائے که در آن ایام کشیده بودند- در مجالس سببِ عیش و سرور شد ⁂ القصه ایامِ اقامتِ نادر در دهلی پنجاه و هشت روز بود- قبل از آن که دهلی را رها کند - با محمد شاه خلوت کرده تا مدتے در صحبت مشغول بود- ظنِ بعضے این است- که نصائحے که در بابِ قوامِ دولت و دوامِ مکنتِ وے در کار بود- بوے نمود- بعد از آن امرا و اعیان را طلبیده ایشان را باطاعت و دولتخواهیِ محمد شاه سفارش نموده- و در آن باب تاکید بلیغ فرمود- و همچنیں کاغذے بدیں مضمون بحکامِ اطراف فرستاد- بعد از ترغیبِ ایشان به سلوک در جادهٔ مستقیمِ متابعت و انقیاد نوشت - که من و محمد شاه یک روحیم در دو بدن - اگر خدا نخواسته خبرِ طغیانِ شما بالنسبه به پادشاه گوش زدِ من شود- نامِ شما را از صفحهٔ خلقت محو خواهم کرد ⁂ بالجمله اگرچه

با امرائے دہلی بنوع خوشی سلوک کرد - امّا ازیں حکایت معلوم مے شود - کہ چہ نوع ایشاں را شناختہ است +
روزے از قمرالدین کہ در آں اوقات وزیر بود - پرسید - چند زن در سرائے داری ؟ گفت - ہشت صد و پنجاہ + نادر روے بہ خدام کردہ گفت - صد و پنجاہ زنِ دیگر از امرا بخانۂ وزیر بفرستند - تا نسبِ مین باشیگری داشتہ باشد + مقدارِ غنیمتے را کہ از ہندوستاں برد - مختلف ذکر کردہ اند - بعضے گویند کہ متجاوز از ہفتاد ملین استر لینگ نقد و جنس بود - از ہمہ کمتر تخمینے کہ کردہ اند - خیلے بیش از سی ملین است - و بیشتر آں جواہر نفیسہ بود + در عرض راہ شنید - کہ بعضے از جواہر ہائے شاہی را لشکریاں مخفی کردہ اند - بنا بریں حکم کرد - تا اسباب جمیع لشکر را جستجو کردہ ہر جا جواہرے یافتند - جزءِ خزانہ کردند - اگرچہ لشکر ایں معنی را مکروہ داشتند - لاکن جز اطاعت راہِ دیگر نیافتند - و ہمیں دلالت قوی است - بر کمالِ نظم و نسقے کہ در عساکرِ وے بودہ است - با جمعے امرائے ایراں کہ در ایں باب صحبت داشتم - ایں حرکتِ نادر را حمل بر تدبیرے کردند - نہ بر بخل و حرص - بلکہ مے گفتند - کہ نادر مے دانست - کہ سگِ سیر بہ شکار و عسکرِ مستغنی بہ کارزار نمے رود - با ایں ہمہ با تاطبۂ لشکریاں بمروت و مہربانی سلوک کردند + در تاریخ میرزا مہدی مسطور است - کہ

در فتح قندهار سه ماهه مواجب لشکریاں را به انعام ایشاں داد۔ و ضعفِ ایں مبلغ بعد از فتح کرنال۔ و بازہم بیشتر قبل از ایں کہ از دہلی حرکت کند۔ در حقِ عساکر بذلِ احساں کرد ❊ در مراجعت از ہندوستاں رنج و کلفتِ بے نہایت بسببِ اشتدادِ گرما و حرارتِ ہوا عائدِ حالِ لشکریانِ وے گشت۔ و عبور از رودِ پنجاب و اٹک نیز بجہتِ حادثہ کہ برپلہا رسید۔ در عہدۂ تعویق افتاد۔ و ہمچنیں وقتے معلوم شد۔ کہ کوہستانیہائے کابل بہ عزمِ چپاولِ اردوے او کمر بستہ اند۔ بنا بریں نادر کسانے را فرستاد۔ تا آں طائفہ را مبلغے خطیر دادہ از آں ارادہ باز داشتند۔ و ایں صورت نیز سببِ تعویقِ حرکتِ لشکر شد ❊ چوں وضع ملکے کہ ایں لشکر از میانِ آں باید عبور کند۔ و اسباب و اثاثہ و اموالِ عظیمے کہ ہمراہ داشتند۔ و خطرے کہ بر اندک اغتشاشِ اردو مترتب مے شد ملاحظہ شود مے تواں بر پیش بینی و عاقبت اندیشی کہ دریں مقام بکار برد۔ نادر را ملامت کرد ❊ و چوں بعد از مراجعت از ہندوستاں سہ سالہ خراجِ ایراں را بر رعایا بخشید۔ و جمعے کثیر از اربابِ صنائع و مطربہ و مغنی از ہندوستاں آوردہ بود۔ مردم را گماں ایں شد۔ کہ دولتے بے نہایت بچنگِ شاہ و لشکر افتادہ۔ بعد ازیں بہ عیش و عشرت صرفِ اوقات خواہند کرد۔ و ہمچنیں از

قرنہائے دراز اہالئ ایران فیل ندیدہ بودند۔ مگر تصویر
آں جانور را در تماثیل و آثارِ قدیمہ۔ و چوں نادر
فیلہائے بسیار از ہندوستان بہ ایران آورد۔ اہالئ
آں مملکت وے را ثلاثئ شاپور و ثانئ انوشیرواں بلکہ
از ہر دو بزرگتر خواندند + منقول است۔ کہ بعد از
فتح ہندوستان عساکرِ نادری مائلِ آرام بودند۔ لاکن
نادر خوب مے دانست۔ کہ انجام آرائشئ لشکر بد نامئ
کشور است۔ لہٰذا بعد از عبور از رودِ اٹک جنگِ یکے
از امرا را کہ در آں وقت بر بلادِ سند حکومت داشت۔
پیشِ نہادِ خاطر ساختہ در حرکت آمد۔ در اوّل نہضتِ
نادر شاہ بجانبِ ہندوستان امیرِ مذکور اظہارِ ہوا خواہی
کردہ بود۔ بجہتِ ایں کہ ایں معنی را ممدِ استقلالِ
خود مے دانست۔ امّا چوں بنا بر معاہدتے کہ مابینِ
محمّد شاہ و نادر شاہ وقوع یافت۔ ممالکِ وے ضمیمۂ
دولتِ ایران گشت۔ تغییرِ تدبیر دادہ خزائنِ خود را
در قلعۂ امرکوٹ نہادہ خود حرکتِ مذبوحی نمود۔ لاکن
چوں مستقرِ حکومت او را گرفتہ بباد تاراج و غارت
دادند۔ از درِ انقیاد پیش آمدہ خود را بحمایتِ نادری
سپرد۔ نادر آنچہ داشت۔ از وے گرفتہ حکومت سند را
کما فی السابق بہ او گذاشت بایں شرط کہ خراجگذارِ
دولتِ ایران باشد + یکے از اہالئ انگلنڈ کہ درمں
اواخر از جانب حکومتِ ہندوستان بہ سفارتِ سند
مامور شد۔ کتابے نوشتہ۔ در آں مسطور است۔ کہ در

عہدِ محمد شاہ کہ خبرِ نہضتِ نادر شاہ منتشر شدہ رُعب در ضمائرِ خلائق انداختہ بود۔ میر نور محمد عباسی کالوری کہ بر حسبِ وراثت در ضلعۂ سیوی کہ سبی نیز خوانند۔ و اضلاعِ دیگر فرمانروا بود۔ و بعلاوۂ حکومتِ ظاہر بعضے از امرا نسبت بہ خانوادۂ او اعتقادِ باطنی داشتند۔ چوں ہراس صادق علی خاں را کہ در آں وقت از جانبِ محمد شاہ صوبہ دار شدہ بود۔ مشاہدہ کرد۔ فرصت یافتہ باو قرار داد۔ کہ سہ لک روپیہ گرفتہ حکومتِ سند را با او واگزار کند + صادق علی خاں نیز راضی شد۔ قدرے از مبلغِ مزبور دادہ شد۔ و باقی ہنوز باقی است ۔ ایں معاملہ در سنۂ ہزار و صد و پنجاہ ہجری صورت گرفت۔ و در ہزار و صد و پنجاہ و دو نادر شاہ لشکرِ کالوری را شکستند ۔ امرائے ایں طائفہ بہ قلعۂ امرکوٹ کہ در بیابانے بائرہ واقع است ۔ پناہ بردند۔ لاکن بالآخرہ امر بریں قرار یافت ۔ کہ سلسلۂ کالوری نسلاً بعد نسلٍ بحکومتِ سند مقرر باشد مشروط بر ایں کہ ہر سالہ خراجے معین بسلاطینِ ایران بفرستند + و چنیں مے نماید۔ کہ حکامِ اوائلِ ایں سلسلہ خراجِ مزبور را سالیانہ میدادہ اند + میر نور محمد در سنۂ ہزار و صد و ہشتاد و پنج ہجری فوت کرد۔ و ہشت نفر بعد ازو از سلسلۂ کالوری در سند حکومت کردند۔ تا در سنۂ ہزار و صد و نود و ہفت کہ میر فتح علی تالپر عبد النبی را کہ آخرِ سلسلۂ کالوری است۔ بیروں کردہ سند را مالک شد۔ و حکامِ حال از نسلِ

او نشستند - انتهی ۰ قلعهٔ امرکوٹ از صوبهٔ سند محسوب -
و در بیست و شش درجه و بیست و سه دقیقه عرض
شمالی و صد و شانزده درجه و بیست و پنج دقیقه طول
شرقی واقع است - و درین اوقات از توابع راجهٔ جودهپور
است - در وقتیکه همایوں از هندوستان گریخت - اول
براجهٔ امرکوٹ پناه برد - و تولد پسرش اکبر که از نهایت
اشتهار از تعریف مستغنی است - در آں قلعه شد ۰
القصه بعد از فتح سند نادر شاه به هرات رفت - و در آنجا
جواهرات و غنائمے که از هند آورده بود - بنظر خلائق جلوه گر
ساخت - و بر تخت طاؤس محمد شاه که مرصع بود با اقسام
و انواع جواهر نفیسه - نشسته صلاے عیش در داد - و
تا چند روز وجوه مملکت و قواد سپاه و سائر طبقات
ناس بساط نشاط گسترده اوقات به لهو و لعب مصروف
داشتند - لاکن نادر چنین مے نماید - که همیشه از بیکاری
و تعطیل لشکر اندیشناک بود - لهذا بعد از انقضاے ایام
عیش از هرات در حرکت آمده با پسرش رضا قلی میرزا
ملاقات نمود - و او سائر شاهزادگاں را به هدایاے
شاهانه و عواطف پدرانه خرسند ساخته بجانب بلخ
عطف عنان عزیمت نمود - و در آنجا به تهیهٔ اسباب
مرور از رود جیحوں پرداخته تادیب پادشاه بخارا را
که در ایام غیاب او به هندوستاں بر خلاف معاهدت
مابین فرصت غنیمت دانسته اطراف خراساں را در
معرض تاخت و تاراج آورده بود - وجههٔ همت ساخت ۰

سبب حرکتِ نادر بداں صفحات ہم از اوّل بر ہمہ معلوم
شد۔ او را ارادۂ ایں کہ بسطِ ثغورِ مملکت ازیں سمت دہد۔
نمود۔ زیرا کہ میدانست ادارہ و نگاہداریٔ ممالکِ مفتوحہ
در آں اطراف از حیّزِ امکاں خارج بود۔ ولے میخواست۔
از ہماں زہرے کہ آں طائفہ ہر سالہ بلاہائے سرحداتِ ایراں
چشانیدہ اند۔ بایشاں بچشاند ۔ ابو الفیض خاں کہ در آں
اوقات سردارِ اوزبک بود۔ و خود را از نسلِ چنگیز میدانست۔
چوں خبرِ حرکتِ نادر را شنید۔ ہراس بر وے مستولی گشتہ۔
وزیرِ خود را فرستاد۔ تا مگر بہ اظہارِ انقیاد آبے بر آتشِ
قہرِ پادشاہ زند ۔ نادر وزیرِ وے را باعزاز ملاقات کردہ
با او گفت۔ کہ اگر ابو الفیض خاں خواہد۔ کہ خود را از
ہلاک و مملکتِ خود را از خرابی ایمن دارد۔ باید بدونِ
تہاوُن بقدمِ فرمانبرداری پیش آید۔ و ہم در آں وقت کہ
ایں گفتگو درمیاں بود۔ لشکرِ ایرانی بجانبِ بخارا کوچ
کردہ پنج روز بعد از عبور از جیحوں در دوازدہ میلے بخارا
فرود آمدند ۔ شہرِ بخارا از جیحوں بیش از پنجاہ میل
مسافت ندارد ۔ لاکن نادر از بالائے رود خانہ عبور کردہ
بود ۔ بالآخرہ قضیّہ بایں جا ختم شد۔ کہ ابو الفیض خاں
خود با تمام امرائے ملک بسرا پردۂ نادر شاہ رفتہ دیہیمِ
سلطنت را بر پایۂ وے نہاد ۔ نادر او را محترم داشتہ
محلّے شایستہ در مجلس بجہتِ او معیّن ساخت۔ و چند روز
بعد ممالکِ او را باو واگذار نمودہ او را دوبارہ بہ ایالتِ
خویش مقرر نمود۔ مشروط بر ایں کہ کما فی السابق

جیحوں حدِ مابینِ مملکتین باشد۔ و ایں معاہدت بمزاوجتِ مابینِ دخترِ ابوالفیض خاں و برادر زادۂ نادر اِستحکام یافت ٭ جمعے کثیر از ایلاتِ ترکمانیہ و اوزبکیہ برضاے ابوالفیض خاں در سِلکِ سپاہِ نادری انتظام یافتند۔ بعد ازآں متوجۂ خوارزم گشت ٭ ممالکِ خوارزم کہ در سمتِ مغربِ بخارا واقع است۔ از دو طرفِ رودِ جیحوں گرفتہ تا سواحلِ بحرِ خزر میرود ٭ ایلبرز امیرِ آں ملک مکرر اطرافِ بلادِ ایراں را عرضۂ نہب و غارت ساختہ بود۔ و چوں خبرِ توجّہِ نادر را بداں صوب شنید۔ بہ حصانتِ قلعہ و حصافتِ عقلِ خود معتمد و مغرور گشتہ پاے مقاومت بر زمینِ مخالفت افشرد ٭ پادشاہِ بخارا چند کس بدو فرستادہ او را بہ اطاعت و انقیادِ نادر نصیحت کرد۔ و آں تیرہ روزگار نہ تنہا پندِ دوستانۂ او را خوار شمرد۔ بلکہ فرستادگانِ او را بہ قتل رسانید۔ ایں حرکت کہ برخلافِ جمیع قوانین است۔ موجبِ اشتعالِ نائرۂ غضبِ پادشاہِ ایراں گشتہ۔ بعد ازاں کہ لشکرِ وے را شکست۔ وے را اسیر کردہ بابیست نفر از امراے بزرگِ او بقتل رسانید۔ و ممالکِ او را بہ طاہر خاں کہ بنا بر قولِ میرزا مہدی نوادۂ ولی محمد خاں چنگیزی و با سلاطینِ توراں بنی عم بود۔ بخشید ٭ و در زمستانِ ہمیں سال کہ ہزار و صد و پنجاہ و سہ ہجری بود۔ بجانبِ کلات رفت۔ ہم از اوائلِ عمر نادر را بہ کلات تعلقے تام بود۔ و بخیالِ ایں کہ آخرِ عمر را در آنجا بسر برد۔

حکم کردہ بود - کہ استحکامات آں را تعمیر و اصلاح کنند - و سرائے بجہتِ مقامِ خود در آں بسازند - و آب انبارہا و برکہا و تالابہا بجہتِ فائدۂ زراعت بنا کنند - و ہمچنیں فرمان داد - تا جمیع خزائن را بد انجا برند ٭ در کتابِ لینز صاحب مسطور است - کہ کلات قریب یک درجہ در شمالِ مشہد در راہِ مروِ شاہ جہاں در جائے واقع است - کہ آں را اترد در کوہ گویند - و اطرافِ آں ہمہ کوہستان است - و آں کوہستان بسیار بلند و فقط دو راہِ تنگ دارد - بعد از آں کہ بقدرِ ہفت میل بالا مے روند - سطحۂ نمودار مے شود - کہ قریب دوازدہ میل محوطۂ آن است - و چشمہاے خورد بسیار دارد - و غلّہ و برنج در آنجا بفراوانی حاصل مے شود - سکنۂ آنجا در چادر زندگی مے کنند - فقط عمارتیکہ دریں سطحۂ نیکو آید بنظر مے آید - دو برج و عمارتِ کوچکے از مرمر است - کہ نادر بنا کردہ است - برجہا را بجہتِ محافظتِ راہ و خانہ را بجہتِ مقامِ خودِ نادر ساختہ اند - و چوں سطحۂ مزبور را رہا کردہ بقدرِ پانزدہ میل دیگر بالا روند - بقلۂ کوہ مے رسند - در آنجا سطحۂ دیگر بہ نظر مے آید - کہ اگرچہ بہ بزرگئے قطعۂ اوّل نیست - امّا در حاصل خیزی باں برابری مے کند - دریں جا نیز دو برج کوچک ساختہ اند - کہ سرکوبِ راہ است و فقط بنائیست - کہ بجہتِ استحکامِ قلعۂ کلات ساختہ شدہ است - اشکالے کہ در گرفتنِ کلات و قلعۂ سفید است - ہماں

صعوبت راه اشت - و چوں بر قُلّۂ کوه واقع اند - ہرگاه سنگے از کوه بغلطد - اگر سبب تباہی نشود - سدِ راهِ دشمن خواہد شد ٭ القصہ بعد از اقامت قلیلے در کلات بسمتِ مشہد کہ پایۂ تختِ مملکت قرار داده بود - رفت - و در مدتِ سہ ماه اقامت در مشہد دادِ عیش داده علی الاتصال بہ بسطِ بساطِ نشاط و انبساط اشتغال ورزید ٭ در مدتِ پنج سال پنج پادشاه مغلوب شده بود - اشرف و حسین دو امیرِ افغان - محمد شاه پادشاهِ ہندوستان - ابوالفیض خاں پادشاهِ بخارا - والبرز والیٔ خوارزم - و ایراں از جنگِ ملل اجانب استخلاص یافتہ ٭ حدودِ ملک از طرفِ شمال تا رودِ جیحوں - و از جانبِ مشرق تا نہرِ اٹک رفتہ بود - و رعایا بوعدۂ نادر منتظر بودند - کہ عسکرِ عثمانی را از سواحلِ دجلہ و فرات براند - امّا رعایتِ نام و ننگ اقتضاے آں میکرد - کہ ابتدا بانتقام خونِ برادرش ابراہیم خاں کہ در جنگِ لزگی کشتہ شده بود - پردازد ٭ ابراہیم خاں مردے رشید و بہادر بود - و نادر بوے اعتمادے تمام داشت - و بعد از فوتِ وے پسرِ او را چوں فرزندانِ خود رعایت میکرد - در وقتیکہ لشکر بجہت تنبیہ و تادیبِ لزگیہ بجانبِ داغستان در حرکت بود - قضیۂ روے داد - کہ سنگ بر شیشۂ امیدِ جمیع اہالیٔ ایراں زد - و بخوبی واضح کرد - کہ انجام مملکتے کہ ادارۂ آں موقوف بہ راے و رویت و خواہشِ یک نفر حاکم بالاستقلال

داشت - چه خواهد بود - فوجے که اغلب آں افاغنه بودند -
پیش رفته - و بجلادتے فوق العادہ کار بر لزگیہ تنگ
کرده بودند - نادر به تعجیل از راهِ مازندران بمددِ ایشان
مے شتافت ؛ وقتے در یکے از جنگلہائے مازندران از پشتِ
درختے گلوله به وے انداختند - که دستِ وے را زخم
کرده اسپش را سقط نمود - رضا قلی میرزا که در آنجا
حضور داشت - فی الفور به طلب آں شخص مرکب
برانگیخت و جمعے دیگر نیز متابعتِ وے کردند - اما
بسبب درختہائے زیاده نتوانستند کسے را پیدا کنند ؛
حریف خود را درمیانِ درختاں زده بدر رفت - و لے
بعد از چندے گرفتار شد ؛ میرزا مهدی گوید - که
نیک قدم نام غلام دلاور تایمنی باغوائے آقا میرزا ولدِ
دلاور مصدرِ ایں حرکت شده بود - آقا میرزا در ازائے
صدورِ ایں خیانت به معرضِ سیاست در آمده - چوں
با نیک قدم اقرارِ جاں بخشی شده بود - او را از
هر دو چشم کور کردند - ایں واقعہ اگرچه اثرے
غریب در خاطرِ نادر کرد - لاکن باعثِ فسخ عزیمتِ وے
نشد - و چوں به داغستاں رسید - طوائفِ لزگیہ
دست از جاں شسته به مقابلتِ وے پائے مقاومت
فشردند - کوهستانِ آں صفحات نیز ممدّ بهادرئ ایں
طائفه گشته - چنانکه غلبه بر ایشاں متعذّر مے نمود -
سپاهیانِ لشکرِ ایرانی از جنگ به تنگ آمدند - و دولتِ
روس از بیم آں که مبادا چوں نادر لزگیہ را مغلوب

ساختہ بہ بلادِ روسیہ پرداز د۔ در ہشترخاں بار شتہ داد و تہیئہ اسبابِ محاربت مشغول شدند۔ و ایں عمل سببِ اطمینانِ ترکیہ گشتہ۔ بیشتر از پیشتر ثبات ورزیدند۔ تا بالآخرہ نادر بعد از سودِ قلیل و زیانِ زیاد مجبور بمراجعت شد ٭ از روزیکہ در جنگل مازندراں بہ وے تیر انداختند۔ از پسرش رضا قلی بدگمان شدہ بعد از مراجعت باحضارِ او فرماں داد۔ و بمجرد ورودِ او حکم کرد۔ تا او را گرفتہ از حلیۂ بصر عاری ساختند۔ یکے از محررین معتبرِ فرنگستاں کہ دو سال بعد ازیں مقدمہ بایراں رفت۔ مینویسد۔ کہ شخصے کہ در جنگل بہ نادر تیر انداخت۔ بہ تحریکِ رضا قلی میرزا مصدرِ آں امر شد۔ و رضا قلی میرزا اگرچہ رشادت و قابلیت داشت۔ امّا شدید العمل و ظالم بود۔ و مے گوید۔ کہ در ایامے کہ نادر بہ ہندوستاں رفتہ بود۔ خبرِ فوتِ او بایراں رسید۔ و چوں رضا قلی میرزا ایں خبر را شنید۔ نامِ پادشاہی بر خود نہادہ شاہ طہماسب بیچارہ را کہ در سبزوار مقید بود۔ بقتل رسانید۔ اگرچہ قتلِ طہماسب بر ہمیں نہج واقع شد۔ کہ محررِ مذکور مے گوید۔ لاکن بعضے را عقیدہ آں است۔ کہ ایں کار بحکمِ نادر بود ٭ و ہم او گوید۔ کہ چوں نادر از کارِ پسر آگاہ و بجرمِ او مستیقن گشت۔ در کمالِ نرمی و عطوفت با وے گفت۔ کہ اگر بخطاے خویش اقرار نمودہ از کردہ نادم شود۔ ترکِ ما مضے گفتہ از گناہِ او خواہد گزشت۔

پسر ازیں معنی ابا کردہ سخنانِ درشت گفتن آغاز نہاد۔ و گفت۔ فخرِ من اشت۔ کہ عالمے را از چنگِ ظالمے رہائی دہم۔ لاجرم سقط گفتنِ پسر موربِ سخط کردنِ پدر گشتہ بکندنِ چشمش فرماں داد ÷ احتمال دارد۔ کہ محررِ مشارٌ الیہ ایں خبر را از بعضے ازمتملقین نادر شنیدہ باشد۔ و الّا ہیچ وجہ نمے تواں ایں قول را قبول کرد ÷ میرزا مہدی صریح مے گوید۔ کہ نادر باغواے بد گوہراں فریب خوردہ باریں عملِ شنیع اقدام کرد ÷ و یکے از اطباے فرنگستاں کہ در اواخرِ ایامِ حیاتِ نادر با وے بود۔ بگناہیئِ رضا قلی میرزا را ثابت میکند۔ و بعد میگوید۔ کہ نادر از کردۂ خود چناں پشیماں گشت۔ کہ پنجاہ نفر از امرا را کہ در آں واقعہ حضور داشتند۔ بہ بہانۂ اینکہ چرا شفاعت نکردند۔ بقتل رسانید ÷ از روزے کہ در مازندراں زنبر باد انداختند۔ روز بروز خشونتِ طبعش بروزے داشت۔ و فائز نشدن بمقصود در جنگِ لزگی نیز ممدِّ ایں معنی گشتہ گوش بقولِ دشمنانِ رضا قلی میرزا کردہ در حالتِ غضب او را کور کرد ÷ گویند۔ کہ چوں چشمِ قرۃ العینِ خود را کند۔ گفت۔ نصائحِ اعمالِ تو سببِ ایں امر شد ÷ رضا قلی گفت۔ تو چشمِ مرا نکندی۔ بلکہ چشم و چراغِ ایراں را کور کردی ÷ میرزا مہدی گوید۔ کہ بعد ازیں واقعہ نادر نہ بر خود آرام و نہ بر دیگراں روا داشت۔ بعد ازیں قضیۂ

آنچه از وے منقول است - تبائج افعال وے است - مگر جنگے کہ در عرض سہ سال با عثمانی کرد - و دریں حرب نیز ہیچ یک از بہادریہا و دلیریہا کہ در حروب سابقہ از وے دیدہ شدہ بود - مشاہدہ نشد - لشکر ایرانی کوششہا براے تسخیر بصرہ و بغداد و موصل کردند - ولے کارے از پیش نبردند ⁂ در اول سال دیگر نادر بجہت مقابلۂ عسکر عثمانی کہ تا قریب بایزوان رفتہ بودند - حرکت کرد - و گویند - کہ میخواست در ہماں صحرا کہ دہ سال پیش با دشمن جنگیدہ بود - بار دیگر با خصم دست در کمر زند - اما سردار عثمانی ترسیدہ سرے بگریز نہاد - و در دست سپاہیان خود بقتل رسید - و بعد از قتل سر عسکر ہرج و مرج بحال لشکریاں راہ یافتہ بآسانی ہزیمت یافتند ⁂ ایں آخریں فتحے است کہ نادر کرد - و در ہمیں اوقات پسرش نصر اللہ عسکرے از عثمانی را در دیار بکر ہزیمت داد - اما نادر چوں از حال خود مستحضر بود - در مصالحہ با ترک تعجیل کرد - دریں مصالحہ از اینکہ مذہب جعفری را پنجم مذاہب قرار دادہ رکنے مخصوص بجہت ایشاں در مکہ بنا کنند - ذکرے نشد - قرار بریں شد - کہ اسراے طرفین رہائی یابند - و از حاج ایرانی در عرض راہ مکہ و مدینہ حمایت و رعایت شود - و تمام ممالک عراق و آذربایجاں متعلق بایراں باشد - مگر بعضے جاہا کہ در زمان شاہ اسمٰعیل بدولت عثمانی تعلق داشتہ است ⁂

اتفاقِ کلمۂ کسانے است - کہ تاریخ نادر را نوشتہ اند - کہ در پنج سالِ آخرِ ایّامِ سلطنتِ ظلمے کہ او بر رعیّت کردہ - در ہیچ تاریخے نقل نشدہ است ۔ چوں دولتِ ہندوستان بدستش افتاد - عرقِ سخاوتش درحرکت آمدہ خراجِ سہ سالہ را بہ رعایا بخشید - لاکن دولت اثر خود را کرد - خواہشِ زیادہ کردن پیدا شد - آنچہ داشت - بہ کلات فرستادہ علے الاتصال باستحکامِ آں کوشید - و خراجِ سہ سالہ کہ بخشیدہ بود - استرداد کردہ نہ تنہا مواجبِ لشکر را ازآں میداد - بلکہ روز بروز بر خزانہ علاوہ مے کرد - و طریقِ اخذ ایں وجوہ بوجوہِ بسیار از ظلم و اذیّت و آزار بود ۔ نادر مے دانست - کہ بہ جہتِ رجحانے کہ بہ مذہبِ اہلِ سنّت دادہ بود - دلِ مردم باو مائل نبود - و ازیں جہت کہ علماے ملت را شناسائے ایں امر مے دانست - بیشتر تعدّی مے کرد - و ہم بدیں سبب بہ کسانے کہ ہنوز معتقدِ مذہبِ شیعہ بودند - اعتماد نداشت - یا بعبارتِ اُخرٰے از جمیع اہالئے ایران ایمن نبود - زیادہ اعتمادے کہ داشت - بہ افاغنہ و تراکمہ بود - کہ در لشکرِ وے بودند - اُمراے ایں دو طائفہ در نزدِ وے کمالِ احترام داشتند - و ہریک از اُمراے ایراں کہ صاحبِ اقتدار بودند - یا در مزاجِ مردم رسوخے داشتند - بہ بہانہ از پاے در آورد - ایں کارہا بالطبع سببِ تنفرِ طباع و اثرِ جارِ قلوب گشتہ - در اطرافِ مملکت ہر جا سرے بود - گردن کشید - چنانچہ

فارس و شیروان و مازندران ہر سہ در یک وقت باغی شدند - و ایں اخبار زیادہ موجب اشتعالِ شعلۂ غضبش گشتہ - ازیں بیش اگر یک یک گشتے - ازآں پس شہر بہ شہر گشتہ سیر نگشتے - چنانچہ میرزا مہدی گوید - مردم منازلِ خود را رہا کردہ از ظلمِ او بہ غارہا و بیابانہا ماوا گزیدندے * منقول است - کہ در وقتیکہ بہ تادیب یا از پئے تعذیب برادر زادۂ خود علی قلی خاں کہ در سیستان باغی شدہ بود - در حرکت آمد - ارادہ کرد - کہ تمام ایرانیانے کہ در لشکرِ وے بودند - بہ قتل رساند - و شک نیست - کہ دریں وقت تغیّرِ مزاجش بہ حدّے بود - کہ قریب بہ جنوں رسیدہ بود - لہٰذا بعضے از امرائے معتبر کہ شنیدند - نامِ ایشاں نیز در فہرستِ کسانے است - کہ نادر عزمِ قتلِ ایشاں را دارد - استخلاصِ خود را در استہلاکِ وے دیدند - و چہار نفر بہ ایں عزم قدمِ جلادت پیش نہادند - از آنجملہ محمّد علی خاں افشار و صالح بیگ سرتیپ فوجِ خاصہ بود - در شب بہ بہانۂ کارِ ضرور بہ خیمۂ او رفتند - و چوں مردم معتبر بودند - قراولاں ایشاں را مانع نشدہ بدرونِ خیمہ رفتند - صدا نادر را از خواب بر انگیخت - و خونِ دو نفر از ایشاں را ریخت - لاکن صالح بیگ شمشیرے بہ او زدہ از پائے درآمد * طبیعتِ ایں مردِ غریب از ملاحظۂ وقائعِ معظمۂ ایّامِ حیاتِ او بہتر فہمیدہ مے شود - چوں نسبے شائستہ نداشت -

چنیں مے نماید - کہ در اوائلِ حال قوّتِ بدنی و عزمِ ثابت و ذکا و کیاستِ طبیعیٔ او سببِ امتیاز بینِ امثال و اقران گشت - و حدتِ طبع و فراستِ ذاتیٔ او اگرچہ بہرور و تجربت زیاد شد - لاکن ہرگز بتربیت تہذیب نیافت - ویرانی و ہرج و مرج مملکت او را بہ خیالاتِ بزرگ انداخت ٭ و چوں کوششہائے کہ در بابِ اخراجِ افاغنہ کرد - و فیروزیئے وے دریں باب ملاحظہ شود - مے تواں گفت - کہ غصبِ نامِ سلطنت بے جا نبود - بسببِ اینکہ تنہا بود - کہ در حقیقت ایں امر با او بود - اگر بعد از آں استعفا مے کرد - نامِ عظیم ہم بجہتِ خود و ہم بجہتِ ملتے کہ بشجاعت و کاردانیٔ او از جنگِ اعدا خلاصی یافتہ بود - داشت ٭ بعد از آنکہ افغاناں را از ایراں راند - و در محاربات با عثمانی فتوحاتِ نمایاں کرد - و قندہار و کابل را بہ ضبطِ تصرّف آورد - بہ تدبیر و حکمت دشمنانِ مملکت را دہشت ساخت ٭ اسبابِ تسخیرِ ہندوستان مرقوم شد - اگرچہ سببِ خرابیٔ ہزارہا خلائق شد - لاکن شاید ہیچیک از سلاطینِ آسیا فتحے بدیں عظیمی با کمتر گناہ نکردہ اند ٭ دولتے کہ از ہندوستاں بہ چنگ آورد - باعثِ ایں شد - کہ تجمّل و احتشامِ قدیمِ ایراں را تازہ و مردمِ آں مملکت را بلند آوازہ کرد - و تاخت و تازے کہ بہ بلادِ بخارا نمودند - فقط بہتریں

وجہے بود بہ جہتِ آرامے - بلکہ بر قوت و شہرتِ ملک و ملت افزود - و از حرکتِ مردانہ کہ بالنسبہ بپادشاہِ بخارا و سلطانِ ہندوستان کرد - معلوم مے شود - کہ استحکامِ بنیانِ اقتدارِ خود را در شہرتِ شمشیر و قوتِ تدبیر مے دانست نہ در فسحتِ مملکت و بسطتِ سلطنت - بنابریں اعم ازیں کہ ملاحظۂ کارہائے کہ در اوائل برائے ایران کرد - بشنود - یا نظر بر شجاعت و شہامت و کاردانی کہ در ایامِ حیات از وے ظاہر شد - کنیم - یا مروت و مداراتے کہ در ہر یک از فتوحات آشکار کرد - یا کارہائے بزرگے کہ از وے صادر گشت - بہر ملاحظہ ایں پادشاہ مستحق و سزاوارِ کمال ستائش و تحسین و شایستہ و مستوجب نہایتِ تکریم و تمجید است - لیکن تغیرے کہ در اواخرِ عمر در مزاجش پیدا شد - و حرص و بدگمانی کہ بر طبیعتش غلبہ کرد - اورا ازبے رحم ترین ظلمہ ساخت - گویا مقدر شدہ بود - کہ ایران از ہماں دستے کہ شربتِ حیات یافت - ضربتِ ممات یابد + در ہماں اوقات کہ مزاجِ نادر مبتلا بہ ایں اختلالِ عظیم بود - ہنوز خیالِ ترقی و تقویتِ ایران را در خاطر داشت + بسیار مائل بود - کہ بازارِ تجارت ملک رواج یابد - و چنیں مے دانست - کہ اگر جہاز ہائے تجارتی ترتیب یابد - باعثِ ازدیادِ دولت و اقتدارِ ملت و مملکت خواہد بود - لہذا بہ استعانتِ

یکے از انگریزاں در دریاے رگیلاں شروع بہ ایں کار کرد - لاکن ایں عمل فائدہ بہ حالِ ایراں نہ بخشید - و محرّکِ حسدِ روسیہ گشتہ سبب خرابیٔ کارخانۂ تجار انگریز کہ نہادہ در آں صفحات بناے کار گذاشتہ بودند - شد + و ہمچنیں حکم کرد تا سفائنِ تجارتی در خلیج عجم ترتیب دہند - و چنانکہ عادتِ ظلمۂ بے باک است - حکم کرد - تا چوب یکہ بجہتِ بناے مراکب ضرور است - از مازندراں آرند - کہ مسافتِ آن زیادہ بر شش صد میل است - و نہ رود و نہ گذارے باری در عوضِ ایں مسافت یافت مے شود + رعایاے دہاتِ ما بین مجبور بودند - کہ باریں کار کہ ہرگز صورت نگرفت - مدد کنند - تا دہ سال قبل ازیں چوب ہاے ناتراشیدہ و بکار نرفتہ در کنارِ دریاے بوشہر دیدہ مے شد + و ہمچنیں حکم کرد - کہ سنگ مرمر از آذربایجاں بہ جہتِ تزیینِ سراہاے کلات و مشہد ببرند - کہ حمل و نقلِ آں اکثر از چوب ہاے کشتی سبب زحمتِ مردم نشد - در ہزار و ہشت صد و دہ عیسوی مؤلفِ اوراق جائے را کہ مرمر از آنجا ے بردہ اند - دید - و ہنوز قطعہ ہاے بزرگِ رخامِ ناتمام در آنجا بسیار است - کہ بعد از فوتِ نادر کسے متفت نشدہ است + معدنِ ایں سنگ ہا در کنارِ بحیرۂ ارومیہ است - و تا مراغہ بقدرِ ہیجدہ میل مسافت دارد + بالجملہ یکے از دلائلِ قوی کہ نادر مائل بہ ترقیٔ تجارت بود - این است

کہ یکے از تُجّارِ مُعتبرِ انگریز سہ سال قبل از فوتِ او در وقتے کہ ایران از جور و اِجحاف و ظُلم و بیدادِ او ویران بود — بازدوے او رفتہ گفت۔ کہ مبلغے از مالِ او را در شورشِ اِستر آباد بہ غارت بُردہ اند ۔ نادر حُکم کرد ۔ تا آنچہ از وے بُردہ اند۔ یا بعینہٖ مُسترد سازند۔ یا اموالِ کسانے را کہ درغارت دستے داشتہ اند۔ فروختہ بہاے آں را در عوض بدہند ۔

منتخباتِ اخلاقِ جلالی

لامعِ دوم در تدبیرِ منزل

لمعۂ چہارم در سیاستِ اولاد

اوّلاً باید۔ کہ دایۂ لائق۔ معتدلُ المزاج برائے او تعیین کنند۔ چہ کیفیتِ مزاجی و نفسانی در مولود سرایت کند۔ و چوں در شریعتِ حقّہ وارد است۔ کہ تعیینِ اسم در روزِ ہفتم کردن اولے است۔ متابعتِ آں باید نمود۔ و ہمانا حکمت در تاخیر آں باشد۔ کہ بعد از تامّل نامے لائق تعیین نمایند۔ چہ اگر نامے نا ملائم تعیین کنند۔ ہمہ عمر از آں در کدورت باشد۔ وازیں جہت رعایتِ نام کردن از حقوقِ فرزندان است بر پدر ÷ وچوں رضاع تمام شود۔ بتادیبِ او مشغول باید شد۔ تا کسبِ اخلاقِ ذمیمہ نکند۔ چہ قابلیتِ ایشاں بہ کمال

اشت- و میلِ طبیعت بر رذائل در نفوس مرکوز اشت- چُنانچہ سابقاً بیان رفت- و در تہذیبِ اخلاق او بر وجہے کہ گفتہ شُد- تأسّی بہ طبیعت نمودہ ترتیب نگہدارد- وچُوں اوّلِ آثارِ قُوّتِ تمیز حیاست- چُنانچہ گذشت - غلبۂ حیا دلیلِ نجابت و فضیلت باشد- پس چُوں ایں خصلت ازو مُشاہدہ رود- در تادیبش اہتمام زیاد باید نمُود- اوّلِ تادیبات آنکہ اورا از مُخالطت با ضدادِ او کہ بہ رذائل موسُوم باشند- منع کُلّی نماید- چہ نفُوسِ صبیان بمنزلۂ لوحِ سادہ باشد- و قبولِ صُورت بسہولت نماید ٭ بعد از آں اورا شرائعِ دیں و آدابِ سُنن بیامُوزانند- و بمُواظبت بر آں دارند- و بر امتناع از آں زجر و تادیب نمایند بقدرِ طاقت و مقدارِ قُوّتِ او- چُنانچہ در احکامِ شریعت مُقرّر شدہ- در سنِّ ہفت سالگی اورا بنماز امر کنند- و اگر در سنّ دہ سالگی ترک کُند- اورا بضرب تادیب کنند- و اورا بمدحتِ اخیار و بمذمّتِ اشرار بخیرات تحریص دہند- و از شرُور تنفیر نمایند- و اگر بہ جمیلے اتیان نماید- محمدت کنند- و اگر بہ قبیحے مُبادرت نماید- بمذمّت تخویف کنند- وتا مُیسّر باشد- سرزنش صریح نکنند- بلکہ حمل بر سہو کنند- تا مُوجبِ جرأتِ او نشود- و اگر پوشیدہ دارد- ہتکِ ستر او نکنند- و اگر بتکرار انجامد- در خلوت اورا توبیخ بلیغ کنند- و در قبحِ آں فعل مُبالغہ نمایند- و از معاودت بترسانند- و از تکرارِ توبیخ و

مکاشفت احتراز نمایند - کہ مبادا بملامت عادت کند - و وقاحت در او راسخ شود - بمقتضائے اَلنَّاسُ حَرِیْصٌ عَلٰی مَا مُنِعَ بر معاودت حریص گردد - بلکہ حُسنِ حِیَل بکار دارند - و باید - کہ در نظرِ او لذاتِ اکل و شرب و لباسِ فاخرہ را مستخف گردانند - و در خاطرش قرار دہند - کہ جامہاے منقش و ملون شیوۂ زنان است - و مرداں باید - کہ خود را ازیں مرتفع دارند - و مطمحِ نظر آب و علف ساختن عادتِ بہائم است - و اوّل آدابِ طعام خوردن چنانچہ خواہد آمد - او را بیاموزند - و تفہیمش کنند - کہ غرض از خوردن صحت است نہ لذت - و اغذیہ و اشربہ بمنزلہ ادویہ است - کہ بآں دفعِ جوع و عطش کنند - و ہمچنانکہ ادویہ را بقدرِ ضرورت و مصلحتِ دفعِ مرض تناول باید کرد - اغذیہ و اشربہ نیز بمقدار سدِ جوع و دفعِ عطش باید - و او را از تفنن در طعام منع کنند - و باقتصار بر یک طعام مائل سازند - و اشتہاے او را ضبط کنند - تا بہر طعام اقتصار تواند کرد - و بلذائذ مشغوف نباشد - و گاہ گاہ او را نانِ تہی دہند - تا بوقتِ ضرورت بآں تواند ساخت - و ایں آداب از غیرِ اغنیا ستودہ است - و از اغنیا نیکوتر باشد - و شام را از چاشت بیشتر دہند - تا روز خواب و کسالت بر او غلبہ نکند - و گوشت بہ اعتدال دہند - تا موجب ثقل و بلادت نشود - و از حلوا و میوہ و اطعمۂ سریعۃ الاستحالہ او را منع کنند - و از آب درمیان

طعام خوردن منع کنند - و هر چند همه کس را از منکرات احتراز واجب است - در کودکاں بحسبِ عقل مبالغه بیشتر است - چه به نفس و بدنِ ایشاں مضر است - و بر غضب و تہور و دناءت و طیش باعث شود - و ایں ملکاتِ ردیّه دراو مستحکم گردد - بلکه اورا از مجالسِ ایں طائفهٔ بے مصلحتے منع باید کرد - و از سخنانِ قبیح شنیدن مانع باید شد - و تا از وظائفِ آداب فارغ نشود - و تعبے تمام نکشد - طعامش ندہند - و از کارہاے پوشیده او را منع کنند - تا بر قبائح دلیر نشود - چه ہر آئینه باعث بر پوشیدنِ قبح تواند بود - که در آں فعل تصور کرده باشد - و از خوابِ روز و خوابِ بسیار در شب منع کنند - و از جامهٔ نرم و اسبابِ تنعم مثلِ خیش و سرداب در تابستاں - و آتش و پوستیں در زمستاں اجتناب دہند - و به حرکت و پیاده رفتن و سواری کردن و ریاضاتِ مناسب اورا عادت دہند - و آدابِ برخاستن و نشستن و سخن گفتن چنانچه خواہد آمد بیاموزانند - و به ترتیبِ موے و تزئین و ملابسِ زناں اورا زینت نکنند - و انگشتری تا وقتِ حاجت نرسد - باو ندہند - و از مفاخرت بر اقراں و پدراں و اسبابِ دنیوی اورا منع کنند - و از دروغ گفتن باز دارند - و بکلی از سوگند خواه راست و خواه دروغ نہے کنند - چه سوگند از همه کس قبیح است - و بحسبِ شرع اگرچه راست باشد - مکروه است - مگر آنکه متضمنِ مصلحتِ دینی

باشد - و اگر مردان را بسوگند احتیاج باشد - کودکاں را ہیچ احتیاج نیست - و بخاموشی و اقتصار بر جواب و در پیشِ بزرگاں مستمع بودن و سخن نیکو عادت کردن مائل گرداند - و بزرگ زادگاں را احتیاج باین آداب بیشتر باشد - و باید کہ معلم دیندار و عاقل باشد - و بر ریاضتِ اخلاق واقف - و بطہارت ذیل و وقار و ہیبت و مروّت مشہور - و از اخلاقِ ملوک و آدابِ مجالست و مواکلت با ایشاں و محاورت با ہر طائفہ از طوائفِ مردم باخبر - و باید کہ دیگر ابنائے جنس بلکہ بزرگ زادگاں کہ بآداب کریمہ متحلّی باشند - با او در مکتب باشند - تا ملول نشود - و آداب از ایشاں فراگیرد - و بواسطۂ مشاہدۂ ایشاں در تعلّم سعے بیشتر کند - و چوں معلّم اورا بضرب تادیب کند - از فریاد و شفاعت منع کنند - چہ آں شیمۂ ممالیک و ضعفا ست - و معلّم باید کہ تا تقصیرے ظاہر از و مشاہدہ نکند - بضرب اقدام ننماید - و چوں بضرب حاجت افتد - در اوّل باید کہ بہ شمار اندک و الم بسیار باشد - تا عبرت گیرد - و بر معاودت جرأت نکند - و اورا بر سخاوت ترغیب کنند - و حطامِ دنیوی را در چشمِ او خوار و حقیر سازند - چہ آفتِ محبّت زر و سیم از آفتِ سموم و افاعی بیشتر است - و امامِ غزالی رح، در تفسیرِ کریمہ وَ اجْنُبْنِیْ وَ بَنِیَّ اَنْ نَعْبُدَ الْاَصْنَامَ مے فرماید - کہ مراد بہ اصنام زر و سیم است - و ابراہیم علیہِ السّلام دعا فرمودہ - کہ مراد

فرزندانِ مرا از عبادتِ زر و سیم و دلبستگی بآں دوری دِہ - چہ منشاے جمیع مفاسد محبتِ آنست - و در اوقاتِ عطلہ ایشاں را رخصتِ بازی کردن دہند - بشرطِ آنکہ مشتمل بر تعبے زیادہ و ارتکابِ قبیحے نباشد - و ایں آداب از ہمہ کس مستحسن باشد - و از جواناں نیکوتر - وچوں قوتِ تمیز در او غالب شود - اورا تفہیم کنند - کہ غرضِ اصلی از اسبابِ دنیوی حفظِ صحت است - تا بدن چندانکہ نفس استعداد دار البقا حاصل کند - بماند + پس اگر اہلِ علم باشند - بہ ترتیبے کہ مذکور شد - اورا تعلیمِ علوم نمایند - و اگر اہلِ صناعت باشند - بعد از آنکہ از آدابِ واجبۂ شرعیہ فارغ شدہ باشند - بہ تعلیم آں مشغول سازند - و اَولےٰ آں است - کہ در طبیعتِ کودک نظر کنند - و از احوالِ او تفرّس جویند - کہ استعدادِ کدام علم و صناعت بیشتر دارد - اورا بآں مشغول دارند - چہ بمقتضاے کُلٌّ مُیَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَہٗ ہر کس را استعداد ہر صناعت نیست - بلکہ ہر یک را استعدادِ صناعتے خاص است - و در تحتِ ایں سرّے است غامض - کہ سببِ قوامِ عالم و انتظامِ احوالِ بنی آدم است - و حکماے سابق در طالعِ مولود نظر میکردہ اند - واو را بہ ہر صناعت کہ بحسبِ اوضاعِ نجومی لائق حال مے دیدہ اند - مشغول مے ساختہ اند - چہ ہر کس کہ مستعدِ صناعتے باشد - باندک سعے بتکمیلِ آں تواند کرد - وچوں غیر مستعد باشد - سعیِ او در آں تعطیلِ روزگار

و تضییع اعمار باشد - و اگر طبعش ملائم صناعتے نباشد - و آلات و اذوات مساعد نہ - او را بر آں مکلف ندارند - و بہ صناعتے دیگر نقل کنند بشرطِ آنکہ از تشبث بر آں یاسِ کلی شدہ باشد - تا موجبِ اضطراب نشود - و در اثنائے ہر فن ریاضتے لائق کہ تحریکِ حرارتِ غریزی کند - و بدو حفظِ صحت و نفیِ کسل و بلادت باشد - عادت نماید - و چوں صناعتے بیاموزد - بکسب وجہِ معیشت از آں امرش کنند - تا چوں حلاوتِ آں دریابد - در تکمیلِ آں کوشد - و در دقائقِ آں صنعت سبقت گیرد - و نیز بر تعیّش از کسبِ جمیل کہ شیمۂ احرار است - عادت کند - و بہ رزقے کہ از پدر و مادر باو رسد - اعتماد ننماید - چہ اکثر اولادِ اغنیا کہ بہ ثروتِ پدراں مغرور بودند - از تعلیمِ صناعات محروم شدند - و بعد از تقلبِ روزگار در معرضِ ضیاع افتادند - و چوں در اکتساب و تعیّش باں مستقل شود - اول آنست - کہ او را متاہل سازند - و حاصلِ او را جدا کنند - و ملوکِ فرس فرزنداں را درمیانِ خادم و حشم تربیت نکردند - بلکہ باتفاقات بطرفے فرستادندے - تا بخشونتِ عیش عادت کردندے و عادتِ رؤسائے دیلم ہمیں بودہ - و کسے کہ بضدِ ایں طریق نشو و نما یافتہ باشد - اصلاحِ او مشکل بود - خصوصاً کہ بسنِ در آمدہ باشد - چوں چوبِ خشک کہ راست ساختنِ آں دشوار است - سقراط حکیم را چوں پرسیدند - کہ چرا مخالطتِ تو با جواناں بیشتر است ؟

ہمیں جواب گفت ۔ و در تربیت دختراں بآنچہ لائقِ ایشاں باشد - از ملازمتِ خانہ و مبالغت در حجاب و عفت و حیا و خصال کہ در زناں بیاں رفت - ترغیب باید نمود۔ و ہنر ہائے لائق آموخت - و چوں بحدِ شوہر رسند - در تزویجِ ایشاں با کفوئے تعجیل باید نمود ۔ این است طریقِ تربیتِ اولاد ۔ و چوں در اثنائے ایں مباحث وعدۂ شرح بعضے آداب واقع شدہ - ایجاز ضروری است۔ وآں آداب اگرچہ مخصوص بکودکاں نیست - دریں باب مذکور شد - چہ وثوق بر قابلیت ایشاں بیشتر است ۔

آداب سخن گفتن

باید - کہ بسیار نگوید - چہ بسیار گفتن نشانۂ خفتِ دماغ و سخافتِ عقل و موجبِ سقوطِ مہابت و قلتِ نفع باشد ۔ حضرتِ عائشۂ صدیقہ رضی اللہ عنہا مے فرماید کہ حضرتِ مصطفٰے صلی اللہ علیہ وسلم - کہ طوطئ خوش الحانِ وَ مَا یَنْطِقُ عَنِ الْھَوٰی بود عَلَیْہِ اَفْضَلُ الصَّلَوَاتِ وَ اَکْمَلُ التَّحِیَّاتِ سخن باعتدال فرمودے - بمرتبۂ کہ در مجلسے کہ متمادی شدے - کلماتے کہ بزبانِ حقائق ترجمانِ آں حضرت جاری شدے - تواں شمرد ۔ بوزرجمہر گفتہ - چوں کسے را بینی - کہ بے حاجت سخن بسیار مے گوید - یقین داں - کہ دیوانہ است ۔ وتا آنچہ خواہد گفت - در خاطر تقریر نکند - بتلفظ نیاورد - و حکما گفتہ اند - فکر مرارا ثمر قول - و سخن مکرر نگوید - مگر آنکہ احتیاجے بآں واقع شود - و

آں ہنگام باید - کہ از گفتار بہ تنگ نیاید - و ہر کس کہ حکایتے کند - اگر چہ بر آں واقف باشد - باید کہ وقوف خود بر آں اظہار نکند - تا آں کس سخن تمام کند - سخن کہ از غیرِ او پرسند - جواب نگوید - و اگر از جماعتے پرسند - کہ او داخلِ ایشاں باشد - بر دیگراں سبقت نگیرد - و اگر کسے بجواب مشغول شود - و او بر بہتر ازاں قادر باشد - صبر کند - تا آں کس سخن تمام کند - پس جوابِ خود بگوید بر وجہے کہ طعن در متقدم نباشد - و تا سخن کہ باو گویند - تمام نشود - بجواب اشتغال ننماید - و در محاورہ و مباحثہ کہ در حضورِ او گذرد - چوں باو دخلے نداشتہ باشد - دخل ننماید - و اگر سخن ازو پوشیدہ دارند - استراقِ سمع نکند - و با بزرگانِ مجلس سخن بکنایت نگوید - و آواز باعتدال بر کشد - نہ پست نہ بلند - و اگر سخن مشکل افتد - بہ تمثیل روشن گرداند - و بے مصلحتے بہ اطناب نگراید - بلکہ طریقۂ ایجاز سپرد - و الفاظِ غریبہ و کنایاتِ بعیدہ استعمال نکند - و از فحش و شتم احتراز نماید - و اگر احتیاج بہ تعبیر از امرے فاحش افتد - بہ تعریض و کنایت اکتفا کند - و از مزاحِ شنیع کہ موجبِ سقوطِ مروت و حدوثِ استہانت و جالبِ حقد و عداوت باشد - اجتناب واجب داند - و در ہر مقامے کلام بر وفقِ مقتضائے حال راند - و در مکالمہ بدست و چشم و ابرو اشارت نکند - مگر اشارتے لطیف کہ مقتضائے مقام باشد - و خواہ بحق خواہ بباطل اصلاً با اہلِ مجلس خاصتہً با بزرگاں

و سفیہاں لجاج و خلاف نورزد - و با کسے کہ مبالغہ با وے مفید نباشد - الحاح نکند - و در مناظرہ شرط انصاف نگاہ دارد - و سخن دقیق با کسے کہ فہم او بآں نرسد - نگوید - و باہر کسے بقدر عقل او سخن کند - چنانچہ حضرت رسالت پناہ صلے اللہ علیہ وسلم فرمود - نَحْنُ مَعَاشِرُ الْاَنْبِیَاءِ اُمِرْنَا اَنْ نُکَلِّمَ النَّاسَ عَلٰی قَدْرِ عُقُوْلِہِمْ و عیسٰے علیہ السلام فرمود - وَ لَا تُضِیْعُوا الْحِکْمَۃَ عِنْدَ غَیْرِ اَہْلِہَا تَظْلِمُوْہُمْ و در محاورت طریق ملاطفت مرعی دارد - و حرکات و افعال و اقوال ہیچ کس را محاکات نکند - و سخن موحش نگوید - و چوں پیش بزرگے سخن گوید - ابتدا بچیزے کند - کہ بفال مبارک باشد - چوں بقاے دولت و دوام سعادت و نظائر آں - و از غیبت و نمامی و بہتان و دروغ گفتن و شنودن بکلی احتراز واجب داند - و با اہل آں مداخلت نکند - و باید - کہ شنیدن او از گفتن بیشتر باشد - و از حکیمے پرسیدند - کہ چرا شنفتن تو از گفتن بیش است - گفت - زیرا کہ مرا دو گوش دادہ اند - و یک زباں - مصرعہ

یعنی کہ دو بشنو و یکے بیش مگو

آداب حرکت و سکون

در رفتن تعجیل نکند - کہ نشانۂ طیش است - و تأنی زیادہ از حد نکند - کہ علامت کسل است - و چوں متکبراں نخرامد - و بہ شیوۂ زناں و مخنثاں خود را

نجنباند۔ و طریقۂ اعتدال نگاہ دارد۔ و بسیار باز پس نہ نگرد۔ کہ آں شیوۂ بلہاں است۔ و پیوستہ سر در پیش ندارد۔ کہ آں دلیلِ غلبۂ حزن و فکر است۔ و در رکوب نیز اعتدال نگاہ دارد۔ و در نشستن پاے دراز نکند۔ و یک پاے بر دیگر ننہد۔ و بر زانو نہ نشیند۔ الّا در خدمتِ پادشاہ و اُستاد و پدر و کسے کہ بمثابۂ ایشاں باشد۔ و سر بر زانو و دستِ ننہد۔ کہ علامتِ حزن و کسالت باشد۔ و گردن کج نکند۔ و از حرکاتِ عبث مثلِ بازی با ریش و دیگر اعضا احتراز کند۔ و انگشت در بینی و دہن نکند۔ و از مفاصلِ انگشت وغیرہ بانگ بیروں نیاورد۔ و از تثاؤب و تمطّی اجتناب کند۔ و آب دہن و بینی چناں نیندازد۔ کہ حاضراں مشاہدہ کنند۔ یا آوازِ آں بشنوند۔ و رو بقبلہ نیندازد۔ و بدست و سرِ آستین و دامن پاک نکند۔ و چوں بہ مجلسے رود۔ فروتر از جایگاہِ خود و بلند تر از آں ننشیند۔ و اگر بزرگِ مجلس او باشد۔ ہر جا کہ نشیند۔ جائز بود۔ چہ صدر آنجا خواہد بود۔ و اگر سبے وقوف بر جاے خود نہ نشیند۔ چوں واقف شود۔ باز بجاے خود آید۔ و اگر جاے خود خالی نیابد۔ باز گردد۔ بے آنکہ اضطرابے و کراہیتے بخود راہ دہد۔ و پیشِ غیرِ حرم و خدم جز روے و دست برہنہ نکند۔ و از زانوتا ناف بہ ہیچ حال برہنہ نسازد۔ نہ در خلا و نہ در ملا۔ مگر عند الاحتیاج۔ مثلِ قضاے حاجت و غسل و نظائرِ آں۔ و در پیشِ مردم نخسپد۔ و اصلاً

به پُشت باز نیفتد - خاصتہً کہ در خواب غطیط کُند - چہ باریں هیئت خُفتن سبب زیادتیِ آں شود - واگر درمیانِ مجلس خواب بر او غلبہ کُند - اگر تُواند بر خیزد - و الّا خواب را به حکایتے یا فکرے یا غیرِ آں از خود دفع کُند - و اگر با جماعتے باشد - و ایشاں خواب کُنند - یا مُوافقت کُند - یا بیروں آید - و حاصل آنکہ بر وجہے سُلوک کُند - کہ مردُم را ازو نفرتے و زحمتے نباشد - و اگر بعضے از ایں عادات بر او ثقیل نماید - تاَمُّل کُند - کہ ملامتے کہ بر اضدادِ آں مُترتّب شود - شنیع تر و ثقیل تر از تحمُّلِ مشقّت است در کسبِ آں ؞

لمعۂ پنجم در رعایتِ
حقُوقِ پدراں و مادراں

چُوں بمُقتضاے عقل و نقل شُکرِ مُنعِم واجب است - و بعد از نِعمِ الٰہی ہیچ نعمت در حقِّ فرزنداں مانندِ نعمتِ پدر و مادر نیست - چہ پدر سببِ صوریِ وُجودِ اوست - و بعد ازآں وسیلۂ تربیتِ او بہ تہیۂ اغذیہ و البسہ و ضروریات - کہ سببِ بقاے او و بُلوغ بکمالِ نشو و نما ست - و باز واسطۂ حُصولِ کمالاتِ نفسانیِ او چُوں آداب و ہُنرہا و صِناعات - و بانواعِ مشقّت و تعب جمعِ اسباب دُنیوی مے نماید - و براے او ذخیرہ مے سازد - و آں را باو ارزانی مے دارد - بلکہ در ایثار او را بر خود

مُقدّم مے نماید۔ و مادر در سببیّتِ وُجود شریکِ پدر است۔
بسبب آنکہ تحمّلِ مشقّتِ حمل و مُقاساتِ خطرِ ولادت و اوجاعِ
طلق کردہ۔ و اوّل قوُتے کہ سببِ حیاتِ فرزند شُدہ۔
خوُنِ بدنِ او شت۔ و مُدّتے مدید حفظ و سیاست و تربیتِ
او نموُدہ۔ و از فرطِ شفقت خوُد را فدائے او دانستہ۔ و
ازیں جہت کہ محبّتِ والدین فرزند را محبّتِ طبعی است۔
و ایشاں را در رعایتِ حُقُوقِ فرزنداں احتیاج بہ تکلّفے
نیست۔ بخلافِ محبّتِ فرزنداں ایشاں را۔ لہذا در شرائعِ
اولاد را امر بہ احساں بر والدین بیشتر از عکس است۔
پس مقتضائے عدالت آں باشد۔ کہ برِّ والدین را تا سلیئ
طاعتِ خالق دانند۔ چُنانچہ در آیاتِ اعجازِ غایات و احادیثِ
ہدایت سمات ایں مطلب بیواسطہ از عقبِ آں مذکوُر و
مُؤکّد شُدہ۔ و چوُں استغنائے ساحتِ الٰہی از آں متعالی
است۔ کہ مُفلِسانِ کوُئے ہستی در مقابلِ نعِم نامتناہیئ او
باداے شُکرے یا مکافاتے توانند درآمد۔ و نہایتِ اقدامِ
سالکاں دریں راہ اعترافِ بعجز و قصور است۔ بخلافِ پدر
و مادر۔ کہ وجوُدِ احتیاجِ ایشاں ظاہر۔ پس ازیں سبب حقوقِ
ایشاں برِعایت اولے باشد۔ و بحسبِ قواعدِ شریعت نیز
مُبالغہ در حقّ النّاس بیشتر از حقّ اللہ است۔ چہ حضرتِ
حق سبحانہٗ و تعالےٰ جوادِ مُطلق است۔ وَ اِنَّ اللّٰہَ لَغَنِیٌّ
عَنِ الْعٰلَمِیْنَ۔ بقضیۂ محقّق در رعایتِ حُقُوقِ والدین بسہ
چیز تواند بُود۔ اوّل دوستیٔ خالص بجاں و تعظیم بارِیغ
بزباں و ارکان۔ و امتثالِ اوامر و نواہیئ ایشاں بقدرِ اِمکان۔

مادام کہ مؤدّی معصیتے یا فوتِ مصلحت کلّی نباشد - و اگر مؤدّی بہ یکے ازینہا شود - بر سبیلِ مجاملت مخالفت باید کرد - نہ بر سبیلِ مجادلہ - الّا در صورتے کہ شرعاً واجب باشد - امام غزالی رحمۃ اللہ علیہ از اکثر علما نقل فرمودہ - کہ در شبہات اطاعتِ والدین واجب است - چہ جائے مباحات + دُوُم مساعدت با ایشاں در مصالحِ معاش پیش از طلب بے منّت و توقّعِ عوض - مادام کہ مؤدّی بمحذورے نشود + سوم اظہارِ خیر خواہیِ ایشاں در سر و علانیہ - و محافظت بر وصایائے ایشاں - خواہ در حیاتِ ایشاں و خواہ بعد از وفات - و چوں حقوقِ پدر را طرفِ روحانیت غالب است - و حقوقِ مادر را طرفِ جسمانیت - و لہٰذا تنبیہ در حقِ پدراں و محبّت ایشاں بعد از قوّتِ تمیز حاصل شود - و حقِ مادراں در مبادیِ حال معلوم گردد - و بایں سبب میلِ اطفال بایشاں زیادہ است - پس ادائے حقِ پدراں بہ امورے کہ روحانیت بر آں غالب باشد - مثلِ اطاعت و دعا و ثنا انسب باشد - و قضائے حقِ مادراں بجسمانیات مثلِ بذلِ مال و ترتیبِ اسبابِ معاش - و چوں عقوق رذیلتے است مقابلِ ایں فضیلت - پس او را ہم سہ نوع باشد در مقابلِ انواعِ ثلثہ - و کسانے کہ بمنزلۂ والدین باشند - چوں اجداد و اعمام و اخوال و برادرانِ بزرگ و دوستانِ حقیقی - ہم بمثابۂ ایشاں باید داشت - بقدرِ امکان مواسات با ایشاں باید کرد - و در حدیثِ صحیح است - کہ بہترینِ نیکو کاریہا آں است

کہ شخص دوستانِ پدرِ خود را رعایت نماید۔ و بموجبے کہ سابقاً ذکر نمودہ شد۔ کہ قرابتِ روحانی نیز معتبر است با معلم کہ پدرِ نفسانی است۔ ہمیں طریق بلکہ زیادہ سلوک باید داشت +

لمعۂ ششم در سیاستِ خدم

بحکمِ عقل خدم بمنزلۂ دست و پاے و دیگر جوارح شخص باشند۔ چہ ایشاں بکارہائے اقدام نمایند۔ کہ اگر ایشاں نباشند۔ شخص بہ نفسِ خود متوجہ آنہا باید بشود۔ والبتہ عضوے از اعضاے خود در آں اشتغال باید کند۔ واگر ایں طائفہ نباشند۔ اسبابِ راحت منقطع گردد۔ و از حرکات و ترددات متوالی بہ ہیچ صناعت و فضیلت اقدام نتواند نمود۔ و علاوہ اسباب سقوطِ وقار و مہابت شود۔ و انواع تعب و مشقت بہ شخص عائد گردد + پس شخص باید۔ کہ ایشاں را ودائع الٰہی دانستہ شکرِ وجود آنہا را واجب داند۔ و با ایشاں طریقۂ رفق و مدارات مسلوک دارد۔ و زیادہ از حدِ اعتدال ایشاں را کار نفرماید۔ و اوقاتِ راحت براے ایشاں تعیین کند۔ چہ ہر آئینہ ایشاں را نیز ملال و کلال و ضعف باشد۔ و دواعیٔ طبیعت در جبلت مرکوز۔ و ملاحظہ باید کرد۔ کہ در جوہرِ فطرت میانِ او و ایشاں اشتراک است۔ و شکرِ آنکہ حق تعالےٰ ایشاں را مامورِ او داشتہ بجا باید آورد۔ و بر ایشاں جور نباید کند۔ چنانچہ حضرتِ متممِ مکارمِ اخلاق عَلَیْہِ الصَّلٰوۃُ وَ التَّحِیَّاتُ

مِنَ الْمَلِكِ الْخَلّاقِ فرمود - در ماکول و ملبوس ایشاں را با خود برابر باید داشت - و چوں انساں کسے را برائے خدمتے قبول کند - باید - کہ اوّلاً بہ اِمعانِ نظر ملاحظۂ حالِ او بکند - و اگر تجربۂ دریں باب میسّر نشود - بفراست و کیاست استدلال نماید - و اصحابِ صورِ متخالفہ و تخطیطاتِ متفاوتہ را اختیار نکند - چہ غالباً خلق تابعِ خلق است - وخلافِ آں نادر - و حکماے فرس گفتہ اند - نیکو ترین چیزے از زشت صورتِ اوست - و در حدیث نبوی است - اُطْلُبُوا الْحَوَائِجَ عِنْدَ حِسَانِ الْوُجُوْہِ فرمودہ - کہ چوں رسول بجاے فرستند - باید - کہ نیکو نام وخوبصورت باشد چہ حُسنِ صورت اوّل نعمتے است - کہ از شخص رسد - و در حدیثے دیگر است - کہ ہمہ پیغمبراں خوبصورت و خوش آواز بودہ اند - و باید - کہ از معلولاں چوں اعور و اعرج و اقرع و ابرص و نظائرِ آں اجتناب نماید - و چوں اماراتِ کیاست از خادم مشاہدہ نماید - با او باحتیاط باشد - چہ در اکثر حال جبلت و مکر بایں خصلت باشد - و حیاے بسیار باندک عقل دریں باب بہتر از عقلِ بسیار با وقاحت است - چہ حیا بہترین خصلتہاست - و خادم را بکاریکہ اثرِ قابلیتِ آں در او مشاہدہ و آلاتِ آں او را مساعد و طبع او بآں ملائم باشد - مشغول باید کرد - چہ ہر کس با قابلیتِ کاریست - و ہمچنانکہ از اسپ جراءت نیاید - و گاو کرہ و فرہ را نشاید - از ہر کس غیر از آنچہ قابلیتِ آں داشتہ باشد - چشم نتواں داشت - و چوں بخادم کارے

رُجوع کُنند۔ بظہورِ اندک خللے اورا از آں کار معزُول نباید کرد۔ چہ ایں فعلِ مُتهتِکاں و کوتاہ بیناں است۔ و ہر آیینہ بعد از عزلِ او بدلے باید۔ و نتواں دانست۔ کہ بدل بہتر ازو باشد یا بدتر * و در دلِ خدم مُقرّر باید داشت۔ کہ ایشاں را جُدائی ازو بہ ہیچ وجہ در حساب نیست۔ تاہم بہ مُروّت نزدیکتر باشد و بوفا و کرم لائق تر۔ و ہم مُوجب مزید رغبتِ ایشاں۔ تا شرطِ ہواداری و جانسپاری بتقدیم رسانند۔ چہ ہرگاہ کہ دوامِ اختلاطِ خُود با مخدُوم تصوّر نماید۔ خُود را در مال و اسباب شریکِ او داند۔ و نعمت و مُکنتِ او را نعمت و مُکنتِ خُود شناسد۔ و چُوں داند۔ کہ علاقۂ ایشاں مُستحکم نیست۔ و باندک چیزے قابلِ زوال۔ خدمتِ اورا عاریتے شمارد۔ و شرطِ اشفاق بجا نیاورد۔ بلکہ از برائے روزِ مُفارقت ذخیرہ جمع کُند۔ و اصلِ خدمت آنکہ محبت باعثِ آں باشد۔ نہ ضرورت۔ تا خدمت عاشقانہ کُند۔ نہ مزدُورانہ۔ و بعد از آں باعثِ رجا باشد۔ نہ خوف۔ چہ اگر چُوں مُحبّانہ نباشد۔ بارے مزدُورانہ بود نہ مظلُومانہ۔ چہ ہرگاہ کسے را بہ تخویف بر کارے دارند۔ البتّہ اورا ذوقِ باطنی بآں کار نباشد۔ و بقدرِ دفعِ ضرر بر آں اقدام نماید۔ و باید۔ کہ مصالحِ خدم را بر مصالحِ خُود مُقدّم دارد۔ و نوعے سازد۔ کہ کارہائے کہ بایشاں مُتعلق است۔ از سرِ نشاط کُنند۔ نہ از روئے ملالت و کرہ۔ و در اصلاحِ حالِ ایشاں مراتبِ نگاہ باید داشت۔ و ایشاں را بلُطف اُمّیدوار

واز قہر خائف باید ساخت - و اگر یکے از ایشاں بعد از توبۂ گناہ مراجعت نماید - بعقوبات لائقہ او را گوشمالی باید داد - و بمجرد این از و نومید نباید شد - و اگر بتکرار تجارب معلوم شود - کہ قابلِ اصلاح نیست - او را بزودی ترک باید کرد - تا بمجاورت او دیگر خدم فاسد نشوند - و بندہ از آزاد بخدمت اولے است - چہ میلِ بندہ بانقیاد و اطاعت و تادّب باخلاق و آدابِ سیّد بیشتر است - و وہم انقطاع کمتر ٭ و از طبقاتِ خدم و عبید آنکہ در او عقل و نطق و حیا و جلادت بیشتر باشد - برائے خدمتِ نفس تعین کنند - و آنکہ عفت و کفایت و کسب در او بیشتر باشد - برائے تجارت - و آنکہ قوی تر و بر اعمالِ شاقّہ صبور تر - برائے عمارت - و آنکہ بیدار تر و بلند آواز تر - برائے حراست ٭ اصنافِ بندگاں سہ اند - یکے حر بہ طبع - و دیگر عبد بہ طبع - و سوم عبد بہ شہوت - و اوّل را بمنزلۂ اولاد تربیت باید کرد - و دوم را بمنزلۂ دواب و مواشی - و سوم را بقدرِ ضرورت بہ دوام مشتہیات نگاہ باید داشت - و بحسبِ مصلحت کار فرمود ٭ و از اصنافِ امم عرب بہ نطق و فصاحت و دہا ممتاز باشد - و امّا بہ جفاے طبع و قوتِ شہوت موسوم - و از ایشاں حبشہ بہ وفا و ثباتِ قدم معروف اند - امّا بہ کبر و عدمِ تحمّلِ ہواں موصوف - و عجم بہ عقل و سیاست و لطافت و کیاست ممتاز - امّا بخیلت و حرص و نفاق متجاز - و روم بوفا و امانت و کفایت موسوم - امّا بہ بخل و لوم ملوم - و ہند

بقوتِ حدس و دہم و چستی و چالاکی موسوم اند۔ امّا بسبب تعجب و حقد و مکر مذموم۔ و ترکِ بشجاعت و جودتِ خدمت و حسنِ منظر مذکور۔ امّا بغدر و فساد و قساوت و بے حفاظی مشہور +

مغرب در بعضے لواحق

سمتِ اولے در وصایائے افلاطوں

مے گوید۔ خدائے را بشناس و حقِ او نگاہ دار + و ہمیشہ ہمتِ خود را بر تعلیم و تعلم مقصود دار و اہلِ علم را بکثرتِ علم امتحان مکن۔ بلکہ اجتناب از شرور و فساد اختیار کن + و از حق تعالےٰ چیزے مخواہ کہ زوال را منفعتِ آں راہ باشد۔ بلکہ ازو باقیاتِ صالحات طلب کن + ہمیشہ بیدار باش۔ کہ شرور را اسباب بسیار است + آنچہ نباید کرد۔ بآرزو مخواہ + و بداں کہ انتقامِ الٰہی از بندہ نہ بر طریقِ غضب است۔ بلکہ بطریقِ تادیب و تہذیب است + بہ تمنائے حیاتے بایستہ فارغ مباش۔ تا موتے شایستہ بآں منضم نباشد۔ و حیات را شایستہ مشمر۔ مگر آنکہ وسیلۂ اکتسابِ خیر باشد۔ بخواب و آسائش میل مکن۔ الّا بعد از آنکہ در سہ چیز محاسبۂ نفس کردہ باشی۔ یکے آنکہ تامل کنی۔ کہ در آں روز ہیچ خطائے

از تو واقع شده یا نه - دُوم آنکه اندیشه کُنی - کہ آیا در آں رُوز ہیچ خیرے را اکتساب نمُودۂ یا نہ - سِوُم ہیچ عملے را بہ تقصیر فوت کردۂ یا نہ + یاد کُن کہ پیش از حیات چہ بُودی - و بعد ازآں چہ خواہی شد + ہیچکس را ایذا مدہ - کہ کارہاے عالم در معرضِ تغیرُ وزوال است + بد بخت آنکس بُود - کہ از تذکرُ عاقبت غافِل باشد - و از گُناہ باز نابشد + سرمایۂ خوُد را از چیزے کہ از ذاتِ تو خارج باشد - مساز + در ایصالِ خیر بمُستحقاں موقوفِ سوالِ ایشاں مباش + حکیم مشمُر کسے را کہ بہ لذّتے از لذّاتِ دُنیوی شاد شود - یا از مُصیبتے جزع کُند + ہمیشہ یادِ مرگ کُن - و از مُردگاں عبرت گیر + خساستِ شخص از بِسیاریِ سخُنِ بے فائدۂ او بُود - و از اِخبار بچیزیکہ ازو تیرہ رسیدہ باشد - بِشناس - و بدانکہ کسے کہ شر بر کسے خواہد - نفسِ او قبوُلِ شر کردہ باشد + بارہا اندیشہ کُن - آنگاہ بگو - و پس ازاں بعمل آور + دوستِ ہمہ کس باش - زُود بخشم در میا - تا غضب عادتِ تو نگردد + حاجتِ مُحتاج بفردا میفگن + ع چہ دانی کہ فردا چہ حادث شود؟ گرِفتاراں را مُعاونت کُن - مگر آنکہ بخوُے بد گرِفتار باشد + تا سخُنِ ہر دو خصم فہم نکُنی - حُکم میانِ ایشاں مکُن + بقولِ تنہا حکیم مباش - بلکہ بقول و عمل ہر دو باش - کہ حِکمتِ قولی دریں جہاں بماند - و حکمتِ عملی بداں جہاں رسد - و آنجا بماند + اگر در نیکی رنجے بری - رنج نماند و نیکی بماند - و اگر از بدی لذّتے یابی -

لذّت نماند- و بدی بماند + از آں رُوز یاد کُن کہ تُرا آواز دہند- و از آلتِ اِستماع و نُطق محرُوم باشی- نشنوی- و نگوئی- و نتُوانی یاد کرد- یقیں داں کہ متوجّہ بجائے شُدہٗ کہ آنجا نہ دوست شناسی نہ دُشمن- پس اینجا کسے را بنُقصان موسُوم مدار- و جائے خواہی رفت کہ آنجا خُداوندگار و بندہ یکساں باشد- پس اینجا تکبّر مکُن- توشہ مُہیّا کُن- زیرا چہ دانی کہ رحیل کے خواہد بُود؟ بدانکہ از عطایاے اِلٰہی ہیچ چیز بہتر از حِکمت نیست- و حکیم کسے اشت- کہ فِکر و قول و عمل او مُتوافق باشد + نیکی را مُکافات کُن- و بدی را در گذر + در ہیچ وقتِ کار از کارہاے بُزُرگِ آں عالم ملالت منُماے- و در ہیچ وقت تہاوُن مکُن- و از خیرات تجاوُز جائز مدار + ہیچ سیئہ را در اِکتسابِ حسنہ وسیلہ مساز- و ترکِ اولے بجہتِ سُرورے زائل مکُن- کہ از سُرورے دائم اِعراض کردہ باشی + حِکمت را دوست دار- و سخُن حکُما بشنوٗ + ہواے دُنیا از خود دُور کُن- و از آدابِ سنوُدہ اِمتناع مکُن + ہیچ کار را پیش از وقت شرُوع مکُن- و چوُں بکارے مشغُول شوی- از رُوے فہم و بصیرت اِشتغال کُن- بتوُانگری مُعجب مباش- و از مصائب شکستگی و خواری بخوُد راہ مدہ + با دوست مُعاملہ چُناں مکُن- کہ بحاکِم مُحتاج شوی + با دُشمن مُعاملہ چُناں کُن- کہ اگر بحاکِم عرض روَد- ظفر تُرا باشد + با ہیچ کس سفاہت مکُن- و با ہمہ کس توُاضع کُن +

ہیچ متواضع را حقیر مشمر + در آنچہ خود را معذور داری - برادرِ خود را ملامت مکن + بہ بطالت شادماں مباش - و بر بخت اعتماد مکن - و از فعلِ نیک پشیمان مشو - با ہیچکس جدال مکن - ہمیشہ ملازمِ سیرتِ عدل و مواظبِ خیرات باش +

سمتِ دُوم در وصایاے ارسطا طالیس

مترجم کتاب سر الاسرار کہ بامرِ ماموں خلیفہ کتاب مذکور را از لغتِ یونانی بعربی نقل کردہ - در صدرِ ترجمہ مے گوید کہ چوں ارسطا طالیس کہ وزیر اسکندر و استاد او بود - بواسطۂ پیری و ضعف از ملازمتِ او تخلف نمود - و اسکندر بر بلادِ عجم استیلا یافت - و در میان ایشاں اربابِ عقل و سیاست و اصحابِ نجدت وشجاعت بسیار بودند - و در ابقاے ایشاں خوف و خللِ ملک بود - و استیصالِ ایشاں از قانونِ عدالت و مروت دور مے نمود - در امرِ ایشاں متحیر شد - وکتابتے بارسطا طالیس نوشت مشحون بفنونِ تلطف و تعطف - و در آں اثنا ایں معنی درج کرد - کہ بواسطۂ بُعد از دولتِ محاورہ بسے حیرت در امور بخاطر راہ مے یابد - از جملہ دریں صورت در ظلماتِ مضائق بے نورِ تدبیرِ خاطرِ مشرقِ حکیم بیروں شدن متعذر است - بہر وجہ کہ میسر باشد - سعی در تنظیم اسبابِ ملاقات فرمایند + ارسطا طالیس در جواب نوشت - کہ ہمانا راے فرزندِ جلیل وسلطانِ نبیل را

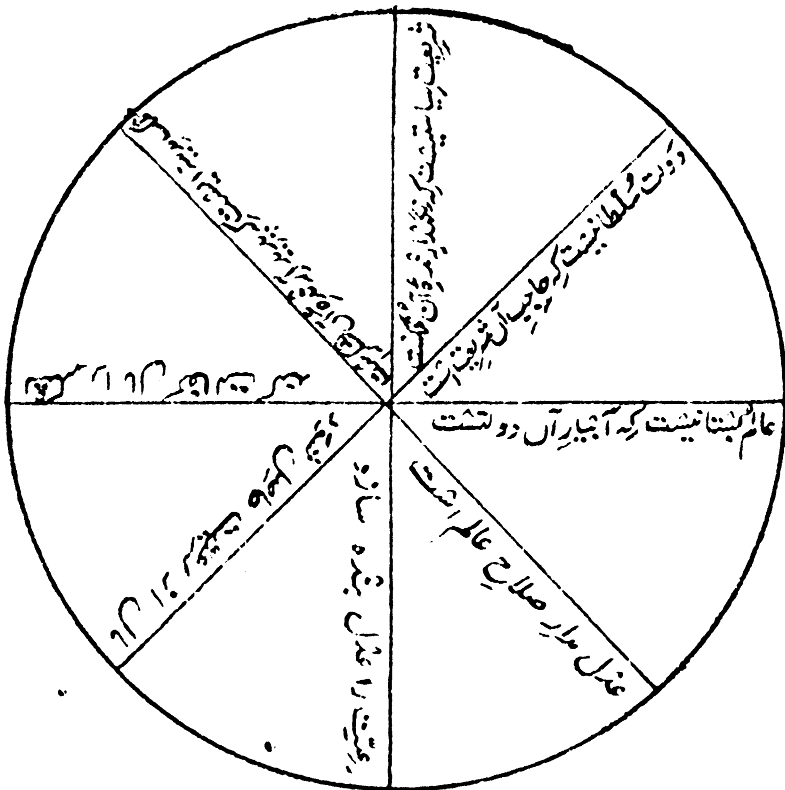
مخدوم باشد - کہ تخلّف از خدمت نہ بنا بر عدم رغبت بصُحبت است - بلکہ بنا بر پیری و ضُعفِ بُنیہ و فتورِ قوٰے است - و چُوں مصاحبت میسّر نیست - دریں رسالہ دستورے بیاں کُنم کہ در جزویات باں رجُوع کُنی - و باں از صُحبتِ من مُستغنی شوی + امّا اُمرائے عجم و فُضلاے ایشاں - بد انکہ اگر توانی کہ ایشاں را ہلاک کُنی - تغیّرِ آب و ہواے ایشاں میتواں کرد - و ہر آیینہ شبیہ باریشاں پیدا شود - پس جہد کُن - کہ ایشاں را بارِ احساں بندۂ خود سازی - تا ہمہ مخلص شوند - و از ہمہ بندگانِ تو مُطیع تر باشند بعد از آں مے گوید - پادشاہاں چہار صِنف اند - یکے آنکہ با خود و رعیّت ہر دو سخی باشد - دُوم آنکہ با خود سخی باشد - و با رعیّت لئیم - سوم آنکہ با رعیّت سخی باشد - و با خود لئیم - چہارم آنکہ با خود و رعیّت ہر دو لئیم باشد - و قسم اوّل باتّفاق محمُود است - و قسمِ دُوم و چہارم باتّفاق مذمُوم - و در قسمِ سوم خلاف است - و حکماے ہند بر آنند - کہ محمُود است - و حکماے فرس بر آنند - کہ محمُود نیست - بلکہ مذمُوم است - و سخاوت آنست - کہ بقدرِ حاجتِ اہلِ استحقاق برسانی - و ہر کہ ازیں مرتبہ تجاوز نماید - و بحدِّ افراط گراید - از سخا بارسرات انحراف یافتہ باشد - و ہر پادشاہے کہ بزیادت از آنچہ مُکنتِ او باشد بخشندگی نماید - البتّہ سببِ فسادِ مُلک او شود + اے اسکندرا با تو بارہا گُفتہ ام کہ اصلِ سخا و کرم و بقاے مُلک در آنست - کہ طمع در مالِ مردُم بکُنی - و از جُملۂ سخا و

کرم آنکہ ستم جائز نداری - و از عیب پوشیدۂ مردُم تفتیش نکنی - و از انعامے کہ با کسے دہی - یاد نکنی - و نمایۂ فضل و احسان بآن اشت - کہ نیکاں را گرامی داری و با مردُم کُشادہ رُو باشی - و جواب بحسب حالِ مردُم بگوئی - و از خطاے جاہلاں در گذری * اے اسکندر! عقلِ مدارِ تدبیرات و آئینۂ کمالات و نقائص اشت - و اصلِ ہمہ فضائل - و اوّل آلۂ عقل محبّت و آخر نتیجۂ آں نام نیک اشت - چہ از سلطنت و ریاست لذتہا مقصود نیست - بلکہ مقصود از آں نام نیک اشت - چہ ہر پادشاہے کہ دین را تابع خوُد دارد - و استخفافِ ناموسِ الٰہی کند - ناموسِ الٰہی اورا بکُشد - اے اسکندر! باید - کہ پادشاہ بلند ہمّت و صاحبِ رائے و فصیح و شیریں زباں و بلند آواز باشد - و سخن کم گوید - و با اراذل نہ نشیند - و چوں بیروں آید - زینت لائقِ منصب سلطنت بکار دارد چنانکہ از دیگراں ممتاز باشد - و رعایتِ بازرگاناں کہ از بلادِ بعیدہ بمملکتِ او آیند - واجب داند - تا موُجبِ انتشارِ صیتِ جمیل و میلِ قلوُب و کثرتِ تردّدِ تُجّار شود - و بآں سبب مملکت معمور گردد - و باندک مسامحت کہ با ایشاں کند - نفعِ بسیار یابد - و خندۂ بسیار نکند - چہ کثرتِ خندہ ہیبت و وقار را از دلہا ببرد - و ممدِّ پیری و ضعفِ حرارتِ غریزی شود - اے اسکندر! در شہوت حریص مباش - کہ آں از خواصِ خنازیر اشت - چہ فخر باشد در چیزے کہ حیواناتِ خسیسہ در آں بر تو راجح باشند ؟ و افراط در آں ممدِّ

بضعفِ بدن و نقصانِ عمر است - و سببِ کسبِ اخلاقِ زنانے
از احوالِ مسکیناں و ضعیفاں غافل مباش - و تفقدِ
احوالِ ایشاں واجب داں - کہ موجبِ رضائے خالق
و جذبِ قلوبِ خلائق است + حبوب و غلات ذخیرہ کن
تا در خشک سال بہ دُ خلہ نشیند + چناں کن کہ اہلِ
صلاح از تو ایمن باشند - و اہلِ فساد خائف + اے
اِسکندر! ترا بارہا وصیت کردہ ام - باز ہم تاکید میکنم -
کہ در خوں ریختن دلیر مباش - کہ اہلاکِ حیوانات مخصوص
بحق است - و حقیقتِ حال جز علام الغیوب کسے را معلوم
نیست - و شاید کہ بسببِ تہمتے کہ شخصے از آں بری باشد -
یا اورا در اقدام بداں جریمہ عذرے باشد - قتلِ اورا روا
داری - و چہ جریمہ اصعب ازیں باشد ؟ و از ہرمس
اکبر یعنی ادریس علیہ السلام بمن رسیدہ - کہ چوں مخلوقے
قتلِ دیگرے کند - ملائکِ آسماں در حضرتِ باری زاری
کنند - کہ فلاں بندۂ تو در قتلِ بندۂ دیگر بتو تشبہ کرد - اگر
آں قتل بقصاص باشد - حضرتِ حق فرماید - کہ اورا بحکمِ
من بحقِ قصاص کشتہ - و اگر بظلم باشد - فرماید - بعزت
و جلالِ من کہ خونِ کشندہ را مباح کردم - پس ملائکہ
در ہر تسبیح و استغفار دعاے بد بر او کنند - تا زمانے کہ
بقصاص رسد - و ایں بہتریں حالِ او باشد - و اگر خود
بمیرد - نشانۂ غضبِ خداے تعالےٰ باشد - چہ بعذابِ مدید
و عقابِ شدید واصل شود + نکث عہد مکن - و سوگند
اصلاً یاد مکن و چوں یاد کردی - بہیچ وجہ ازآں برمگرد -

کہ مملکت بسے از سلاطین یونان بشامت سوگند دروغ و نقض عہد بفساد انجامید * بر چیزے کہ از تو فوت شود - تاسف مخورے - کہ شیمۂ صبیاں و ناقصان است * اہل مملکت خود را بکسب فنون علوم امر کن - و کسے را کہ در علم فائق شدہ - بمزید عنایت و تربیت مخصوص دار کہ ایں خصلت سبب زیادتیٔ محبت تو در دلہا شود - و موجب رزق ملک و بقاے ذکر جمیل - و پادشاہے یونانیاں بیامن ہمیں دو خصلت دوام داشت - چہ ایشاں رعایا را بہ تحصیل علوم امر مے فرمودند - بمرتبۂ کہ دختراں در خانۂ پدراں فرائض و آداب نوامیس و جملۂ اصول طب و نجوم مے دانستند * از دست کسے کہ معتمد تو نباشد - چیزے مخور - و از محافظت خود غافل مباش و آں قصہ را فراموش مکن - کہ پادشاہ ہند تحفت از براے تو فرستاد - واز جملۂ آں کنیزکے بود - کہ اورا از طفولیت بزہر پرورده بودند - تا طبیعت او قریب با فاعی شدہ بود - و غرض ایشاں از آں قصد تو بود - و من ایں حال را بفراست دریافتم - و ترا تنبیہ کردم * اے اسکندر ا بیک دلیل حکم مکن - و چوں دلائل متعارض شوند - بمیل بطرف اقوے کن * اے اسکندر ا عدل صفتے از صفات الہی است - و بعدل آسماں و زمین قائم شدہ - و بعدل پیغمبراں مبعوث شدہ اند - و عدل صورت عقل است و بعدل مالک نفوس و رقاب تواں شد - و اہل ہند گفتہ اند - عدل سلطان بہتر از خصب زمان است - و سلطان عادل انفع است

از مظہرِ دابل۔ و در بعضے اخبار بسُریانی نوشتہ بُود۔ کہ مُلک و
عدل دو برادر اند۔ کہ ہیچ کُدام را از آں دیگر اِستغنا
نیست + بعد از آں مے گوید۔ کہ کیفیّت اِرتباطِ اسبابِ
نظامِ عالم بہمدیگر در صُورتِ دائرۂ شریفہ وضع مے کُنم۔
تا صُورتِ توالی و تشابکِ ایشاں محسُوس و مُشاہدہ گردد۔
و زُبدۂ ایں کتاب و خُلاصۂ مطالبِ آں این دائرہ
است۔ و اگر بغیرِ آں بتو فرستادے۔ کافی مے بُود +
صُورتِ دائرہ این است +

تذکرۂ مصنّف

مُلّا جلالُ الدّین دوّانی فاضلیست در زبانِ عرب و کاملے است بہ زبانِ فُرس۔ صاحبِ تصانیف کثیرۃ المنافع چُنانکہ از آں جُملہ یکے ہمیں لوامعُ الاشراق فی مکارمِ الاخلاق مشہور بہ اخلاقِ جلالی است۔ کہ در عہد سُلطان نُصرۃُ الدّین حسن بیگ خاں بارشنۂ عاسے صاحبِ عالم و عالمیاں سُلطاں خلیل ولی عہدِ شاہِ موصُوف بسلکِ تحریر در آوردہ ×

منتخباتِ رقعاتِ میرزا غالب۔ رقعاتِ میرزا قتیل و انشاے بہارِ عجم

مکتوبات بخدمتِ بزرگاں

از رقعاتِ میرزا غالب

عریضۂ اوّل

جنابِ عالی! امروز کہ روزِ جمعہ سیزدہم اپریل است۔ فرصتِ نامہ نگاری یافتہ۔ و عذرِ تقصیر مے خواہم۔ نہفتہ مباد۔ کہ لارڈ ولیم گونڈس، بینٹنک بہادر روزِ بیست و ششم مارچ بدیں دیار رسیدہ بکوٹھیے

رسیڈنٹی فرود آمد۔ و بعد از دو روز لشکر و بازارِ لشکر را رشتۂ
جمعیت از ہم گسست۔ و مردم را بر رفتن دستوری داد۔
از آں جملہ خیامِ خاصہ بہ شملہ رواں شد۔ صاحبانِ
سکرٹر جا بجا در شہر رخصتِ اقامت افگندند۔ مولوی
محمد محسن و مولوی سید محمد دو شبانہ روز غمکدۂ راقم را آرامگاہ
داشتند و بعد کاشانۂ در خورِ گنجائشِ خویش در ہمسایگیِ کوٹھئ
رسیڈنٹی بکرایہ گرفتند۔ و در آنجا فرود آمدند+ شاہِ دہلی
با نوابِ عالی جناب نہ پیوستند+ رفتنِ صاحبِ سکرٹر بہادر
ہمپایۂ صاحب رسیڈنٹ بہادر بہ بارگاہِ خسروی و رسیدنِ
مختارانِ شاہی بحضورِ گورنری صورت بست+ سپس ہجومِ انبوہل
صلاے بار دادند۔ و گروہ گروہ مردم پایہ بہ پایہ زمین
بوسیدند+ رسمِ منع نذر از میاں برخاستہ بود۔ و نیز
پرہ رشتے بہ سزا قرار نیافتہ۔ ہر کس بخواست نذر گزرانید
و ہر کس نخواست۔ ہماں گزارش بجاے آورد+ نخستیں بار
نوابِ فیض محمد خاں بہادر مرزبانِ جھجر با برادران و پسرِ
خود سعادتِ بار اندوختہ یک صد و یک اشرفی پیش کشیدہ و
بہ قبولِ نذر و عطاے خاتمِ الماس نگیں چہرۂ نشاط
افروختہ+ دومیں بار از جاگیر دارانِ دگر بود۔ مثلِ نواب
امین الدین خاں و اکبر علی خاں و دوندے خاں۔ زیں
پس اُمراے شاہی و عمائد و وُکلا و کارگزارانِ دفترہاے
سرکار+ ہویدا باد۔ کہ در ایں ہنگامہ میر حامد علی خاں
دامادِ اعتماد الدولہ و میر فضل علی خاں نیز ملازمت حاصل
ساختہ۔ و بیست اشرفی نذر کردہ : بہ یافتنِ انگشتری مفتخر

آمد + دیگر چه نویسم- که مقصودے جز اظهارِ ایں امور
نبوده است +

عریضۂ دوم

خداوندِ نعمت سلامت! جوہری عرضِ جوہرِ بے آزرمی
کرد- آبروئے عہدِ وفا برد + ہر چند چوں منے را نسزد
به ملازمان زحمتِ بے حساب دادن و پا از جادۂ ادب
فراتر نہادن- امّا چه کنم- که چاره جز ابرام ندارم- بے کسی
عذر خواہِ گستاخیِ من است- ایدوں صرفۂ خویشتن
دراں مے نگرم- که ملازمان کس فرستاده اندر جیت
و ہیرا لال را بحضور نخوانند- و در انجمن بنشانند-
و آنگاه مرا یاد فرمایند- تا بیایم و سرِ کلافۂ گفتگو بکشایم +
آنچه گفته آید- ما حصلِ آں ہمه حرف و سخن ایں باشد-
که اسدالله دامِ پرستِ شما و سررشتۂ توانائیش بدستِ
شما است- حالیا از اندوهِ تنگدستی دلِ ریش و درماندۂ
کارِ خویش است- دستش گیرید و بیک ہزار روپیۂ
دیگر بکارش آئید- سعیِ شما ضائع نخواہد رفت- و
سود مند خواہد بود- ہم برائے ایں بیچاره و ہم برائے
شما + چه خوش باشد- که ہم امروز عیارِ ایں
اتفاق نیز گرفته آید- تا ہرچه پسِ ایں پرده
نہاں است- روئے نماید + زیاده بے ادبی است +
دریوزه گر اسدالله +

عریضۂ سوم

بخدمت جناب نوّاب صاحب قبلہ و کعبۂ دو جہان مدّ ظلّہٗ العالی! آداب کورنش بجا آوردہ معروض میدارد۔ بندہ امروز آہنگِ ملاقاتِ یکے از صاحبانِ انگریز دارد۔ لیکن از آنجا کہ مسکنش بیرونِ شہر در چھاؤنی قریب باغِ محلدار خان است۔ و بندہ از شدتِ آفتابِ مرداد کمے ہراساں۔ اگر پالکی عنایت گردد۔ در سایۂ عطوفت گرامی رہ گرائے مدعا تواند گردید۔ مگر التماس اینکہ وقتِ ملاقاتِ صاحب مذکور دو ساعت از روز بر آمدہ قرار یافتہ است۔ کہاران را فرمان باید داد کہ ہرگاہ آدم فلانی بیاید۔ پالکی ہمپائے او برند۔ چہ آں وقت جناب در خوابِ راحت خواہند بود۔ زیادہ جز تسلیم چہ عرضہ دارد۔ فقیر اسد اللہ۔

از انشائے بہارِ عجم

عریضۂ چہارم

دستگیرِ بے دست و پایان! دستِ دستیاری کشادہ باد! دیر است۔ کہ دستِ برد سر پنجۂ روزگار دستِ ایں بیدست یکدست شکست۔ پیش آنکہ چوں دستار دست بر سر نہاد۔ دستے بجنبانید۔ و روبروئے ہر کہ بدستورِ دستوانہ دست بر دست گشتہ دستے نہ سپردہ چوں زیر دستِ دستوران

بالا دست را دستے داد کہ دستگیرئے ہر دستے تواند نمود۔ دست پیش آورد۔ اینکہ کارے از دستم آید۔ شعر

دستِ دستت بدستِ یک دست است
دستِ دستی و دست را دستور

عریضۂ پنجم

عالی جاہا! از نوشتۂ گلاب راے دریافت شد۔ کہ ہنگامِ درخواستِ پاسخِ نیاز نامہ بر زبانِ گرامی رفت۔ کہ اکنوں خاکسار را باں خدایگاں چہ سروکار۔ کہ خامہ گوہرے بنامش ریزد۔ ہر چند گردِ دل گردید۔ گناہے ندانست۔ کہ شایانِ چنیں سزا باشد۔ گیرم کہ نالائقی سر زدہ باشد۔ گذشتنی است نہ گرفتنی۔ چہ بزرگاں گاہے گناہ خرداں را ندیدہ اند۔ بیت

گرچہ بے حد گناہ من باشد
لیک ازاں بخششِ شما افزوں

عریضۂ ششم

والا جاہا! سایۂ خداوندی پایندہ باد! نیازِ بندگانہ پایانے ندارد۔ کہ گذارد۔ ناچار بدل سپردہ اندکے از آنچہ نوشتنی است بر روے خامہ مے نگارد۔ و آں این است۔ کہ دی پاسے از روز بر آمدہ پیکے رسید از اختر نگر۔ مژدہ رسانید۔ کہ از سرکارِ والا ہمگی کار و بار نامزدم گردید۔ اکنوں زود رسیدنم باید۔ چوں سامانے ندارم۔ سخت ناچارم۔

اگر کوشش گرامی بجائے تواند رسانید۔ بروے کار آید+

مکتوبات بجانبِ ہمسراں

از رقعاتِ میرزا غالب

نامۂ اوّل کہ از دہلی بہ برادرِ خود میرزا علی بخش خاں نبشتہ بودند

برادر صاحب مہربان گرامی تر از جان بسلامت!
مداری خاں مے رسد و نامہ را مے رساند۔ آنچہ از کالاے نا رواے من در آنجا باشد۔ بوے سپارند۔ و نیز آنچہ نزدِ منا محقق برادر ودیعت اشت ہم بنام گرفتہ بدہند+ شنیدہ مے شود۔ کہ نوّاب بدہلی مے آیند۔ بارے از صدق و کذب ایں خبر مرقوم دارید۔ وآگہی دہید۔ کہ شما نیز ہمپاے نوّاب مے رسید یا نہ؟ من میخواہم کہ اگر خبر عزیمتِ نوّاب دروغ بودہ باشد۔ خود بہ فیروز پور رسم۔ و شرفِ قدم بوسیٔ عمِّ عالی مقدار و مسرتِ دیدار شما را دریابم+ عمر و دولت روز افزوں باد!

نامۂ دوم بنام شیخ امیر اللہ سرور تخلّص

حضرت سلامت! رسیدنِ دلنواز نامہ درختِ دوستی را تنو مند و شاخِ آرزو را برومند ساخت + گلہ از نرسیدنِ پاسخِ نامہائے خویش مے کنید۔ و از خدا شرم ندارید۔ من خود از جانبِ شما نگرانی داشتم۔ کہ کجائید۔ و چہ در سر دارید۔ بارے پردہ از روئے کارِ شما بر گرفتم و دانستم۔ کہ یک چند مرا فراموش کردہ بودید۔ ناگاہ ورودِ جنابِ مولانا تراب علی صاحب بداں بقعہ اتفاق افتاد۔ شنیدید۔ کہ فلانی از سختِ جانی ہنوز زندہ است۔ مہرِ کہن بجنبید۔ خواستید۔ کہ بنامہ یاد آورید۔ از فراموشیٔ روزگارِ گذشتہ اندیشہ کردید۔ لاجرم دروغے چند بہم بافتید و آں را دیباچۂ نامہ ساختید۔ بہر حال دیر بمانید! و از دہر جز نیکی نہ بینید! و بہ پایہ ہائے بلند رسید! از حالِ من پرسیدہ اید۔ چہ گویم۔ کہ بگفتن نیرزد۔ چنانکہ گفتہ اند۔ **فرد**

شکستہ دل تر از آں ساغرِ بلوریم
کہ در میانۂ خارا کنی ز دور رہا

خیرہ سر و آشفتہ رائے۔ نہ زباں سخن سرائے گویا۔ و نہ دل از سراسیمگی بر جا۔ چہار سال مے گذرد۔ کہ مقدمہ باجلاسِ کونسل در پیش است۔ و دلم از تفرقۂ بیم و امید ریش۔ تاکے کہ قطعِ خصومت تواند کرد۔ حصول نیافتہ و ہنگامِ بپایاں رسیدنِ تیرہ شبِ ناامیدی در نیامدہ حالیا برآں سرم۔ کہ چوں جزوِ اعظم کونسل اشرف الامرا

لارڈ ولیم گونڈس بینٹنگ بہادر بدیں دیار در آید۔ بہ دانش در آویزم۔ و داد خواہم۔ و استدعاے صدورِ حکم اخیر کنم۔ گروہے بر آنند۔ کہ نواب عالی جناب بہ دہلی نخواہد آمد۔ و ہم ازاں رہ گذر بہ اجمیر خواہد رفت۔ اگر ہمچنیں است۔ بدا من و روزگارِ من! و آوخ از دوریٔ راہ و درازیٔ کارِ من! خواستہ اید۔ کہ نتائج طبعِ والاے شما بنگرم و از تراویدہ ہاے کام و زبانِ خود بہ شما ارمغانے فرستم۔ فرصتِ ایں کجا؟ و دماغ آں کو؟ آمد آمدِ نواب گورنر و دریوزۂ اخبار از ہر در۔ ترتیبِ افرادِ مقدمہ و تمہیدِ نگارشِ حال۔ سنجیدنِ اندیشہ ہاے رنگا رنگ۔ و سگالیدنِ اندازۂ بیاں۔ آں مایہ دشتیاری و غمخواری چشم از کسے ندارم۔ کہ چوں ورقے انشا کردہ باشم۔ نقلِ آں تواند برداشت۔ یا چوں وقتے از بہرِ نگرِستن پریشاں کنم۔ آں اوراقِ پراگندہ را فراہم تواند کرد۔ بہر رنگ چند روز دگر عفو نمائید۔ و تا زمانے کہ بمن بپیوندید۔ گاہ گاہ بنامہ زنگ زداے آئینۂ وداد باشید۔ اوراقِ اشعار بہ نظرِ اجمالی نگرِستہ ام۔ و از جملہ بزرگانے کہ در آں افراد مذکور اند۔ میرزا حیدر علی افصح را فردِ کامل دیدہ ام۔ روشے پسندیدہ و طرزے گزیدہ دارد۔ و ہمیں است طرزِ مکرّمی شیخ امام بخش ناسخ و خواجہ حیدر علی آتش و دیگر تازہ خیالانِ لکھنؤ۔ غزلے ازاں بزرگوار مخمّس کردہ اید۔ امّا ندانم۔ کہ در چشتن مطلع تصرّف نمانستہ۔ یا سہوِ کاتب۔ چہ در رشتن اخیرِ مصرعِ اوّل کہ بہ اصطلاحِ اہلِ عروض

آں را عجز نامند۔ زِ حافے بے مزہ واقع شدہ۔ کہ بہ صاحب۔ طبع سلیم نہفتہ نمے ماند۔ میدانم کہ در اصل مصرع ایں چنیں بودہ۔ **فرد**

نہ خریدار کا حصہ ہوں نہ حق بائع کا
میں وہ دانہ ہوں کہ گر جائے کفِ میزاں سے

نامۂ سوم بہ یکے از دوستانِ کلکتہ

کرم گسترا! والا نامہ رسید۔ و نوید فراق دائمئی میرزا احمد بیگ رسانید ہمے گفت۔ کہ بدہلی ہے آیم۔ وعدہ فراموش راہ گرداند۔ و ناقہ را بسر منزلِ دیگر راند۔ گرفتم کہ خاطرِ دوستاں را عزیز نہ داشت۔ چرا بحالِ خرد سالانِ خود نہ پرداخت؟ و سایہ از سرِ شاں باز گرفت؟ وائے از بے یاریٔ یارانِ او! و دریغا بے پدریٔ پسرانِ وے۔ ہر چند از مرگ نتواں نالید۔ و گسستنِ تار و پودِ پند ار ہستی را چارہ نتواں کرد۔ لیکن انصاف بالائے طاعت است۔ ہنوز ہنگامِ مردنِ میرزا احمد نہ بود۔ چرا آں قدر صبر نکرد۔ کہ بہ کلکتہ رسیدے و روئے نظر فروزش دگر بارہ دیدے؟ چرا آں مایہ درنگ نورزید۔ کہ حامد علی جواں گشتے و کارہا بہ اندازۂ دانشِ وے رواں گشتے؟ حیف کہ مہیں پسرش خرد سال است! باشد کہ بحقیقت سرمایۂ پدر دانا و بگرد آوردنِ زرہائے پراگندۂ وے توانا نباشد۔ و باشد کہ چوں آں سرمایہ فرا چنگ آرد۔ بباد دہد۔ و بر فرو دستاں ستم کند۔ و کہیں برادراں را ناکام گذارد۔

و ہر آئینہ دریں حال ایشیں باید ہوشمند و حق شناسے۔
کہ گردِ چارہ بر آید۔ و غمخوارِیٔ بے پدر ماندگاں نماید +

بیت

مرا باشد از دردِ طفلاں خبر
کہ در طفلی از سر برفتم پدر

واللہ کہ تیمارِ آں بیچارگاں عین فرض و فرض عین است۔
ہم بر شما و ہم بر میرزا ابو القاسم خاں۔ بیکسیٔ ایں جماعۃ
را در نظر باید داشت۔ و غافل نہ نباید بود +

از رُقعاتِ میرزا قتیل

نامۂ چہارم

نورِ جبین مروّت و گلگونۂ عارضِ فتوت سلمکم اللہ تعالےٰ!
لفافہ خطوطِ دریوزہ کہ یا نزدہم شہر حال بود۔ بمطالعہ
درآمد۔ بسیار بیجا گردید۔ کہ از حکمِ حضور عدول نکردید +
ہزار آفریں بر سلیقہ و شعورِ شما! باللہ! کہ مرضیِٔ
بزرگانِ شما بر فنِ صاحب بہ شکوہ آباد نہ بودہ و نیست۔
و حق بجانبِ ایں صاحبان است۔ زیرا کہ علوِّ دودمانِ
ایشاں مقتضیٔ آں نیست۔ کہ فرزندانِ ایشاں اطاعتِ
عمّال بکنند۔ لیکن نزدِ من ایں اطاعت در اصل
انقیادِ حکمِ حضور است۔ و با اطاعت عامل چہ سروکار۔
انحراف ازیں معنی بعینہٖ انحراف از حکمِ ولی نعمت است۔

حالا ہرچہ از حضور ارشاد مے شود۔ بجا آرید۔ ایں نیابت در اصل تربیت شما شت۔ البتہ در چندے از کار تحصیلداری آگاہ خواہید شد۔ و پیروز کہ چہار شنبہ بود۔ از خدمت خان صاحب مرخص شدم۔ از زبانی آدم خود دیروز دریافت کردم۔ کہ اسباب خان صاحب ہمہ روانہ شدہ بود۔ خود برائے رخصت در خانہ رفتہ بودند کہ شاید یک ساعت از روز بر آمدہ خود ہم روانہ شوند یعنی دیروز کہ پنج شنبہ تاریخ پانزدہم بود۔ خان صاحب مع الخیر از لکھنؤ روانۂ پرگنہ شدند + دیگر آنکہ من ایں وقت تنگ فرصت بودم۔ ازیں سبب بہ ہمیں اکتفا شد۔ بعد ازیں خط طویل خواہد رسید۔ از تفضلات حضور چہ عجب کہ وقت روانگیٔ خود ہرجا کہ بدولت و اقبال تشریف برند۔ شما را نیز در رکاب خود سرفراز فرمایند + زیادہ خیریت +

نامۂ پنجم

خواجۂ خواجگان۔ ذو المجد و العلا۔ غارس نہال بلاغت در زمین انشا سلمکم اللہ تعالےٰ! بعد اشتیاقے کہ مافوق آں متصور نباشد۔ واضح باد کہ مکتوب دل نواز مرقومۂ بیست و یکم شہر حال بصحابت آدم چاپلوس زبان بقراط دوران حکیم الحکما خواجہ محمد خان صاحب رسیدہ نشاط بر نشاط افزائی داشت + صاحب من ایں خط ہفتم است کہ بشما نوشتہ مے شود۔ دریں مدت ہمگی دو خط از

آنجناب رسیده است- خطِ جنابِ عالی در پُشت تلف نے شود
من کہ دو سہ خطِ سوائے پُشت فرستادم- سبب این
است- کہ در خانۂ تاج الدین حُسین خاں بُودم لہٰذا خط را
نوشتہ بہ ایشاں دادم- کہ ملفوفِ عریضۂ خود کہ باشم غلام حُسین
خاں صاحب رواںہ مے نمایند- بفرستند+ معلوم نیست- کہ سوائے
ایں دو خط ہم بشما خطِ دیگر رسیدہ یا نہ+ البتہ اگر مے رسید
دریں خط مے نوشتید- لیکن نے دانم- آدم خاں صاحب
را چہ بلا زد- کہ خط را نرسانید؟ خلاصہ ترجمۂ پنج مسوّدہ
پیشتر فرستادہ شُد- حالا دو مسوّدۂ دیگر ہم ترجمہ شُدہ
مے فرستم- شاید دہ یا یازدہ رُقعۂ دیگر ماندہ باشد+ پیشتر در
خطے احوال دربار نوشتہ بُودم- خُدا داند- رسید یا نہ+

نامۂ ششم

جنابِ منشی والا قدر سلّمکُمُ اللہ تعالےٰ! عجب مسوّدۂ
نوشتہ اید- کہ ملّا ظہوری باید- کہ درسِ آں را از خدمتِ
خودِ آنجناب استفادہ نماید- بشرطِ فرصت در یک روز تمامش
را مے توانم دید- و اصلاح کرد- لیکن دریں روزہا کہ
ضیقِ فرصت است- دو سہ روز طُول خواہد کشید+ مختصر
آنکہ غزلِ عموے شما فرستادہ مے شود- باید برسانید- و
دو غزلِ تو کہ دیروز بخدمت فرستادہ شُد نقلِ آں بردارید-
و ایں کاغذ را ہم نگاہ دارید- و بر کاغذِ جُداگانہ ایں دو سہ
غزلِ دیگر کہ پیشتر بخدمت رسیدہ است- نوشتہ بگذارید+
من از دستِ میرزا جی نجات یافتہ نزدِ شما مے آیم-

و ایں کاغذ و آں کاغذ ہر دو را خواہم گرفت ۔ و جناب آقا صاحب ! برائے وقتِ شامِ شما شیر فالودہ درست کردہ اند ۔ شاید دو ساعت پیش از شام برسد ۔ و احیاناً اگر بعدِ چراغاں بفرستند ۔ یقین است کہ تعجیل در طعام بکار نخواہد بُرد ۔ و سبب پختن شیر فالودہ ایں شد ۔ کہ شب وقتِ تواضع شما گفتید ۔ کہ من چیز خوردہ ام ۔ و من در وقت نشستن اصرار کردم ۔ باز شما گفتید ۔ کہ حاجت بہ وقت نشستن نیست ۔ قدرے از شیر فالودہ خواہم چشید ۔ ہمیں حرف باعثِ دریافت شدنِ فرطِ رغبتِ طبعِ شریف بہ شیر فالودہ گردید ۔ زیادہ خیریت ۔

نامۂ ہفتم

بلاغت آفرین من ! صاحب کلاں بروزِ جمعہ یا دو شنبہ بحضور خواہد آمد ۔ ہنوز مبہم است ۔ تا ظہر معلوم خواہد شد ۔ اگر روزِ دو شنبہ قرار مے گیرد ۔ محمد جمال آش پز را نزدِ شما روانہ مے کنم ۔ کہ امروز اسباب ضروری حسبِ دلخواہ خریدہ بیارد ۔ و فردا شام مشغولِ طبخ نشود ۔ یا فردا صبح حاضر شدہ اسباب طبخ را سر انجام دہد ۔ و شام بپزد ۔ و اگر روزِ جمعہ معین شد ۔ ایں جا ہم ضرورتِ طبخ داعی خواہد شد ۔ دریں صورت شخصے از اقرباے او یا پسرش کہ در طبخ مثلِ ہماں طباخ مذکور باشد ۔ فرستادہ خواہد گشت ۔ اطلاعاً عرض شد ۔

نامۂ ہشتم

خواجۂ عالی جناب من! جزوِ دیگر اِرسالِ خدمت میشود- باید گرفت- و جزوِ اوّل به حکمِ مالِ بد بریشِ مالک به فقیر رد باید کرد- و چہار روپیہ از رشتم گرفته دو روپیه پان زنِ کور باید رسانید- و دو روپیه به شاه علی خاں ارماں تخلّص- و از خانِ مذکور باید پُرسید- که خطِ دیروزه که در امام بارۂ میرزا حاجی صاحب جزدہ بودی- به که دادی؟ زیاده خیریت- دوائے مذکور گرمیِٔ بسیار کرد- دو روز خوردم- امروز ترک کردم- آقا رجب این وقت نشسته اند- یک بہل به اتفاق دو کس بدوازده روپیه تا اکبر آباد انفصال یافته- بہلیاں درین فکر اشتند- که شخصِ چارمیں ہم بہم رساند- اگر امروز و فردا بہم رسید- خوب اشت- و الّا ہمیں سه کس اکتفا ورزیده براه مے افتند- چوں این کتاب ہنوز ابتدا ندارد- لہذا ابواب و فصولِ آں را به سرخی تحریر نکرده ام و تفلیکِ خطبه و ہرچه تبع آں نوشته شد آں وقت شرحیها چنداں دشوار نیست- زیاده خیریت-

از انشاے بہار عجم

نامۂ نہم

جانِ من! خواہشِ نیک یار باد! آرزومند میخواہشت

کہ اندکے از رنجہائے بسیار کہ در دوری رو دادہ۔ برنگارد۔ خامہ را رُو سیاہ دید و کاغذ را قاصر۔ ناچار بدل گذاشتہ بنگارش سر گذشت مے پردازد۔ خوشم بہ اینکہ نامہائے خوشیٔ ایشاں از پیٔ ہم رسیدند۔ گناہ بخششیٔ خود کہ آرزو کردہ اند۔ شائستگیٔ شما شست۔ و گرنہ دریں ہنگام کرا سر آں کہ بر سر چنیں سخن آید۔ من آزمودہ ام۔ کہ خود بیک دم ہزار گناہ مے کنم۔ و درے از بخشایش نے زنم۔ بس وائے بر من! و آفریں بر ایشاں! آموزگار جہانیاں ہموارہ بر چنیں دانش بیفزاد! بخدا! کہ لختی از آں شائستہ سرزدار نے داشتم۔ و تا بزیست نخواہم داشت۔ چوں ماہے چند بر آمد۔ کہ از خرسندیٔ خود آگاہ نساختند۔ قدرے رنجش رسیدہ بود۔ کہ شد بر خامہ را از شاہراہ نامہ نگاری باز داشتم۔ اکنوں کہ پے بہ انتقام بردید۔ و تن بہ نیاز دادید۔ رقمے از خجستگیٔ ایشاں بر صفحۂ دل بنگاشتم۔ کہ گاہے محو نتواند شد۔

ابیات

از گناہت ہمہ گذر کردم	کینۂ تو ز دل بدر کردم
شاد مے باش و یاد مے آور	دوستاں را بہ خردۂ خوشتر

نامۂ دہم

خوشۂ انگور رسید۔ شیریں کام گردانید۔ خوشا میوۂ کہ پارسیان از روئے بزرگی بریش بابایش دانند۔

و تازیاں بہ جان و دل نخریش خوانند + خوشہ اش را خوشۂ پروین تواں خواند - اگر از دانہاے پروین شیرۂ جاں بخش بر آید + و ہر دانہ اش را گوہرِ یکتا باید شمرد - اگر آبِ گوہر مستی افزاید + از نزاکتِ پوشنش سوارانِ آب ہموارہ در گردابِ شرم سر گرداں - و از رشکِ شیرہ اش لبِ شیریں دہناں ہمیشہ زیرِ دنداں + نامش را اگر بر زباں گرداند - زہر یا بشد - تا بہ پردگیِ چشمش نگر بہ بندد - ہیچ نہ بینند + آویزۂ گوشِ خوبان اشت - کہ از زمرد ساختہ آب مرواریدِ درو پرورده اند - و یا گوہرِ دلِ پاکاں کہ از ہوا و ہوس پرداختہ سپےِ مہرِ خدا درو در آوزده اند + درختش کہ باردار اشت - چوں بار نہد - دخترے زاید - و آں دخترِ ہوش از سرِ جہانے رباید + خوش گفت آنکہ گفت - **بیت**

تاک را سیراب ساز اے ابرِ نیساں در بہار
آب تا مے مے تواند شد چرا گوہر شود

نامۂ یازدہم

انبہاے نغزِ پرُ مغز فرستادۂ آں مہرباں رسید - کامِ جاں را شیریں گردانید - وہ! چہ میوۂ کہ گلش مولاشت و بارش انبیا - دیدہ مانندِ ایں شیریں پیکرے ندیدہ - و ذائقہ در ہیچ شیرینی ایں گونہ مزہ نچشیدہ - **ابیات**

ز سبزی بر زمرد لب کشادہ
بہارِ تازہ در سبزی نہادہ
ز ہیٔ تخمے بکشتِ کار کشتند
کہ زیرِ پوستش موئے سرشتند
برنگِ دردمنداں زرد رخسار
بگاہِ پختگی سازد نمودار

بجو شیریں بپیکرش خوباں بدید ند	بصد خواہش لب او را مکیدند
زہے خوش بختہ کارے زرد روئے	کہ دارد دوستش ہر تازہ خوئے
بود شیریں تہ فرہادی نماید	کسے را ایں سخن باور نیاید

نامۂ دوازدہم

فرد

دشمن زندگیست موئے سفید ۔ روئے دشمن سیاہ باید کرد

دارو‌ئے شنیدہ شد کہ نزدِ شما ہست کہ پیر را جوان مے سازد ۔ ہر چند خواہشِ ایں گونہ دارو در خواستِ سیاہ روئی ہست ۔ مگر نظر بہ آنکہ سیاہی اگر ہمہ گناہ ہست پیران بسفید روئی مے خرند ۔ و سپیدی اگر ہمہ نیکی ہست بہ موئے روا ندارند ۔ اگر اندکے برائے دوست فرستادہ شود ۔ ہر آئینہ روئے را سیاہ نمودہ ہر مو را بہ سپاس گذاری گماشتہ آید ۔

پیرانہ سرم سر جوانی دارد
اے تازہ جوان پے خدا بخشیدہ

نامۂ سیزدہم

بیت

از نامۂ تو پیدا بوئے نوازش آمد
شاید بگفتۂ کارم پنہاں رسیدہ باشی

نامۂ دلنوازِ جاناں بمن رسید ۔ ہر موئے تنم گردِ نوازش

گرڈید + در جستجوے چہرہ یافتے رکہ یارِ چہر تواند داشت -
چشم دوختہ بودم - در دیدہ نے آمد - گمان بردم - رکہ
تیا فریدہ اند رکہ ستایش گرامی گوہرِ گوش شنید خُدے
خواستم - رکہ آرزوے دیریں بجامہ سپارم - ازاں سوپیشگامی
رفت - شنید بدیدہ رسیدہ - اکنوں دِل نے شکیبد یا گامے
چند پیش نہند یا دستوری دہند - رکہ خود رسم +

نامۂ چہاردہم

فرد

بیاموزد ز پابوشت رہِ بے پا نوازی را
کسے کو پا نہد در راہِ بخشش از سرِ ساماں

جفت پاپوش رکہ از راہِ بے پا نوازی برائے پائدارئے ایں
پیر و خاکسارے پا براہ نہادہ بود - از ہمگاماں تواں
پیشگامی بخشید - چوں رسید - اگر بادپاے خامہ مانندِ رخشِ
روزگار بہ ہمہ شتابی شب و روز گردش نماید - از کشاد گرہِ
میدانِ سپاس آں بخشش بے پایاں گامے نہ پیماید +

نامۂ پانزدہم

از من بر من مہرباں تر - نامۂ گرامی در ہنگامے رکہ
دیدہ در کمیں بود - رسید - برائے کاریکہ نوشتند - بے آنکہ
از آں سو چشمکے رود - پیش نہادہ است - و ہموارہ ہمینم
آرزو بودہ رکہ کوششم گرہ از کارِ کسے کشاید - و کارے

از دشتم آید - کہ آفرین و ستایش را شاید ۰ پس از چندے بخت بکام مے نوید - شتابی مکنید ۰

نامۂ شانزدہم

در ہنگامے کہ بادِ فیروزی از ہر سو مے وزید - و گلبانگِ فرخی و کامرانی بگوشِ جہان و جہانیاں میرسید - پیکے باد رفتار مژدۂ فیروزیٔ فیروز گڑھ رسانید - دوگانۂ سپاس بدرگاہِ داور بجا آوردہ شادیانۂ شادی بلند آوازہ ساخت ۰ کاریکہ درین کارزار از دستِ آن شیرِ بیشۂ جوانمردی آمد - رو کشِ کارنامۂ رستم و اسفندیار است - فیروزی بخش دلیراں ایں شگونِ فرخ را آغازِ کارہائے سنجیدہ گرداناد ! قطعہ

خوش کارنامہ ایست کہ آمد بروئے کار
یا بند دست گر بسخن خنجر و کماں

ایں کار از تو آید و مرداں چنیں کنند
بر دست و بازوئے تو ہزار آفریں کنند

مکتوبات بطرفِ خرداں

از رقعاتِ میرزا غالب

رقعۂ اوّل

نورِ دیدۂ غالبِ آشفتہ نوا یوسف میرزا کہ چہ گویم

از رفتنش بر من چه رفت۔ فرا رسیده باشد۔ که هرزه ره
بریدند۔ و رنج ره روی کشیدند۔ جدهٔ ماجدهٔ خود را
به فرخ آباد نیافته باشند۔ بارے سعادتے که در غمگساری
و خدمتگاریِ خال فرخ فال اندوخته اند مفتِ ایشان
اشت + میر جهدی که به جے پور رفته اند۔ و یارِ عزیز
یوسف علی خان که در بنارس جا دارد۔ سلامها به شما
ارمغان مے فرستند + کاش بیائید۔ چه تا آن همه که نزدِ
من فراهم اشت۔ از من بستانید + نامهٔ شما به من
رسیده اشت۔ و این که من مے نویسم۔ پاسخ آن اشت
زنهار با مردم آن شهر میامیزید۔ و طرح ستیزه مریزید۔
گفتارِ موزون که آن را شعر نامند۔ در هر دل جاے
دیگر۔ و در هر دیده رنگے دیگر۔ و سخن سرایان را هر
زخمه جنبشے دیگر۔ و هر ساز آهنگے دیگر دارد۔ از
دید و دانستِ دیگران چشم بپوشید۔ و در افزودنِ آگاهیِ
خویش کوشید۔ اسد الله غالب +

از رقعاتِ میرزا قتیل

رقعهٔ دوم

خواجهٔ امامی صاحب سلمکم الله تعالےٰ! دیروز رقعه
رسید۔ و مضمون دریافت گردید + البته رقعها ے ترکی
خالی از مزه نیشت۔ براے اینکه خوانشده را ازاں لذتے

دشت دہد۔ بایں طریق نوشتہ شد۔ و بیشتر ایں حرکت بہ ایمائے عموے شما شست + آمدم بر ذکر دیگر۔ بہ تاریخ ہفدہم سہ ساعت از شب گذشتہ نکاح میر تقی خواندہ خواہد شد۔ بہ جناب قبلہ و کعبہ یعنی جد امجد خود عرض باید کرد۔ کہ روز یکشنبہ رسم را برائے مشند عوام ہم فرستاد + پوشیدہ نماند۔ کہ در نکاح زیادہ از سہ آدم کہ یکے از آں حاجی کربلائی صاحب ہستند۔ نخواہند بود + خلاصہ ایں کہ فردائے نکاح میر موصوف و زوجہ اش زعفرانی پوش خواہند شد و بہ تاریخ بست و دوم رسم ساچق بہ عمل خواہد آمد۔ و فردائے آں حنا بندی۔ و بست و چہارم یعنی شب بست و پنجم مجلس عروسی مرتب خواہد شد +

رقعۂ سوم

بلند دستگاہ من سلامت! از ایں غزل شما معلوم شد۔ کہ طبیعت شما موزوں و مناسب با فن شعر است۔ لیکن بسیار متوجہ ایں نباید بود۔ چرا کہ لذت ایں بے پیر آدمی را از تحصیل علوم شریفہ باز مے دارد۔ کم کم بگوئید مضائقہ ندارد۔ و قتیکہ قدرے عربیت بہم خواہد رسید۔ و در صحیح و غلط قوت ممیزہ پیدا خواہد شد۔ آں وقت تعلیم اسرار ایں فن ہم بہ عمل خواہد آمد + ایں ہر دو خط را حوالۂ میاں امیر محمد کہ آں شب از پانڈہ آمدہ بودند۔ ہر گاہ بیایند۔ باید نمود۔ یقین است۔ کہ برائے گرفتن فرمایش میرزا مغل خواہند آمد +

رُقعۂ چہارُم

خواجہ امامی صاحب سلّمکُم اللہ تعالےٰ! دیروز بپاسِ خاطرِ شُما در مُقدمۂ شیخ محمد حُسین عرضی بجائے معلُوم فرستادہ بُودم۔ آنچہ دستخط شُدہ است۔ راقم را از اوّل ہمیں گُماں بُود۔ لیکن بپاسِ خاطرِ شُما نوشتہ شُد۔ نوکری در سرکارِ ایشاں خیلے مُشکِل است۔ کسانیکہ ایں سرکار را ندیدہ اند۔ ہوس دارند۔ و آنہا کہ نوکر اند۔ در فکرِ ترک بسر مے برند۔ لیکن توقُفے کہ در ترکِ نوکری رُو مے دہد۔ از سبب بر نیامدنِ تنخواہ ہست۔ در اِنتظارِ بر آمدنِ تنخواہِ اوّل تنخواہِ دیگر جمع مے شود۔ بیچارہا اینقدر بول بخانہ ندارند۔ کہ از تنخواہ دست بردارند۔

رُقعۂ پنجُم

نسرینِ نو بہارِ انشا پردازی و عندلیبِ شاخسارِ بذلہ طرازی حفظکُم اللہ تعالےٰ! یقینِ کُلّی است کہ بعدِ آمدنِ فقیر بہ ایں طرف ہم شُغلِ فارسی بطورِ خُود باعمعۂ تطبیق داشتہ باشید۔ من ہم در دو سہ روز مے رسم۔ لیکن خُدا کند۔ کہ باراں بایستند۔ گرد و غبار سہل است۔ و اِلّا در کوچہاے لکھنؤ راہ رفتن خیلے دُشوار خواہد بُود۔ آمدم بر سرِ مطلب۔ چہار انار و یک ناشپاتی و یک بہ و چند دانۂ انگُور و چند تا خوبانی و قدرے پستہ و کشمش کہ از حُضُور براے من آمدہ بُود۔ بجنسہٖ نزدِ شُما فرستادہ

شُد۔ باید کہ بطورِ مُناسِب میانۂ خُود تاں تقسیمت کُنید+ زیادہ خیریت+ و دیگر آنکہ بعد از تمام نمُودن رُقعہ یک مُنقار کباب کہ سیزدہ کیلہ دارد۔ ہم عِنایت شُد۔ ایں راہم مے فِرِستم+

رُقعۂ ششُم

خواجہ امامی صاحِب سلّمکُمُ اللہ تعالیٰ! بعدِ اِشتیاق مخفی نماند۔ کہ از دیرُوز در عجیب ریگستانے اُفتادہ ایم۔ کہ در ہیچ جائے ہیچ نے رسد۔ اِمرُوز مقام است۔ فردا کُوچ۔ لیکن مقامِ اِمرُوزہ در بِن ارضِ ذاتُ الرّمل بر من ناگوار است+ صُبحے مارے بر آمدہ بُود۔ پیادہ ہا اورا کُشتند+ دیگر آنکہ پنج رُوپیہ بدستِ ہمیں آدم مے فِرِستم۔ گرِفتہ پیشِ خُود نگاہ دارید۔ و ہرگاہ شخصِ معلُوم بیاید۔ باید باو داد۔ کہ بیچارہ بہ مصرفِ خُود رساند+

رُقعۂ ہفتُم

عزیز تر از جانِ من! پریرُوز یک خط باسمِ عمُو صاحِب شُما نوِشتہ بہ پُشت رسانیدہ ام۔ یقین است کہ رسیدہ یا میرسد۔ در ہماں خط چند سطرے ہم برائے شُما ست۔ مُلاحظہ خواہید کرد+ حالا از طرفِ عِبارتِ شُما خاطرِ فقیر جمع است۔ لیکن اندک خطّے پیدا باید کرد۔ کہ عُمر را رُو برائے تحصیل ہمیں است۔ وقتے کہ خط پیدا شُد خط نُما۔ و بدانید۔ کہ بہتریں عُلوم عِلمِ تحصیلِ معاش و ہم رسانیدنِ ترقّی در بینِ امثال و اقران است۔ خُوشا وقتِ

فرزندیکہ بزورِ بازو حقِّ والدین ادا نماید- از اطوارِ شما معلوم است- کہ چیزے خواہید شد- بہرحال از فارسی حرف زدن دست بر نخواہید داشت- کہ ایں دولت نصیب ہر کس نے شود- و چیزہاے دیگر از کتاب حاصل مے تواں کرد- امّا ایں بغیرِ صحبت دست نمے دہد- ہرچند مشکل است- ولے برائے شما پُر آسان است- زیرا کہ تسویداتِ شما ہمہ روزمرہ است- آنچہ در خطوط مے نویسید- ہمیں در حرف زدن بکار برید- حالا ہم فارسیِ شما قابلِ ندامت نیست- ایں قدر ہست- کہ کم حرف مے زنید- و در حرف زدن زبانِ شما لکنت دارد- ایں خوب نیست- روانی از ہمہ چیز بہتر است + امروز دریں جا مقام بود- فردا ناگیم و کوچ بیشتر + زیادہ خیریت +

از انشاے بہارِ عجم

رُقعۂ ہشتم

عزیزِ من! از ستمِ خلق پرہیز و از آزارِ مردم گریز کارے است سترگ- چہ ہرگاہ ستمگار از زور وستم در ماندنش گیرد- بیشتر ستم رسیدہ نگذارد- و کمتر بہ بہانۂ دیگر از پا درآرد + ؎

سگِ تازی کہ آہو گیر گردد   بگیرد آہویش چوں پیر گردد

رُقعۂ نہم

برادرِ من! دریں سراے ناپائدار خوابے کُن و آبے

نخواہ - کہ دمے نیاسائی - واندکے سیراب نشوی - زادے بردار - کہ بکار آید - و کارے کن - کہ پشیمانی نہ زاید - ہرچہ دیر نپاید - دلبستگی را نشاید - جہاں روزے چند است - انجام کار با خداوند - از ہمہ گسستہ بہ او بپیوندہ و دل از ہمہ برداشتہ بہ او بند*

رقعۂ دہم

ناز پرورِ من! کاہِ پارینہ بر باد دادن از پاسِ مردی دور است - و از باد فروشی نزدیک - اگر وشتے باشد - در آشنیں دارند - بروزگار بکار آرند*

رقعۂ یازدہم

عزیز القدر! از نوشتۂ کوتوالِ جہاں آباد دریافت شد - کہ چند تنے خانہ بدوش گندم نمائے جو فروش بہ پیرایۂ درویشی آراستہ و بسنجیدگی و آراستگی پیراستہ در بازار فرود آمدند - و بزبان آرائی و جادو بیانی دلِ باشندگانِ آں جا بدست آوردند - از پیدا و پنہانِ ہمہ آگاہ شدند - آنگاہ پیشۂ خود فرا گرفتند - روزہا بر روشِ مردانِ خدا مے برداختند - و شبہا بزدی مے ساختند - در اندکے اندوختۂ مردمان گرفتند - و رفتند - باید کہ پیچے آنہا شناختہ گرفتار سازند - اندکِ نوشتہ را بسیار دانند*

منتخباتِ سکندر نامه

خراج خواستنِ دارا از سکندر و جواب دادنِ او

بیا تا ز بیداد شوئیم دست — که بیداد نتوان ز بیداد رست
چه بندیم دل در جهان سال و ماه — که هم دیو خانه است و هم غولِ راه
جهان دامِ خویش از تو یکسر برد — بجرعه فرشته به ساغر برد
چو باران که یکیک مهیا شود — شود سیل و آنگه بدریا شود
بیا تا خوریم آنچه داریم شاد — درم بر درم چند باید نهاد
زنهتگی بما بر گذر کرده گیر — همان گنج ناخورده را خورده گیر
از آن گنج کآورد قارون بدشت — سرانجام در خاک بین چون نشست
چه باید نهادن برین خاک دل — که در گنج قارون فرو شد بگل
ازان خشتِ زرّینِ شدّادِ عاد — چه آمد بجز مُردنِ نامُراد
درین باغِ رنگین درختے نرُست — که ماند از قضاے تبرزن درُست
گذارش کنِ زیورِ تاج و تخت — چنین گفت کآن شاهِ فیروز بخت
بیکے روز فارغ دل و شاد بهر — بر آسوده بود از هوسهاے دهر
مے ناب در جامِ شاهنشهی — گهے پر همی کرد و گاهے تهی
حکیمانِ هشیار دل پیشِ او — خردمند مونس خرد خویشِ او
بهر نشئه کآمد از بانگِ چنگ — سخن شد بسے بر نمطهاے تنگ

بهر جرعهٔ می که شه می فشاند
مهندس در تخته درو می نشاند

درفشان شده می چو روشن درخش
قدح شکر افشان و می نوش بخش

دماغ نبیذ نوشندگان سرگران
ز نوشین می و رود رامش گران

سرشک قدح نالهٔ ارغنون
روان کرده از دیدها رود خون

ز بس زخم کز زخمهٔ چون شکر
شود رود خشکی بدو رود تر

در آن بزم آراسته چون بهشت
گل افشان تر از ماه اردی بهشت

سکندر جهان جوی فرخ سریر
نشسته چو بر چرخ بدر منیر

ز دارا در آمد فرستاده‌ای
سخن گوی روشن دل آزاده‌ای

چو خسرو پرستان پرستش نمود
هم او را و هم شاه خود را ستود

چو کرد آفرین بر جهان پهلوان
شنیده سخن کرد با او روان

ز دارا درود آور پیش گشت
نداده خراج کهن باز جست

که چون بود کز گوهر این تخت و تاج
ز درگاه ما وا گرفتی خراج

ز تو نی چه دیدی تو در کار ما
که پیچیدی سر از خط پرگار ما

همان رسم دیرینه را کار بند
مکن سرکشی تا نیابی گزند

سکندر ز گرمی چنان بر فروخت
که از آتش دل زبانش بسوخت

کمان گوشهٔ ابرویش خم گرفت
ز تندیش گوشه را دم گرفت

چنان دید در قاصد راه سنج
که از جوش دل مغزش آمد برنج

زبان چون بگرمی بر آشفته شد
سخنهای ناگفتنی گفته شد

فرو گفت لختی سخنهای سخت
که گوید خداوند شمشیر و تخت

که را در خرد پایه باشد بلند
نگوید سخنهای ناسودمند

زبان کو بگرمی صبوری کند
ز دوری کن خویش دوری کند

سخن گرچه با او زبانزده بود
نگفتن هم از گفتنش به بود

چه خوش گفت فرزانهٔ پیش بین
زبان گوشتین است و تیغ آهنین

نباشد بخود بر کسے رهزبان که گوید بهر آنچه آیدش بر زبان
گذارنده پیرے کیانی سرشت گذارش چنین کرد از آن سرنوشت
که دشمنیکه از گوهر و تیغ و تاج ز یوناں شدے پیش دارا خراج
دراں گوهرے بس گنج بن ناپدید بدے خایهٔ زر خدا آفرید
منقش بیکے خسروانی بساط که بیننده را تازه کردے نشاط
چو قاصد زبان تیغ پولاد کرد خراج کهن گشته را یاد کرد
برو بانگ زد شهریار دلیر که نتواں ستد غارت از تند شیر
زمانه دگر گونه آئین نهاد شد آن مرغ کو خایه زریں نهاد
سپهر آن بساط کهن در نوشت بساط دگر ملک را تازه گشت
همه سال گوهر نخیزد ز سنگ گہے صلح سازد جهان گاه جنگ
بگردن کشی بر میاور نفس بشمشیر با من سخن گوے و بس
ترا آن کفایت که شمشیر من نیارد سر تخت تو زیر من
چو من پا رکابی که بر داشتم عنان جهان بر تو بگذاشتم
تو با آنکه داری چناں توسنهٔ رها کن مرا در چنین گوشهٔ
بر آنم میاور که عزم آورم بهم پنجگی با تو رزم آورم
بیک سو نهم مهر و آزرم را بجوش آورم کینهٔ گرم را
مگر شه نداند که در روز جنگ چه سرها بریدم در اقصائے زنگ
بیک تاختن تا کجا تاختم چه گردن کشاں را سر انداختم
کسے کاژ مغانی دهد طوق و تاج چه زر شهریاراں چوں فرستد خراج
ز من مصر باید نه زر خواستن سخن چوں زر مصری آراستن
نه زیں پایگاه مرا تا شناشت بدیں پایه باید ز من مایه جست
میانگیز فتنه مبفروز کیں خرابی میاور در ایراں زمیں
ترا ملکے آسوده بے داغ و رنج مکن ناسپاسی دراں مال و گنج

مشوران بخود کاهی ایام را
قلم در کش اندیشهٔ خام را

ز من آنچه بر ناید آنرا مخواه
چنان باش با من که با شاه شاه

فرستاده کین داستان گوش کرد
سخنهای خود را فراموش کرد

سوی شاه شد داغ بر دل کشان
شتابنده چون برق آتش فشان

فرو گفت پیغامهای درشت
کزو سر و بن را دوتا گشت پشت

چو دارا جواب سکندر شنید
یکی دور باش از جگر بر کشید

به تندی یکی داستان یاد کرد
کزان شد نیوشنده را روی زرد

که بی سکه را چه یارا بود
که هم سکهٔ نام دارا بود

بخندید و گفت اندر آن زهرخند
که افسوس بر کار چرخ بلند

فلک بین چه ظلم آشکارا کند
که اسکندر آهنگ دارا کند

سکندر نه خود گر بود کوه قاف
که بالند که با من شود هم مصاف

چنان پشهٔ را بجنگ عقاب
کم از قطره دان پیش دریای آب

سبک قاصدی را بدرگاه او
فرستاد و شد چشم در راه او

یکی گوی و چوگان بقاصد سپرد
قفیزی پر از کنجد ناشمرد

در آموختش رازِ آن پیشکش
بدان تعبیه شد دل شاه خوش

سوی روم شد قاصد تیزگام
ز دارا پذیرفته با خود پیام

ز ره چون برآمد بر شاه روم
فروزنده شد همچو آتش ز موم

سر افگنده در پایهٔ بندگی
نمودش نشان پرستندگی

نخستین گره کز سخن باز کرد
سخن را بچربی سر آغاز کرد

که فرماندهان حاکم جان شدند
فرستادگان بنده فرمان شدند

چه فرمایدم شاه فیروز رای
که فرمان فرمانده آرم بجای

سکندر بدان گشت کان عذر خواه
پیام درشت آرد از نزد شاه

به پیغاره گفتا بیاور پیام
پیام آور از بند بگشاد کام

متاعی که در گنج خویش داشت   بر آورد و یکیک فراپیش داشت
چو آورده پیش سکندر نهاد   به پیغام دارا زبان بر گشاد
ز چوگان و گوی اندر آمد نخست   که طفلی تو بازی بدین کن درست
وگر آرزوی نبرد آیدت   ز بیهودگی دل بدرد آیدت
همان کنجد ناشمرده فشاند   کزین بیش خواهم سپه بر تو راند
سکندر جهان داور هوشمند   درین فالها دید فتح بلند
مثل زد که هر کو گریزد ز پیش   بچوگان کشیدن توان سوی خویش
ثمر زنده ازان داد چوگان بمن   که تا زو کشم ملک بر خویشتن
همان گوی را مرد اختر شناس   بشکل زمین می نهد در قیاس
چو گوی زمین شاه مارا سپرد   بدین گوی خواهم ازو گوی برد
چو زین گونه کرد آن گذارش گری   بکنجد در آمد در آن داوری
فرو ریخت کنجد بصحن سرای   طلب کرد مرغان کنجد ربای
بیک لحظه مرغان در و تاختند   زمین را ز کنجد به پرداختند
جوابیست گفتا درین رهنمون   چو روغن که از کنجد آید برون
که گر لشکر از کنجد انگیخت شاه   مرا مرغ کنجد خور آمد سپاه
پس آنگه قفیزی سپندان خرد   بپاداش کنجد بقاصد سپرد
که شه گر کشد لشکری بیقیاس   سپاه مرا هم بدینسان شناس
چو قاصد جواب چنین دید سخت   به پشت خر خویش بربست رخت
به دارا رسانید از سکندر جواب   جوابی گلوگیر چون زهر ناب
بر آشفت ازان تیرگی شاه را   که حجت قوی دید بدخواه را
جهاندار دارا بدان داوری   طلب کرد از ایرانیان یاوری
ز چین و ز خوارزم و غزنین و غور   زمین آهنین شد ز نعل ستور
سپاهی بهم کرد چون کوه قاف   همه سنگ فرسای و آهن شکاف

چو عارض شمار سپه بر گرفت — فرو ماند عقل از شمردن شگفت
ز جنگی سواران چابک رکاب — به هشتصد هزار آمد اندر حساب
جهانجوی چون دید کز لشکرش — همه موج دریا زند کشورش
سپاهی چو آتش سوی روم راند — کجا او شد آن بوم را بوم خواند
به ارمن در آمد چو دریای تند — صبا را شد از گرد او پای کند
زمین بر زمین تا باقصای روم — بجوشید دریا بلرزید بوم
علف در زمین گشت چون گنج گم — ز نعل ستوران پیکان سم
بپیچد شناور گر آفتابی گفت — بهر جا که تابد خرابی کند
بیا ساقی آن راوق روح بخش — بکام دلم برفشان چون درخش
من او را خورم دل فروزی بود — مرا او خورد خاک روزی بود

ترتیب کردن سکندر لشکر را بحرب دارا

چه نیکو متاعیست کار آگهی — کزین نقد عالم مبادا تهی
بعالم کسی سر بر آرد بلند — که در کار عالم بود هوشمند
به بازی نه بیاید این راه را — نگهدارد از دزد بنگاه را
نیندازد آن آلت از بار خویش — کز او روزی آسان کند کار خویش
میفکن جوال گرچه عار آیدت — که هنگام سرما به کار آیدت
خری برگ جو ز سختی بمرد — که از کاهلی جل با خود نبرد
گذارندهٔ شرح شاهنشهی — چنین داد پرسنده را آگهی
که دارا چو لشکر به ارمن کشید — تو گفتی که آمد قیامت پدید
نبود آگه اسکندر از کار او — که آرد قیامت به پیکار او
رسیدند زنهاریان خیل خیل — که طوفان بدریا در آورد سیل
شبیخون دارا در آمد ز راه — ز پولاد پوشان زمین شد سیاه

پژوهنده گفت بدخواه مست — شب و روز غافل شد آنجا که هشت
بر و شاه گر یک شبیخون کند — ز ملکش همانا که بیرون کند
سکندر بخندید و دادش جواب — که پنهان نگیرد جهان آفتاب
ملک را بوقت عنان تافتن — بدزدی نشاید ظفر یافتن
پژوهنده دیگر آغاز کرد — که دارا نه چندان سپه ساز کرد
که آنرا شمردن توان در قیاس — کسانیکه هستند لشکر شناس
سکندر بدو گفت یک تیغ تیز — کند هر زمان صد گله را ریزه ریز
یکی گرگ را کو بود خشمناک — ز بسیاری گوسفندان چه باک
سپه را جواب چنان ارجمند — پسند آمد از شهریار بلند
خبر گرم تر شد همی هر زمان — که آمد بروم اژدهای دمان
سکندر چو دانست کان تند میغ — بتندی برآرد همی برق تیغ
فرستاد تا لشکر از هر دیار — روانه شود بر در شهریار
ز مصر و ز افرنجه و روم و روس — شد آراسته لشکری چون عروس
چو انبوه شد لشکر بیکران — عدو خواست از نام نام آوران
خبر داد عارض که سیصد هزار — بر آمد دلیران مفرد سوار
چو شد ساخته کار لشکر تمام — یکی انجمن ساخت بی رود و جام
نشستند بیدار مغزان روم — بمهر ملک نرم کردند موم
شه از کار دارا و پیکار او — سخن راند و پیچیده در کار او
چنین گفت کاین نامور شهریار — کمر بست بر جستن کارزار
چه سازیم تدبیرش از صلح و جنگ — که آمد بآویزش این کار تنگ
اگر بر نیاریم تیغ از نیام — بمردی ز ما بر نیارند نام
دگر تاج بستانم از تاجور — به بیداد خود بسته باشم کمر
کیان را که از ملک بیرون کنم — من این رهزنی با کیان چون کنم

بترسم که اختر بدین تیرگی
بد اندیش ما را دهد چیرگی

چه تدبیر باشد درین رسم و راه
کزو کار بر ما نگردد تباه

بباید بیندیشهٔ خوب و رای صواب
بپرسید آورید این سخن را جواب

جهاندیده پیران بیدار هوش
چو گفتار گوینده کردند گوش

بپاسخ گشادند یکسر زبان
دعا تازه کردند بر مرزبان

که سرسبز باد آن همایون درخت
که نامش بلند است و فیروزش بخت

به تاج و به تختش جهان تازه باد
سر خصم او تاج دروازه باد

همه رای تو هست چون دین درست
درشتی چه باید ز ما باز جست

ولیکن ز فرمان تو نگذریم
بجز راه فرمان تو نسپریم

چنان در دل آید جهاندیده را
همه زیرکان پسندیده را

که چون کینه ورزد دل کینه خواه
همه خار وحشت در آید ز راه

تو نیز آتش کینه را بر فروز
که فرخ بود آتش کینه سوز

تو سر ده نوی خصم بید کهن
کجا سر کشد بید با سرو بن

کهن باغ را وقت نو کردن است
نوان را حساب دگر کردن است

بدیباچهٔ این دولت تازه عهد
عروس جهان را برآرای مهد

بد اندیش تو هست بیدادگر
به پیچد رعیت ز بیداد سر

چه باید هراسیدنت زان کسی
که دارد هم از خانه دشمن بسی

قلم درکش آئین بیداد را
کفایت کن از خلق فریاد را

ز خصم تو چون مملکت گشت سیر
بخصم آنگنی پای در ره دلیر

تنوری چنین گرم در بند نان
ره انجام را گرم تر کن عنان

کجا شاه را پای ما را سر است
دلی کو کند این داوری برتر است

تمنای شه را که برهم زند
کرا زهره باشد که این دم زند

بر آن خصم شد رخصت رهنمون
که شه پیشدستی نیارد بخون

نگهدارد آن رزم تختِ کیان — بجوتر بزی اوّل شد بهندد میان
سکندر چو در حکمِ رایِ داوری — ز لشکر کشان یافت آن یاوری
بدستور پئے رخصتِ راشتان — بلشکر کشی گشت همداستان
یکے روز کرد گردشِ روزگار — بدست آمدش طالعِ کامگار
بفالِ همایون بترتیبِ راه — بفرمود کز جا بجنبد سپاه
عنان تاب شد شاهِ فیروز جنگ — میان بسته بر کینِ بدخواه تنگ
ز شمشیر پولاد چون شیرِ مست — بکشور کشائی کلیدے بدست
سپاہے چو زنبور پُر نیشتر — ز غوغاے زنبور هم بیشتر
نشان باز جست از درفشِ بلند — که مانند از فریدونِ فیروزمند
بوقتے که آن وقت سازنده بود — فلک دشمنان را نوازنده بود
بسے بر تراز کاویانی درفش — بهنجوف بر زد بهندِ بنفش
صنوبر ستونے به پنجه ارش — بخونِ جگر بافته بر ورش
برو اژدها پیکرے از حریر — که بیننده را زو برآمد نفیر
زده بر سر از جعدِ پرچم کلاه — چو بر قلّهٔ کوه ابرِ سیاه
بفرسنگها بود پیدا ز دور — عقابے سیه پر دبالش ز نور
شد آن اژدها با چنین لشکرے — ببر بر چنان اژدها پیکرے
جهان کرد ز آشوبِ خود گردناک — ز بهرِ چه از بهرِ یک مشتِ خاک
ازین گرد بر گردون خاک تا چند چند — بشیری توان کرد دانش گزند
جهان یک نوال است پیچیده سر — درو گاه حلوا بود گه جگر
فلک بر بلندی زمین در مغاک — یکے طشتِ خون شد یکے طشتِ خاک
نشسته برین هر دو آلوده طشت — ز خونِ سیاوش بسے سرگذشت
زمین گر بضاعت پذیرد آورد — همه خاک در زیرِ خون آورد
نیفتند درین طشتِ فریاد کس — که بر بسته شد راهِ فریاد رس

چو فریاد را بر گلو بسته راه
گلو بسته به مرد فریاد خواه

به از پردهٔ خود حصاری کنی
بخاموشیٔ خویش کاری کنی

بیا ساقی آن آتش توبه سوز
به آتش گه مغز من بر فروز

بمجلس فروزی دلم خوش بود
که چون شمع بر فرقم آتش بود

رای زدن دارا در کار اسکندر با خاصان خویش

خردمند را خوبی از داد اوست
پناه خرد ایمن آباد اوست

کسی کو بدین مایه خرسند نیست
بنزدیک دانا خردمند نیست

خرد نیک همسایه شد زان بداشت
که همسایه گوشی نابخرد داشت

چو در گوشی نابخردان دم زنی
به از داستان خرد کم زنی

درین ره کسی خانه آباد کرد
که گردن ز دهقانی آزاد کرد

تو نیز از رهی بار گردن ز دوش
ز گردن زنان برنیاری خروش

چو دریا بسرمایهٔ خویش باش
هم از بود خود سود خود بر تراش

بمایهٔ خویش [illegible] ز دزد مرگ
درختی شو از خویشتن ساز برگ

چو پیله ز برگ کسان خورد گاز
همه تن شد انگشت و سفته کرد باز

گذارندهٔ پیری از موبدان
گذارش چنین کرد با بخردان

که چون شاه روم آمد آراسته
همش تیغ در دست و هم خواسته

خبر گرم شد در همه مرز و بوم
که آمد برون اژدهائی ز روم

بپرخاش دارا سر افراشته
همه آلت داوری ساخته

جهان را بدین مژده نوروز بود
که بیداد دارا جهان سوز بود

ازو بوم و کشور بیکبارگی شنوده آمدند از ستمگارگی
ز دارا پرستی منش خاسته به مهر سکندر بیاراسته
چو دارای دریا دل آگاه گشت که موج سکندر ز دریا گذشت
ز پیرانِ روشندلِ رای زن بر آراست پنهان یکی انجمن
ز هر کار دانے برائے درشت درآں داوری چارۂ کار جست
که بدخواه را چوں درآرد شکست بر چرخ را چوں کند پای بست
چه افسوں در آموزد از رهنموں که آید ز کارِ سکندر بروں
چو در جنگ پیروزیش دیده بود ز پیروز جنگیش ترسیده بود
نکه دانش درآں کار کس چارۂ نخوردش غمے هیچ غمخوارۂ
چو دارنده بودند کو سرکش است ابو زندگی گرم چوں آتش است
سخنها بے کس در نیارد بگوش درآں کار بودند یکسر خموش
بتخمه در از تخمۂ شاد دراں سرے بود نامی ز نام آوراں
فرابرز نامے که از فر و برز تنش جوشنه بود و بازوش گرز
به بیعت درآں انجمن گاه بود ز احوالِ پیشینه آگاه بود
ثنا گفت بر شاه و بر بزمِ شاه که آباد باد از تو ایں بزمگاه
مبادا تهی عالم از نام تو همان جنبشِ دور ز آرام تو
گذشته بنائے من از عهدِ پیش چنیں گفت با من در اندرز خویش
که چوں کرد کیخسرو آهنگِ غار خبر داد زاں جام گوهر نگار
که در طالعِ ملک ما تا بدیر فرود آید اختر ز بالا بزیر
بروں آید از روم گردن کشے زند در هر آتشکده آتشے
همه ملکِ ایراں بدست آورد به تخت کیاں بر نشست آورد
جهاں گیرد و هم نماند بجائے سر انجام او هم درآید ز پائے
مبادا که آں مردِ رومی نژاد دریں قالب افتد که هرگز مباد

پسر از شاه برنجد زند نام او ‌ ‌ نیارد درین کشور آرام او
نیابد کزو دولت آید برنج ‌ ‌ که مفلس بجان کوشد از بهر گنج
فریبنده فرزندش که طاعت کند ‌ ‌ بپیکی دوم تنها قناعت کند
ز فرزند خویش از خشم ناخوش بداشت ‌ ‌ بر افشاندن آب بر آتش بداشت
مکن تکیه بر زور بازوی خویش ‌ ‌ نگهدار وزن ترازوی خویش
بر آتش میاور که کین آورد ‌ ‌ سیه کاهن با آهن کین آورد
اگر سهم شیری بشنفته ز شیر ‌ ‌ بردون اشترے مغزش آرد بزیر
بناموس باید جهان داشتن ‌ ‌ وز آنجا نشست رایت برافراشتن
برون آرش از دعوی همسری ‌ ‌ گر این پایه یابد کند سروری
هر آن چوکه با زر بود همعیار ‌ ‌ بزر ریخ زر آرندش اندر شمار
بسا شیر درنده و سهمناک ‌ ‌ که از نوک خارے درآید بخاک
چو با کرده‌ی گردم کینی کنی ‌ ‌ ببین خرد گر خرده بینی کنی
ببندیش از آن پیشتر بیش دار ‌ ‌ که نمرود را گفت سر پیش دار
جهان آنکسے راشناسند کو نبرد ‌ ‌ بپیچ مرد نگذاشت بر هیچ مرد
گرسنه چو با شیر شاید کباب ‌ ‌ بفرهنگ ترین لقمه آرد شتاب
نه بیگانه گر هست فرزند زن ‌ ‌ چو همخانه گردد شود خانه کن
چو شد جامه بر قد فرزند راست ‌ ‌ نشاید دگر مهر فرزند خواست
چو بالا بر آرد گیاهی بلند ‌ ‌ سهی سرو را باشد از وی گزند
ز پند بزرگان نباید گذشت ‌ ‌ سخن را ورق در نباید نوشت
که چون آزموده شود روزگار ‌ ‌ بیاد آیدت پند آموزگار
بسا کاین تو نصیحت شنید ‌ ‌ در چاره را در کف آرد کلید
شد از پند آن پیر پالوده مغز ‌ ‌ هراسان شد از کار آن پای لغز
ولیکن بگشت آتش گردم را ‌ ‌ نبسر کو چکی داشت آزرم را

نشد از گفتهٔ راے زن خشمناک
به پیچید چون مار بر روے خاک

گره بر زد ابروے پیوسته را
گشاد از گره چشم سربسته را

درو دید چون اژدها در گوزن
بجنبے که دور افتد از سنگ وشن

که در من چه بردم آهنی دیدهٔ
که پولادِ او را پسندیدهٔ

نمائی بمن مردئے اہلِ روم
ز کوره آتش بر آری بموم

بکه برگ ساکن کنی باد را
ہراسانی از بید پولاد را

عقابان ببازی و کبکان بجنگ
سرِ نازنینان در آید بسنگ

چه بندم کمر در مصافِ کسے
که دارم کمر بسته چون او بسے

دلیری کند بر من آن نادلیر
چو گورے گر از زنده باشد ز شیر

سرش لیکن آنگه در آید زِ خواب
که شیر از تنش خورده باشد کباب

چو من بر سرِ خسروان افسرم
چه اندیشه باشد زِ اشکستنم

بود خایهٔ مرغ سخت و گران
نه چون سنگ و خایسکِ آهنگران

که دانشت کین کودکِ خرد سال
شود با بزرگان چنین بد سگال

به اوّل قدح دردے آرد به پیش
گذارد نشد و من و شرم خویش

بخود تنگ را رہنمونی کنم
که پیشِ زبونان زبونی کنم

اگر خود شود غرقه در زہرِ مار
نخواهد رہنگ از وزغ زینهار

ز رومی کجا خیزد آن دستِ زور
که کشتی بیرون راند از آبِ شور

بشوراند اورنگِ خورشید را
تمنّا کند جاے جمشید را

بتاراجِ ایران بر آرد علم
برو تختِ کیخسرو و جامِ جم

شکوہِ کیان پیش باید نهاد
قدم در خورِ خویش باید نهاد

سگِ کیست روباہِ نازور مند
که شیرِ ژیان را رساند گزند

زِ شیران بود روبهان را نوا
نخندد زمین تا نگرید هوا

تہی دست گر مایہ داری کند
چو لنگیست کو راهواری کند

تو خود نیک دانی کہ با ایں شکوہ ... ز یک طفلِ رومی نیایم ستوہ

بدستِ غلامانِ مشتش دہم ... بچوبِ شباناں شکستش دہم

ہژبرے کہ از سگ زبونی کند ... خرِ پیر با او حرونی کند

عقابے کہ از پشہ گیرد گریز ... گر افتاد نقش ہست گوہر مجیز

پلنگے کہ ترسد ز روباہِ پیر ... بسوزاد مغزش بسرسامِ تیر

بہ بینی کہ فردا من پیل زور ... سرش چوں سپارم بسمِ ستور

کہ باشد زبونے خراج آورے ... کہ ہمسر بود با بلند افسرے

نشینندہ بر تختگاہِ کیاں ... ستم ناں برسر کند بر میاں

گدا یارۂ کز سرِ گفتگوے ... زمن جاے آبا کند جستجوے

کلاہِ کیاں ہم کیاں را سزد ... دریں خر تن رومیاں کے سزد

من از تخمۂ بہمن و گشتسپ کے ... چرا اندہم از رومئے سست پے

ز روئین تن درعِ اسفندیار ... بر اورنگِ زریں منم یادگار

اگر باز گردد بہ پیشینہ راہ ... برد روزِ روشن نگردد سیاہ

وگر کشتی آرد بدریاے من ... سرے بیند افتادہ در پاے من

چو دریا بتلخی جوابش دہم ... ز خاکش ستانم بآبش دہم

ازاں ابرِ عاصی چناں ریزم آب ... کہ نارد دگر دست بر آفتاب

ستیزندہ چوں روشنائی بود ... شکستن بہ از مومیائی بود

خر از زینِ زرینہ کہ پالاں کشد ... کہ تا رختہ خربندہ آساں کشد

من آں صید را کردہ ام سربلند ... تنش باند در گردن آرم کمند

تو اے مغزِ بوسیدہ و سال خورد ... ز گستاخیِ خسرواں باز گرد

نہ چابک شد ایں چابکی ساختن ... کمندے بکوہے در انداختن

چراغے بصحرا برافروختن ... فلک را جہاندار آموختن

کشش جز باندازۂ خویش پاے ... کہ ہر جوہرے را پدیداشت جاے

قبا کوته در خورد بالا بود ‌‌ همانا که دزدیده کالا بود
ترا فرصت پیری از جا ببرد ‌‌ کهن گشتنت از سر رای برد
چو پیر کهن گردد از زده پشت ‌‌ ز نیزه عصا به که گیرد بمشت
ز پیری نمونه بود پست لغز ‌‌ فراموشکاری در آید بمغز
ز پیران دو چیز است بازیب ساز ‌‌ یکی در ستودان یکی در نماز
جهان بر جوانان جنگ آزمای ‌‌ رها کن فرو کش تو پیرانه پای
تن ناتوان کی سواری کند ‌‌ سلاح شکسته چه یاری کند
سپه به که برنا بود زانکه پیر ‌‌ میانجی کند چون رسد تیغ و تیر
بهنگام خود گفتن باید سخن ‌‌ که بی وقت برناورد نار بن
خروسی که بی گه نوا بر کشید ‌‌ سرش را نگه باز باید برید
زبان بسته کن تا سر آری بسر ‌‌ زبان خشک به یا گلوگاه تر
سری بی زبان کو بخون تر بود ‌‌ به است از زبانی که بی سر بود
زبان به که او کامداری کند ‌‌ چو کامش رسد کامگاری کند
زبان را نگهدار در کام خویش ‌‌ نفس بر مزن جز بهنگام خویش
زبان ترازو که شد راست نام ‌‌ از آن شد که بیرون نیاید ز کام
چو از کام خود گاه آید برون ‌‌ بهر سو که جنبد شود سرنگون
بسا گفتنیها که باشد نهفت ‌‌ بدیگر زبان بایدش باز گفت
بگفتن کسی کو بود سخت کوش ‌‌ نیوشنده را در نیاید بگوش
سخن به که با صاحب تاج و تخت ‌‌ بگویند سخته نگویند سخت
چو زان گونه تندی بسی کرد شاه ‌‌ پشیمان شد آن پیر و شد عذرخواه
خطرها است در کار شاهان بسی ‌‌ که با شاه خویشی ندارد کسی
چو از کینه بر فروزند چهر ‌‌ بفرزند خود بر نیارند مهر
همانا که پیوند شه آتش است ‌‌ با آتش در از دور دیدن خوش است

نصیحت موافق بود شاه را	که از رهزن خالی کند راه را
نصیحت گری با خداوند زور	بود تخمی افگنده در خاک شور
چو آگاه گشت آن نصیحت گزار	که از پند او گرم شد شهریار
سخن را دگرگونه بنیاد کرد	بشیرین زبان شاه را یاد کرد
که دارای دور آشکارا توئی	مخالف چه باشد که دارا توئی
که باشد سکندر که آرد سپاه	ز دارای دولت ستاند کلاه
ترا این کلاه آسمان دوخته است	ستاره چراغ تو افروخته است
کلوخی که با کوه سازد نبرد	بسنگی توان زو برآورد گرد
درختی که دونانه بس روزگار	کند دعوی همسری با چنار
چو گردد ز دولاب ناک سیر	رسن بسته در گردن آید بزیر
کدو بیست اوگردن افراخته	ز ساق گیاهی رسن ساخته
رسن زود پوسد که باشد گیاه	دگر بار دلوش در افتد بچاه
چو خورشید مشعل در آرد بباغ	بمیرد و آنگی پیش میرد چراغ
بهنگام سرپنجه روباه لنگ	چگونه نهد پای پیش پلنگ
گره ز ابروے خویش برگوشه زه	که درگوشه پنهان کمان را گره
بآهستگی کار عالم برآر	که در کار گرمی نیاید بکار
چراغ ار بگرمی میفروختی	نه خود را نه پروانه را سوختی
خمیر آمد در آتش اندر تنور	نباشد ز نان تا دهان راه دور
شکیب آورد بندها را کلید	شکیبنده را کس پشیمان ندید
نه نیکوست شطرنج بد باختن	فرس در تگ پیل انداختن
بسا رود کز زخمه گردن شکست	که تا زخمه رودے آید بدست
تو شاهی قیاس تو افزون کنم	حساب تو با دیگران چون کنم
بتعظیم دارا جهاندیده مرد	بسے زین نمط داستان یاد کرد

جهاندار دارای جوشیده مغز
نشد نرم دل زان سخنهای نغز

در آن تندی و آتش افروختن
کمر در خواست مغز سخن سوختن

طلب کرد کاید ز دیوان دبیر
بکار آورد مشک را بر حریر

دبیر نویسنده آمد چو باد
نوشت آن که دارا برو کرد یاد

روان کرد کلک به شبرنگ را
ببرد آب مانی و ارژنگ را

یکی نامهٔ نغز پیکر نوشت
به نغزی بکردار باغ بهشت

سخنهای از تیغ پولاد تر
زبان از سخن سخت بنیاد تر

چو شد نامهٔ نغز پرداخته
برو مهر شاهانه شد ساخته

رسانندهٔ نامهٔ خسروان
ز دارا به اسکندر آمد دوان

بدو داد نامه چو سر باز کرد
دبیر آمد و خواندن آغاز کرد

بده ساقی آن جام جمشید را
شب تیره رخشنده خورشید را

میی کز فروغش شب زاغ چهر
ستاره عقیقی کند بر سپهر

نامهٔ دارا به اسکندر به تهدید و عتاب

بنام بزرگ ایزد دادبخش
که ما را ز هر دانش او داد بخش

خداوند روزی ده و دستگیر
پناهنده را از درش ناگزیر

فروزندهٔ کوکب تابناک
منور کن مردم از تیره خاک

توانا و دانا بهر بودنی
گنه بخش و بیدار بخشودنی

ازو هر زمان روح را مایهٔ
خرد را دگرگونه پیرایهٔ

یکی را چنان تنگی آرد به پیش
که نانی نه بیند در انبان خویش

یکی را بدست افگند کوه گنج
نسنجیده ها میدهد کوه سنج

نشاید سر از حکمش او تافتن
جز او جایگے کی توان یافتن

نه آنکس گنه کرد کو رنج یافت
نه سعیی نمود آن که او گنج یافت

کند هرچه خواهد برو حکم بنیست — که جان دادن و کشتن او را ایکیست
درود خدا باد بر بندهٔ — که افگنده شد با سر افگندهٔ
چه سود است کین قوم ناحق شناس — کنند آفرین را به نفرین قیاس
بجائی که بدخواه خونی بود — تواضع نمودن زبونی بود
نکو داشتالی زد آن شیر مست — که با زیر دستان مشو زیر دست
نوای طفل ناپخته و خام رای — مزن پنجه با شیر جنگ آزمای
بهم پنجگی با منت یار کو — سپاهت کجا و سپهدار کو
چو کژدم بوی مار خوئی کنی — که با اژدها جنگ جوئی کنی
اگر کرده‌ای این خوی ماران رها — وگرنه من و تیغ چون اژدها
چنانت دهم مالش از تیغ تیز — که یا مرگ خواهی ز من یا گریز
برخشنده آذر باستا و زند — بخورشید روشن بچرخ بلند
بروم اندر آیم ز گرد سپاه — کنم چشم خورشید روشن سیاه
به یزدان که آهرمنش دشمن است — بزردشت کو خصم آهرمن است
که از روم و رومی نمانم نشان — شوم بر سر هر دو آتش فشان
ترا آن به آید سرو برزبیان — که بندی چو هندو بخدمت میان
گرفتم همه آهن آری ز روم — در آتشکده ما چه آهن چه موم
ز رومی چه برخیزد و لشکرش — بپای ستوران برم کشورش
گر آری بخروار ها درع و ترگ — کجا باشدت برگ یک بید برگ
مگر تیر ترکان یغمای من — نخوردی که تندی بغوغای من
سرت کو که سر بخش دارا کنی — به از پیش دارا مدارا کنی
کمان پشتکنی پر بریزی ز تیر — زره در نوردی بپوشی حریر
وگرنه چنانت دهم گوش ؛؛ پیچ — که دانی تو هیچی و کمتر ز هیچ
حذر کن ز خشم جگر جوش من — مباش ایمن از خواب خرگوش من

بخرگوش خفته مبین زینهار   که چند انکه خورشید دود وقت کار
ببین شیر گردون جهان چون گرفت   که خرگوش با ماه گردون گرفت
توانم که من با تو ای خام خوی   کنم پختگی گرد دم آزرم جوی
ولیک این مثل راست باشد که شاه   به از وقت خواری در افتد بچاه
بده جزیه انبار برکینه را   قلم در کش رسم دیرینه را
نشاید همه سال گرد کینه دوخت   خز و رشته یکبار باید فروخت
مزن رخنه در خاندان کهن   تو در رخنه باشی دلیری مکن
بر آنم میاور که خشم ز جای   ندارد بهر بیشه با پیل پای
بملک خدا داده خرسند باش   مکن ز آهنی چنگ شیران تراش
کلاغی بنگ کبک درگوش کرد   تگ خویشتن را فراموش کرد
بساز انجمن کانجم آمد فراز   فرشته در آسمان کرد باز
ندانم که دیهیم کیخسروی   ز فرق که خواهد گرفتن نوی
زمانه کرا کار سازی کند   ستاره بجان که بازی کند
ز خاکی که بر آسمان افگنی   سر و چشم خود را زیان افگنی
ستم سر دگر سروران پای دشت   سر خویشتن را چه باید شکست
طپانچه براعضای خود میزنی   سر تیشه بر پای خود میزنی
غرور در جوانی بر آن آردت   که گردن بشمشیر من خواردت
خلافم نه تنها ترا کرد پشت   بسا گردنان را که گردن شکست
مرا زیبد از خسروان عجم   سر تخت کاوس و اکلیل جم
بسختی کشی سخت چون آهنم   که از پشت شاهان روئین تنم
ز یاران کجا ترسد آن گرگ پیر   که گرد کینه پوشد بجای حریر
ز دارنده نتوان ستد بخت را   نشاید خرید افسر و تخت را
گر اشفته یار از جهان رخت برد   نسب نامه خود به بهمن سپرد

وگر بهمن از پادشاهی گذشت	جهان پادشاهی بمن باز گشت
بجز من که دارد گه کارزار	دل بهمن و زور اسفندیار
بمن ختم شد بازوی بهمنی	که اسفندیارم برویین تنی
نژاده منم دیگران زیر دست	نژاد کیان را که آرد شکست
در اندازهٔ من غلط بودهٔ	که بازوی بهمن نه پیمودهٔ
خداوند عالم به پیوند خویش	مشو عاصی اندر خداوند خویش
پشیمان کنون شو که چون کار بود	ندارد پشیمانی آنگاه سود
جوانی مکن گرچه هستی دلیر	منه گام گستاخ در کام شیر
درشتی رها کن بنرمی گرای	ز جایم میر تا بمانی بجای
بتندی بغارت برم کشورت	بخواهش دهم کشوری دیگرت
من از ساکنی هستم آن کوه سنگ	که در جنبش آهسته دارم درنگ
صف لشکرت گر شود دشمنم	اگر کوه آهن بود بشکنم
مجنبان مرا تا نجنبد زمین	همین گویمت باز گویم همین
چو خوانندهٔ نامهٔ شهریار	بپرداخت آن نامهٔ چون نگار
سکندر بفرمود کارد شتاب	سزای نبشته نویسد جواب
دبیر قلمزن قلم در گرفت	همه نامه در گنج و گوهر گرفت
جوابی نبشت آن چنان دلپسند	که بوسید دستش سپهر بلند
چو سربسته شد نامهٔ دلنواز	رساننده را داد تا برد باز
دبیر آمد و نامه را سر گشاد	ز هر نکته صد گنج را در گشاد
فرو خواند نامه ز سر تا به بن	برآموده چون در سخن در سخن
بیا ساقی از بهر دفع خمار	دوای دل دردمندان بیار
از آن می که زو شادمانی کنم	اگر چند پیرم جوانی کنم

جوابِ نامهٔ دارا از اسکندر

سرِ نامه نامِ جهاندارِ پاک — برآرندهٔ رستنیها ز خاک
بلندی دهِ آسمانِ بلند — گشایندهٔ دیدهٔ هوشمند
جهان آفرین هوز جهان بی‌نیاز — بهنگامِ بیچارگی چاره ساز
زمین را بمردم بیاراست چهر — کمربست گردش ز گردان سپهر
نیامِ زمین را ز شمشیرِ آب — برافروخت چون چشمهٔ آفتاب
خداوند بی نسبتِ بندگی — نه پرسی درو نی پراگندگی
یکی کو نمانندهٔ هریکی است — همه هستی از ملکِ او اندکی است
قوی حجّت از هرچه گیری شمار — بری حاجت از هرچه آید بکار
مرا و ترا مایه باید نخست — که تا زو بسازیم چیزی درست
هر آنچه آفرید او باسباب نیست — بدریافتش عقل را تاب نیست
خرد دانش آموزِ تعلیمِ اوست — دل از داغدارانِ تسلیمِ اوست
پُر از حکمت و محکمِ اوست جهان — بحکم آشکارا به حکمت نهان
فرشته وشان را درین ساده دشت — ازو آمدن هم بدو بازگشت
دل و دیده را روشنائی ازوست — مرا و ترا پادشاهی ازوست
ز فرمانِ او نیست کس را گزیر — خدا اوست پاینده فرمان پذیر
مرا گر کند در جهان تاجدار — عجب نیست از بخششِ کردگار
تو نیز ای جهاندارِ فیروز بخت — نه از مادر آوردهٔ تاج و تخت
خدا دادت این چیره دستی که هست — مشو با خدا دادگان چیره دست
سپاسِ خدا کن که بر تا سپاس — نگوید ثنا مردِ ایزد شناس
مبادا بهشیاری و بیهشی — کسی را ز فرمانِ او فرمشی
مرا گر خداوند یاری دهد — عجب نیست گر شهریاری دهد

توانم که گردن فرازی کنم ⁂ بشمشیر با شیر بازی کنم
به تیغ افسر دگاه خواهم گرفت ⁂ بدین اژدها ماه خواهم گرفت
نخواندی ز تاریخ جمشید شاه ⁂ که آن اژدها چون فرو برد ماه
فریدون بآن اژدها یاره مرد ⁂ هم از قوت اژدهائی چه کرد
بدادار ندهٔ آسمان و زمین ⁂ کزو مایه دارد جهان و همین
خدائی که زو هر که آگاه نیست ⁂ خرد را بآن بی‌خرد راه نیست
براه نیاگان پیشین ما ⁂ که بودند پیغمبر دین ما
بصحبت براهیم ایزد شناس ⁂ کزان دین کنم پیش یزدان سپاس
که گر دست یابم بر ایرانیان ⁂ برم دین زرتشت را از میان
نه آتش گذارم نه آتشکده ⁂ شود هر دو از دشمن آتش زده
چنین رسم پاکیزه در راه راست ⁂ ره ما و رسم نیاگان ماست
بدین مشک خاشاک نتوان فشاند ⁂ که بوی خوش مشک پنهان نماند
کسی راست خرما ز نخل بلند ⁂ که بر نخل خرما رساند کمند
به بستان گلی راست گردن دراز ⁂ که بوئی و رنگی دهد دلنواز
ز گوران سرافراز گوری بود ⁂ که با مخلبش دست زوری بود
ز شیران همان شیر خونریز تر ⁂ که دندان و چنگش بود تیز تر
دو شیر گرسنه است و یک ران گور ⁂ کباب آن کسی راست کو راست زور
دو پیل اند خرطوم در هم کشان ⁂ ز هر دو یکی برد خواهد نشان
تو مرد دیی و من مرد وقت نبرد ⁂ نبردی پدید آید از مرد مرد
من آنگه عنان باز پیچم ز راه ⁂ که یا سر دهم یا ستانم کلاه
چه پنداشتی در جهان نیست کس ⁂ جهاندار تنها تو باشی و بس
بهر زیر برگی شتابنده ایست ⁂ بهر مشربی راه یابنده ایست
بماری چو من مهره بازی مکن ⁂ بپیر دراز نیرنگ سازی مکن

ز ملک یمن اقطاع من میدهی / برات سهیل از یمن میدهی
به شیر آب دادن نشاید به بیش / که باید درو قطرهٔ خون خویش
مزن پیش ما زین لاف گردن کشی / که خاکی به گوهر نه از آتشی
بیارام و تندی رها کن ز دست / که الماس را زیر باید شکست
همان شیشه که داری بچنگ / نگهدار و مستیز با خاره سنگ
جهانی چنین پر ز نفط سپید / ز طوفان آتش نگهدار بید
بر آسودگی عیش خود میگذار / جهانجوی را با جزیره چه کار
یکی داد باغی به بی توشهٔ / ندادش ز باغ آن دگر خوشهٔ
زبون تر ز من سیدی آور بزیر / که چربی نخیزد ز پهلوی شیر
بشاخی چه باید در آویختن / که نتوان ازو میوهٔ ریختن
تمنای شه آنکه آید بدشت / که بر روی دریا توان پل ببست
چه باید غروری بر آراستن / نه بر جای خویش آرزو خواستن
چو بهمن جوانی بر آن آردت / که گنبد اژدهای بیازاردت
زند دیو را هست چو اسفندیار / که با رستم آئی سوی کارزار
چو با دیو دارد سلیمان نشست / کند یاوه انگشتری را ز دست
بترس از غلط کاری روزگار / که چون ما بسی را غلط کرد کار
حسابی که با خود بر انداختی / چنان نیست بازی غلط باختی
چنان باز کش زین تمنای خام / که سیمرغ را کس نیارد بدام
ز زنگی نهٔ آدمی خوار تر / نه از بربری مردم آزار تر
ببین تا بهنگام کین گستری / چه خون راندم از زنگی و بربری
مدارا کن از کین کشی باز گرد / که مردم نیازارد از نیک مرد
نه من بستم اول بدین کین کمر / تو افگندی از سلهٔ مار سر
بخونریز من لشکری ساختی / شبیخون کنان سوی من تاختی

بدان تا بهم برزنی جای من | ستانی ز من ملک آبای من
مرا تیز بایست برخاستن | کمر بستن و لشکر آراستن
سپه راندن از ژرف دریا برون | گشادن ز شمشیر دریای خون
تو گر هوشیاری نه من بیخودم | همان هوشیارم همان بخردم
گر افگند برکار تو بخت نور | من از بختیاری نیم نیز دور
جهان گر ترا داد کاری بدست | مرا نیز دستی درین کار هست
ترا تاج یاور مرا تیغ یار | ستم تیغ زن گر توئی تاجدار
مزن تکیه بر مسند و تخت خویش | که هر تخت را تخته هست پیش
ببین گنبد کوه را سنگ بست | بگو سنگ رائی در آید شکست
چو آرد زمین لرزه ناگه نبرد | بر آرد بآسانی از کوه گرد
چو دوران ملکی بپایان رسد | بدو دشت جوینده آسان رسد
جهان چون نباشد بجان آمده | منی و توئی در میان آمده
جز این بامنت هیچ درخواست نیست | که دریک ترازو دو من راست نیست
بهم سنگیی خود مرا بر مسنج | که از اژدها بهمن آمد به رنج
گرم سنگ و آبی دهی در جواب | چو کوه افگنم سنگ خود را در آب
زره پوشم ار تیغ بازی کنی | کمر بندم ار صلح سازی کنی
بهر چه آن نمائی تو از گرم و سرد | پذیرنده ام نه آشتی و نه نبرد
بیا تا چه داری ز شمشیر و جام | که دارم بدین هر دو دستی تمام
جهاندار چون نامه را کرد گوش | دماغش ز نگرمی در آمد بجوش
فرستاد سرهنگ و تعجیل جست | سکندر نیامد دران کار سست
در آورد لشکر به پیکار تنگ | بر آراسته یک بیک کار جنگ
چو دارا خبر یافت کان اژدها | نخواهد پس شیر کردن رها
بجنبید جنبیدن باشکوه | چو از زلزله کالبدهای کوه

رسیدند لشکر به لشکر فراز | زمانه در کینه بگشاد باز
زمینی جزیره که از موصل است | خوش آرامگاه است و خوشبو گل است
مصاف دو خسرو در آن مرز بود | که آشوب شان کوه در لرز بود
هنوز ار بجوید ز آن خسروان | توان یافتن در زمین استخوان
بیا ساقی از باده بردار بند | به پیمانه پیمودن باد چند
خرابم کن از بادۀ جام خاص | مگر زین خرابات یابم خلاص

مصاف کردن دارا با سکندر در موصل

خرامیدن لاجوردی سپهر | همان گرد برگشتن ماه و مهر
مپندار کز بهر بازیگری است | سراپردۀ این چنین سرسری است
درین پرده یک رشته بیکار نیست | سر رشته بر ما پدیدار نیست
که داند که فردا چه خواهد رسید | ز دیده که خواهد شدن ناپدید
کرا مژده از خانه بر در نهند | کرا تاج اقبال بر سر نهند
گزارندۀ نیک دیدهای خاک | سخن گفت زان پادشاهان پاک
که چون صبح را شاه چین بار داد | عروس عدن دُر به دینار داد
رسیدند لشکر بجای مصاف | دو پیکار جستند چون کوه قاف
خسک بر گذرگاه کین ریختند | نقیبان خروشیدن انگیختند
پرک بر پرک سو بسو در شتاب | نه در دل سکونت نه در دیده خواب
ز بسیاریِ لشکر از هر دو جای | فروبسته کوشنده را دست و پای
دو رویه بستادند در جای جنگ | نمودند در پیشدستی درنگ
مگر در میان صلحی آید پدید | که شمشیر شان برنیاید کشید
چو بود از جوانی و گردنکشی | همان جانب آبی همان آتشی
پدید آمد از هر دو یاری ستیز | دل کینه ور گشت بر کینه تیز

از آں پس کہ بر کینہ رہ یافتند — سر از جستنِ مہر بر تافتند
در آمد بغرّیدن آوازِ کوس — فلک بر دہانِ دہل داد بوس
شغبہاے آیینۂ پیلِ مست — ہمے شانہ بر پشتِ پیلاں شکست
چناں آمد از ناے تُرکی خروش — کہ از ناے تُرکاں بہ آورد جوش
بر آورد خرمُہرہ آوازِ شیر — دماغ از دمِ گاؤ دُم گشت سیر
طراقے کہ از مقرعہ خاستہ — بروں رفت زیں طاقِ آراستہ
روا رو بر آمد ز راہِ نبرد — ہزاہز در آمد بمردانِ مرد
زمیں گفتی از یکدگر بر درید — سرافیل صُورِ قیامت دمید
غبارِ زمیں بر ہوا راہ بست — عنانِ سلامت بروں شد ز دست
ز بس گرد بر تارکِ ترک و زیں — زمیں آسماں آسماں شد زمیں
فرو رفت و بر رفت راہِ نبرد — نم خوں بماہی و بر ماہ گرد
ز سُمِّ ستوراں دراں پہن دشت — زمیں شش شد و آسماں گشت ہشت
جگر تاب شد نعرہاے بلند — گلو گیر شد حلقہاے کمند
ز تابِ نفس در ہوا بست میغ — جہاں سوخت از آتشِ برقِ تیغ
ز بس عطسۂ تیغ بر خون و خاک — دماغِ ہوا پُر شد از جانِ پاک
سپہدارِ ایراں ہم از صبح بام — بر آراست لشکر بسازِ تمام
نخستیں صفِ میمنہ ساز کرد — ز تیغ اژدہا را دہن باز کرد
صفِ میسرہ ہم بر آراست چست — یکے کوہ گفتی ز پولاد رُست
جناح آں چناں بست در پیشگاہ — کہ پوشیدہ شد روے خورشید و ماہ
ز قلبے کہ چوں کوہِ پولاد بود — پناہندہ را قلعہ آباد بود
ز دیگر طرف لشکر آراے روم — بر آراست لشکر چو نخلے ز موم
سلاح و سلب داد خواہندہ را — قوی کرد پشتِ پناہندہ را
چپ و راست آراست از ترک و تیغ — چو آرایشِ گلبُن از اشکِ میغ

پس و پیشش را که چون خاره کوه | بر انگیخت قلب ثریا شکوه
چو از هر دو سو لشکر آراستند | یلان سو بسو مرد می خواستند
سیاست در آمد بگردن زنی | ز چشم جهان دور شد روشنی
ز بس خون که گرد آمد اندر مغاک | چو گوگرد سرخ آتشین گشت خاک
ز شمشیر بر کشته جائے نبود | که در غار او اژدهائے نبود
نهنگ خدنگ از کمین کمان | نیاسود بر یک زمین یک زمان
کمند اژدهاے مسلسل شکنج | دهن باز کرده به تاراج گنج
ز غریدن ژنده پیلان مست | گره در گلوے هژبران شکست
ز بس تیغ بر گردن انداختن | نیارست کس گردن افراختن
پدر با پسر کین بر آراستند | محابا شد و مهر برخاستند
ستون علم جا در خون زده | نجات از جهان خیمه بیرون زده
ز بس خشت تیر پیکان نشان | شده آبله دشت پیکان کشان
چنان گرم گشت آتش کارزار | که از نعل اسبان بر آمد شرار
جهانجوے دارا ز قلب سپاه | بر آشفت چون شیر شرزه سیاه
ز دشمن گرائی و قلب افگنی | گشاده بر و بازوے بهمنی
بهر جا که بازو برافراختے | سر خصم در پایش انداختے
نشد بر تنے تا نه پرداختش | نزد بر سرے تا نینداختش
ز بس خون رومی دران ترکتاز | هزار اطلس رومی افگنده باز
وزین سو سکندر بشمشیر تیز | بر انگیخته بر جهان رستخیز
دو دست آفریده بکوشش برون | بهر دست شمشیر الماس گون
دو دستی چنان میگذارید تیغ | کزو خصم را جان نیامد دریغ
چو بر فرق پیل آمدے خنجرش | فرو ریختے زیر پایش سرش
چو بر آب دریا غضب ریختے | ز دریاے آب آتش انگیختے

چو شیری که آتش ز دم بر زند ... دم بادپا را بهم بر زند
برارا نمودند کآن مند شیر ... بیا شیر کن مرکب آورد زیر
شه آزرم او به که یکسو کند ... کز آن پهلوان پیل پهلو کند
بلشکر بگوید که یکبارگی ... برانند بر جنگ او بارگی
چنان دید دارای دولت صواب ... که لشکر بجنبند چو دریای آب
همه هم گروهه بیکسر زنند ... بیکبارگی بر سکندر زنند
بفرمان فرمانده تاج و تخت ... بجوشید لشکر بکوشید سخت
عنان یکرکابی بر انگیختند ... دو دستی به تیغ اندر آویختند
سکندر چو غوغای بدخواه دید ... ز خود دست آزرم کوتاه دید
بفرمود تا لشکر روم نیز ... بدادن ندارند جان را عزیز
ببندند بر دشمنان راه را ... بخاک اندر آرند بدخواه را
دو لشکر چو مور و ملخ تاختند ... نبرد جهان در جهان ساختند
بشمشیر پولاد و تیر خدنگ ... گذرگاه بر مور کردند تنگ
چو زنبور گیلی کشیدند نیش ... زمین را بزنبوره کردند ریش
سکندر در آن داوری گاه سخت ... پی افشرده مانند بیخ درخت
همیون بروی انگند پیل افگنی ... سوی پیلتن شد چو آهرمنی
یکی زخم زد بر تن پهلوان ... کز آن زخم لرزید پیر و جوان
بدرید خفتان زره پاره کرد ... عمل بین که پولاد با خاره کرد
نبرید بازوی تا پنجه هور ... ولیکن شد آزرده در زیر زور
بموی تن شاه رشته ازگزند ... بزد تیغ و بدخواه را سر فگند
هراسید زان دشمن بی هراس ... دل خصم را کرد از آنجا قیاس
بر آن شد که از خصم تابد عنان ... رهائی دهد سینه را از سنان
دگر بار کز بخت امید دار ... پی افشرده بر جای خود استوار

چو در فال پیروزی خویش دید
بر اعدای خود دست خود بیش دید

قوی کرد بر جنگ بازوی خویش
بکوشید با هم‌ترازوی خویش

نیاسود لشکر ز خون ریختن
ز دشمن بدشمن در آویختن

نبرد آزمایان ایران سپاه
گرفتند بر لشکر روم راه

زبون گشت رومی ز پیکارشان
اجل خواست کردن گرفتارشان

دگر ره بمردی فشردند پای
نرفتند چون کوه آهن ز جای

بناموس رایت همی داشتند
غنیمت به بدخواه نگذاشتند

چو گوهر برآمود زنگی به تاج
شه چین فرود آمد از تخت عاج

مه روشن از تیره شب تافته
چو آیینهٔ روشنی یافته

دو لشکر بیک جا گرد آمدند
شدند از خصومت ستوه آمدند

بآرامگاه آمدند از نبرد
ز تن زخم شستند از روی گرد

باندیشه از گنبد تیز گشت
که فردا بسر بر چه خواهد گذشت

دگر روز کان روی شسته ترنج
چو روحانیان سر برون زد ز گنج

سپاه از دو سو صف بیاراستند
هژبران به نخچیر برخاستند

بپولاد شمشیر و چرم کمان
بسی زور بازو نمود آسمان

بغوغای لشکر درآمد شکیب
که دست از عنان رفت و پا از رکیب

بدارا دو سرهنگ بودند خاص
به اخلاص نزدیک و دور از خلاص

ز بیداد دارا به جان آمده
دل آزردگی در میان آمده

بر آن دل که خونریز دارا کنند
بدو کین خویش آشکارا کنند

چو زینگونه بازاری آراستند
به خون از سکندر امان خواستند

که ماییم خاصان دارا و بس
بدارا ز ما خاص‌تر نیست کس

ز بیداد او چون ستوه آمدیم
بخونریز او هم گروه آمدیم

بخواهیم فردا برو تاختن
ز بیداد او ملک پرداختن

یکی امشب بکوشش نگهدار جای — که فردا مخالف درآید ز پای
چو فردا علم در کشند در مصاف — خورد ضربت تیغ پهلو شگاف
ولیکن بشرطی که بی دست رنج — بما بر گشاده کنی قفل گنج
ز ما هر یکی را توانگر کنی — به زر کار ما هر دو چون زر کنی
سکندر بآن خواسته عهد بست — به پیمان در آن خواسته داد دست
نشد باورش کان دو بیداد کیش — کنند این خطا با خداوند خویش
ولی هر کس آن در بدست آورد — کزو خشم خود را شکست آورد
در آن ره که بیداد داور آمدش — کهن داستانی به یاد آمدش
که خرگوش هر مرز را بی شگفت — سگ آن ولایت تواند گرفت
چو آن صاحبان خداوند کش — خبر یافتند از خداوند هش
که بر گنجشان کامگاری دهد — به خونریز بدخواه یاری دهد
حق نعمت شاه بگذاشتند — پی کشتن شاه برداشتند
چو یاقوت خورشید را زرد برد — بیاقوت جستن جهان پی فشرد
بدزدی گرفتند مهتاب را — که آن برد آن جوهر ناب را
دو لشکر گشاده کمر چون دو کوه — شدند از نبرد آزمائی ستوه
به منزل گه خویش گشتند باز — به رزم دگر روزه کردند ساز
بیا ساقی از من مرا دور کن — جهان از می لعل پر نور کن
میی کو مرا ره به منزل برد — همه دل برند او غم دل برد

پیروزی یافتن سکندر بر دارا و کشته شدن دارا

جهان گرچه آرامگاه خوش است — نشستنگه بنده را نعل در آتش است

دو در دارد این باغ آراسته | درو بند ازین هر دو برخاسته
در آ از در باغ و بنگر تمام | ز دیگر در باغ بیرون خرام
اگر زیرکی با گلی خو مگیر | که باشد بجا ماندنش ناگزیر
درین دم که داری بشادی بسیچ | که آینده و رفته هیچ است و هیچ
نه ایم آمده از پی دل خوشی | مگر از پی رنج و محنت کشی
خرانرا کسی در عروسی نخواند | مگر آن زمان کآب و هیزم نماند
گذارندهٔ نظم این داستان | سخن راند بر سنت راستان
که چون آتش روز روشن گذشت | پر از دود شد گنبد تیز گشت
شب از ماه بر بست پیرایه | شکفته بود نور در سایه
طلایه ز لشکر گه هر دو شاه | شده پاس دارنده تا صبح گاه
بتاتی بر آمد شدن چون خراس | نیاسوده دراج از بانگ پاس
بسا خفته کز هیبت پیل مست | سراسیمه هر ساعت از خواب جست
غنوده تن مردم از رنج و تاب | نظر هر زمانی در آمد ز خواب
نیایش کنان هر دو لشکر براز | که ای کاشکی بودی امشب دراز
مگر کان درازی نمودی درنگ | بدیری پدید آمدی روز جنگ
سگالش چنان شد دو کوشنده را | که ریزند صفرای جوشنده را
چو خورشید روشن بر آرد کلاه | پدیدار گردد سپیده از سیاه
دو خسرو عنان در عنان آورند | ره دوستی در میان آورند
بآزرم و خوشنودی از یکدگر | بتابند و زان بر نتابند سر
چو دارا در آن داوری رای جست | دل رای زن بود در رای سست
بسوی آشتی کس نشد رهنمون | نمودند رایش بشمشیر و خون
که ایرانی از رومی نیش خورد | بقائم کجا ریزد اندر نبرد
چو فردا فشاریم در جنگ پای | ز رومی نمانیم یک تن بجای

بدین عشوه دادند شه را شکیب | یکی بر دلیری یکی بر فریب
همان قاصدان نیز کردند جهد | که بر خون او بشکنند عهد
سکندر ز دیگر طرف چاره ساز | که چون پای دارد در آن ترکتاز
خیال دو سرهنگ را پیش داشت | جز این خود که سرهنگی خویش داشت
چنین گفت با پهلوانان روم | که فردا درین مرز سخت بوم
بکوشیم کوشیدنی مرد وار | رگ جان بکوشش کنیم استوار
اگر دشت بردیم ما راست ملک | وگر ما شدیم آن داراست ملک
قیامت که پوشیده بر رای ماست | بود روز سی آن روز فردای ماست
ز اندیشهای چنین هولناک | دو لشکر غنودند با ترس و باک
چو گیتی در روشنی باز کرد | جهان بازیی دیگر آغاز کرد
به آتش بدل گشت مشت شرار | کلیچه شد آن سیم گاورس دار
درآمد بجنبش دو لشکر چو کوه | کزان جنبش آمد جهانی ستوه
ز تربیت دل نسب شاه بهمن نژاد | چو برخاست از اول بامداد
همه ساز لشکر بترتیب جنگ | برآراست از جبهه و زنبم لنگ
ز پولاد صد کوه بر پای کرد | بپا پیل او گنج را جای کرد
چو بر میمنه ساز در گشت کار | همان میسره شد چو روئین حصار
جناح از هوا بر زمین برد میخ | پس آهنگ شد در زمین چار میخ
جهاندار در قلب که کرد جای | درفش کیانیش بر سر بپای
سکندر که تیغ جهان سوز داشت | چنان تیغ از بهر این روز داشت
برانگیخت رزمی چو بارنده میغ | تگرگش ز پیکان و باران ز تیغ
جناح سپه را بگردون کشید | ستم بارگی بر سر خون کشید
گرانمایگان را بدانسان که خواست | بفرمود رفتن سوی دشت راست
گروهی که بر تاپیان ساخت شان | چپ اندازشه بر چپ انداخت شان

همان اُشتواران درگاه را
کز ایشاں بُود ایمنی شاه را

بقلب اندروں داشت با خویشتن
چو پولاد کوہے شُد آں پیلتن

برآمد ز تلب دو لشکر خروش
رسید آسماں را قیامت بگوش

تبیره بغرید چوں نرّه شیر
درآمد برقص اژدہاے دلیر

ز شور دمیدن نالۂ کرّناے
برافتاد تب لرزه بر دشت و پاے

ز فریاد رُوئیں خم از پشت پیل
نفیر نشکاں در آمد ز نیل

ز بس بانگ شیپور زُہره شگاف
بدریده زہره بپیچید ناف

ز غرّیدن کوس خالی دماغ
زمیں لرزه اُفتاد در کوه و راغ

درآمد بجُنباں سر بید برگ
گشاده بدو روزن دِرع و ترگ

ز بس تیر باراں کہ آمد بجوش
فگند ابر بارانیٔ خود ز دوش

گراں تیر باراں کنوں آمدے
بجاے نم از ابر خوں آمدے

خروشیدن کوس رو بینه طاس
زبیو نشنده را داد برجاں ہراس

جلاجل زناں از نواہاے زنگ
برآورد خوں از دلِ خاره سنگ

بجنبش درآمد دو دریاے خوں
شُد از موج آتش زمیں لاله گوں

زمیں کو بسالے مُید آراسته
غبارے شُد از جاے برخاسته

با تبرہ درآمد کماں را شکنج
نشاناں شده تیر چوں مارِ گنج

ستیزنده از تیغ سیماب ریز
چو سیماب کرده گریزا گریز

ز پولاد پیکانِ پیکر شکن
تنِ کوه لرزید بر خویشتن

ز بس زخمِ پولادِ خارا ستیز
زمیں را شده استخواں ریزه ریز

ز نوکِ سناں چرخ دولاب رنگ
ز پرگاه گردش فرو ماند تنگ

ز بس بر دہن ناوک انداختن
نفس را نه راهِ بروں تاختن

سناں در سناں رشته چوں نوک خار
سپر بر سپر بسته چوں لاله زار

گریزندگاں را در آں رستخیز
نه روے رہائی نه راهِ گریز

سواران همه زیر پرده اخته / گهی تیر و گه ترکش انداخته
در آن مسلخ آدمی زادگان / زمین گشته کوه از بس افتادگان
بجا تیره دل خود هر کسے گشت شاد / کس از کشتن کس نیاورد یاد
ندارد کسے سوگ در حربگاه / نه کس جز تیرآگند پوشد سیاه
سخن گو سخن سخت پاکیزه راند / که مرگے بانبوه را جشن خواند
چو مرگ از یکے تن برآرد هلاک / شود شهرے از گریه اندوهناک
بمرگِ همه شهر زین شهر دور / نگرید کسے گو بود ناصبور
ز بس کشته بر کشته مردان مرد / شده راه بر بسته بر ره نورد
بر آن دجلهٔ خون بلند آفتاب / چو نیلوفر افگنده زورق بر آب
سنانِ سکندر در آن داوری / سبق برده بر چشمهٔ خاوری
شرارے که شمشیرِ دارا فگند / تپش در دلِ سنگِ خارا فگند
چو لشکر به لشکر در آمیختند / قیامت زِ گیتی بر انگیختند
پراگندگی در سپاه اوفتاد / پژوهش در آن رزم شه اوفتاد
سپه چون پراگنده شد سوے جنگ / فراخی در آمد به میدانِ تنگ
کس از خاصگان پیشِ دارا نبود / کزو در دلِ کس مدارا نبود
دو سرهنگِ غدار چون پیلِ مست / بر آن پیلتن برگشادند دست
زدندش یکے زخم پهلو گذار / که از خون زمین گشت چون لاله زار
در افتاد دارا بدان زخم تیز / زِ گیتی بر آمد یکے رستخیز
درختِ کیانی در آمد به خاک / بغلطید در خون تنِ زخمناک
برنجد تنِ نازک از درد و داغ / چه خویشی بود باد را با چراغ
کشنده دو سرهنگِ شوریده راے / بنزدِ سکندر گرفتند جاے
که اینش زِ دشمن بر انگیختیم / باقبالِ شه خونِ او ریختیم
بیک زخم کردیم کارش تباه / سپردیم جانش بفتراکِ شاه

بیا تا بہ بینی د باور کنی   بخونش سم یازگی تر کنی
چو آمد ز ما آنچہ کردیم راے   تو نیز آنچہ گفتی بیاور بجاے
بما بخش گنجے کہ بپذرفتۂ   وفا کن بچیزے کہ خود گفتۂ
سکندر چو دانست کاین ابلہان   دلیر اند بر خون شاہنشہان
پشیمان شد از کردہ پیمان خویش   کہ برخاستش عصمت از جان خویش
فرو مرد امید داری ز مرد   کہ ہمسال را سر در آید بگرد
نشان جست کان کشور آراے کے   کجا خوابگہ دارد از خون وخے
دو بیداد پیشہ براہ اندرون   بہ بیداد خود شاہ را رہنمون
چو در موکب قلب دارا رسید   ز موکب روان ہیچکس را ندید
تن مرزبان دید در خاک و خون   کلاہ کیانی شدہ سرنگون
سلیمانے افتادہ در پاے مور   ہمان پشۂ کردہ بر پیل زور
بباز وے بہمن بر آسودہ مار   ز روئین دز افتادہ اسفندیار
بہار فریدون و گلزار جم   بباد خزان گشتہ تاراج غم
نسب نامۂ دولت کیقباد   ورق بر ورق سو بسو بردہ باد
سکندر فرود آمد از پشت بور   در آمد ببالین آن پیل زور
بفرمود تا آن دو سرہنگ را   دو کرتہ زخمۂ خارج آہنگ را
بدارند بر جاے خویش استوار   خود از جا بجنبید شوریدہ وار
ببالین گہ خستہ آمد فراز   ز درع کیانی گرہ کرد باز
سر خستہ را بر سر ران نہاد   شب تیرہ بر روز رخشان نہاد
فرو بستہ چشم از تن خوابناک   بدو گفت برخیز ازین خون و خاک
چو دارا بروبش نظر کرد و دید   بسوز جگر آہ از دل کشید
چنین داد دارا بخسرو جواب   کہ بگذار تا سر نہم من بخواب
رہا کن کہ در من رہائی نماند   چراغ مرا روشنائی نماند

بپهلو بدان گونه پهلو درید
که شد در جگر پهلویم ناپدید
تو ای پهلوان کآمدی سوی من
نگهدار پهلو ز پهلوی من
که با اینکه پهلو دریدم چو میغ
همی آید از پهلویم بوی تیغ
سرِ سروران را رها کن ز دست
تو نشکن که ما را جهان خود شکست
چه دستی که با ما درازی کنی
بتاراج کیان دستبازی کنی
نگهدار دستت که دارا ست این
نه پنهان چو روز آشکار است این
چو گشت آفتاب مرا روی زرد
نقابی بمن درکش از لاجورد
ببین سرو را در سرافگندگی
چنان شاه را در چنین بندگی
دریں بندم از زحمت آزاد کن
بآمرزشِ ایزدی یاد کن
زمین را منم تاجِ تارک نشین
ملرزان مرا تا نلرزد زمین
رها کن که خوابِ خوشم می برد
زمین آب و چرخ آتشم می برد
نگردان سرِ خفته را از سریر
که گردونِ گردان بر آرد نفیر
زمانِ من اینک رسد بی گمان
رها کن بکامِ خودم یک زمان
اگر تاج خواهی ربود از سرم
یکی لحظه بگذار تا بگذرم
چو من زین ولایت گشادم کمر
تو خواه افسر از من ستان خواه سر
سکندر بشاه لیدکای تاجدار
سکندر منم چاکرِ شهریار
نخواهم که بر خاک بودی سرت
نه آلودهٔ خون شدی پیکرت
ولیکن چه سود است کاین کار بود
تأسف ندارد دریں کار سود
اگر تاجور سر بر افراختی
کمر بندِ او چاکری ساختی
دریغا بدریا کنون آمدم
که تا سینه در موجِ خون آمدم
چرا مرهمم را نیفتاد سُم
چرا پی نکردم دریں راه گم
مگر نالهٔ شاه نشنیده ے
ز روی چنین روز را دیده ے
بدارای گیتی و دانای راز
که دارم به بهبودِ دارا نیاز

ولیکن چو بر شیشه افتاد سنگ | ز کلید درِ چاره ناید بچنگ
دریغا که از نسلِ اسفندیار | همین بود بس ملک را یادگار
چه بودے که مرگ آشکارا شدے | سکندر بهم آغوشِ دارا شدے
چه سود است مردن نشاید بزور | که پیش از اجل رفت نتوان بگور
بنزدیکِ من یک سرِ موے شاه | گرامی تر از صد هزاران کلاه
گر این زخم را چاره دانستمے | طلب کردمے تا توانستمے
مبادا که اورنگِ شاهنشهی | ز دارائے دولت بماند تهی
چرا خون نگریم برین تاج و تخت | که دارنده را بر در افگند رخت
مباد آن گلستان که سالارِ او | بدین خستگی باشد از خارِ او
نفیر از جهانے که دارا گذشت | نه پنهان چه روز آشکارا گذشت
بچاره گری چون ندارم توان | کنم نوحه بر یادِ سروِ روان
چه تدبیر داری و رائے تو چیست | امید از که داری و بیمت ز کیست
بگو هرچه خواهی که فرمان کنم | بچاره گری با تو پیمان کنم
چو دارا شنید آن دمِ دلنواز | بخواهشگری دیده را کرد باز
بدو گفت کاے بهترین بختِ من | سزاوارِ پیرایهٔ تختِ من
چه پرسی ز جانِ بجان آمده | گلے در سمومِ خزان آمده
جهان شربتِ هریک از یخ سرشت | بجز شربتِ ما که بر یخ نبشت
ز بے آبیم سینه سوزد درون | قدم تا سرم غرقِ دریاے خون
چو برقے که در ابر دارد شتاب | لب از آب خالی و تن غرقِ آب
سبوئے که سوراخ باشد نخست | بموم و سریشم نگردد درست
جهان غارت از هر درے میبرد | یکے آورد دیگرے مے برد
نه زو ایمن ایشان که هستند نیز | نه آنانکه رفتند رستند نیز
ز بین روزِ من راستی پیشه کن | تو نیز از چنین روز اندیشه کن

چو بشنو به پند من آموزگار   بدین روز بنشاندت روزگار
نه من بی ز بهمن شدم کاژدها   بخاریدن سر نکردش رها
نه اسفندیار جهانگیر گرد   که از چشم زخم جهان جان نبرد
چو در نسل ما گشتن آمد نخست   کشنده نسب کرد بر من درست
تو سرسبز بادا بر شاهنشهی   که من کرده ام سر ز بالین تهی
چو در خواستی کآرزوی تو چیست   بوقتی که بر من بباید گریست
سه چیز آرزو دارم اندر جهان   بر آید باقبال شاه جهان
یکی آنکه بر کشتن بی گناه   تو باشی درین داوری دادخواه
دوم آنکه بر تخت و تاج کیان   چو حاکم تو باشی نیاری زیان
دل خود بپرداری از تخم کین   بپرداری از تخمهٔ ما زمین
سوم آنکه بر زیر دستان من   حرم نشکنی در شبستان من
همان روشنک را که دخت من است   بدان تازگی دست پخت من است
بهم خوابهٔ خود کنی سربلند   که فرخ بود گوهر ارجمند
دل روشن از روشنک برمتاب   که با روشنی به بود آفتاب
سکندر پذیرفت زو هر چه گفت   پذیرنده برخاست گوینده خفت
کبودی و کوری درآمد بچرخ   که بغداد را کرد وی کاخ و کرخ
درخت کیان را فرو ریخت بار   کفن دوخت بر درع اسفندیار
چو مهر از جهان مهربانی برید   شه ماند و یاقوت شد ناپدید
سکندر بر آن شاه فرخ نژاد   شبانگاه بگریست تا بامداد
درو دید و بر خویشتن نوحه کرد   که او را همان زهر بایست خورد
چو روز دگر صبح ابلق سوار   طلایه برون زد برین مرغزار
سکندر بفرمود کآرند ساز   برندش بجای شستنیه باز
ز مهد زر و گنبد سنگ بست   مهیاش کردند جای نشست

چو خلوتگهش آن چنان ساختند ‌‌ ازو زحمت خویش پرداختند
تنومند را قدر چندان بود ‌‌ که در خانهٔ کالبد جان بود
چو بیرون رود جوهر جان ز تن ‌‌ گریزد ز همخوابهٔ خویشتن
چراغی که با وی درو در دمی ‌‌ چه بر طاق ایوان چه روی زمی
اگر در سپهری وگر در مغاک ‌‌ چو خاکی شوی عاقبت زیر خاک
بسا ماهیان کو شود خورد مور ‌‌ چو در خاک شور افتند از آب شور
چنین است رسم این گذرگاه را ‌‌ که دارد بآمد شد این راه را
یکی را در آرد به هنگامه تیز ‌‌ یکی را ز هنگامه گوید که خیز
مکن تکیه این لاجوردی بساط ‌‌ بارین مهرهٔ کهربا گون نشاط
که رویت کند کهربا وار زرد ‌‌ کبودت کند جامه چون لاجورد
گوزنی که در شهر شیران بود ‌‌ بمرگ خودش خانه ویران بود
چو مرغ از پی کوچ برکش جناح ‌‌ مشو مست راح اندرین مستراح
بزن برق وار آتشی در جهان ‌‌ جهان را ز خود وارهان وارهان
سمندر چه پروانه آتش رو است ‌‌ ولیک این کهن لنگ و آن خوشترواست
خری جوز میخورد بر جای جو ‌‌ خر افتاد و جان داد خربنده رو
اگر شاه ملک است وگر ملک شاه ‌‌ همه راه رنج است یا رنج راه
که داند که این خاک دیرینه دور ‌‌ بهر غاری اندر چه دارد ز غور
کهن کیسه شد خاک پنهان شکنج ‌‌ که هرگز برون نارد آواز گنج
زر از کیسهٔ نو برآرد خروش ‌‌ سبوی نو از نم آید بجوش
که داند که این دخمهٔ دام و دد ‌‌ چه تاریخها دارد از نیک و بد
چه نیرنگ با بخردان ساخته است ‌‌ چه گردنکشان را سرانداخته است
فلک نیست یکسان هم آغوش تو ‌‌ طرازش دو رنگ است بر دوش تو
گهت چون فرشته بلندی دهد ‌‌ گهت با ددان دستبندی دهد

شبانگه بنانیست تارد بیاد / کلیچه چو گردون دهد بامداد
چه باید درین هفت چشمه خراس / ز بهر جوے چند بردن سپاس
چو خضر از چنین روزئے روزه گیر / چو هست آب حیوان چه خرما چه شیر
ازین دیو مردم که دام و دد اند / نهان شو که همصحبتانت بد اند
پے گور کز دشتبانان گم است / زنا مردمیهاے این مردم است
گوزن گرازنده در مرغزار / ز مردم گریزد سوے کوه و غار
همان شیر کو جاے در بیشه کرد / ز بد عهدئے مردم اندیشه کرد
مگر گوهر مردمی گشت خرد / که در مردمان مردمیها بمرد
اگر نقش مردم بخوانی شگرف / بگوئی که مردم چنین است حرف
بچشم اندرون مردمک را کلاه / هم از مردن مردمی شد سیاه
نظامی بخاموشکاری بسیچ / بگفتار ناگفتنی بر مپیچ
چو هم رشتهٔ خفتگانی خموش / فرو خسپ با پنبه در نه بگوش
بیاموز ازین مهرهٔ لاجورد / که با سرخ سرخ است و با زرد زرد
شبانگه که صد رنگ بندد نگار / بر آید بصد دست چون نوبهار
سحرگه که یک چشمه یابد کلید / بآیین یک چشمی آید پدید
بیا ساقی آن خون رنگین رز / در افگن بخم چو آتش بجز
مےکز خودم پاے لغزی دهد / چو صبحم دماغ دو مغزی دهد

تذکرهٔ شیخ نظامی گنجوی
مصنف سکندر نامه

اسمش ابو محمد الیاس یوسف بن مؤید۔ اصلش از تفرش است۔ که از نواحی قم شمرده مے شود۔ اما وطنش در گنجه که از بلاد آذربایجان است۔ رو داده۔ وے را از

عُلومِ ظاہری و باطنی و مُصطلحاتِ رسمی بہرۂ تام بُود۔ تمامئ عُمرِ گرانمایہ را بقناعت و تقوےٰ و عُزلت و انزوا بسر نمُودہ۔ چُوں شُعرا از غلبۂ حرص و ہوا دست بہ سینہ بستہ پیشِ ارباب دُنیا نہ ایستادہ۔ بلکہ سلاطین رُوزگار بوے تبرُّک مے جُستند۔ چُنانچہ اکثر مثنویات بہ اِلتماسِ شاں نظم فرمُودہ۔ از آں جُملہ مخزنِ اسرار بنام بہرام شاہ والئ رُوم۔ و لیلیٰ مجنُوں باسمِ منوچہر شاہِ شروان۔ و خُسرو شیریں و ہفت پیکر ہر دو بہ اتابک قزل ارسلاں۔ و سِکندر نامہ کہ آخری است برائے طُغرل شاہ سلجُوقی بہ سِلکِ نظم کشیدہ بُود۔ و سوائے خمسۂ موصُوفہ اِقبالنامہ وغیرہ ہا ازو ست۔ گویند بیست ہزار بیت از قصیدہ و غزل و قطعہ و رُباعی وغیرہا ازو یادگار ماندہ بُود۔ گو کہ حال درمیاں نیست۔ نثرے پاکیزہ دارد۔ و ہم گویند۔ کہ مُخترِعِ نمُودِ مروّجہ حالِ مثنوی نظامی است۔ یعنی اِبتدائے مثنوی بحمد و نعت و منقبت و مُناجات و تعریفِ شعر و سخن وغیرہ نمُودہ بہ داستاں گوئی رغبت نُماید۔ آوردہ اند۔ کہ نِظامی بعُمرِ ہشتاد و چار سالگی بعد ۵۹۹ھ پانصد و نود و نُہ ہجری کہ خُود بہ تاریخ اِختتام سکندر نامۂ بحری گُفتہ۔ فوت گردید۔ گویند۔ کہ سفینۂ مثنوی اکثر از ہفت بحر بیروں نمے رود۔ پس از آں اوزان وزنِ سِکندر نامہ فعُولن فعُولن فعُولن فعُول مُسمّےٰ باسمِ مُتقارب مُثمّن مقصُور یا محذُوف است۔

منتخباتِ شاہنامہ

پرسیدنِ سہراب نام و نشانِ سردارانِ ایران از ہجیر

چو خورشید برداشت زرّیں سپر | زمانہ بر آورد از چرخ سر
بپوشید سہراب خفتانِ جنگ | نشست از برِ چرمۂ بیل رنگ
یکے تیغ ہندی بُد اندر برش | یکے مغفرِ خسروی بر سرش
کمندے بہ فتراک بر شصت خم | خم اندر خم و روے کردہ دژم
بیامد یکے تُند بالا گزید | بجائے کہ ایراں سپہ را بدید
بفرمود تا رفت پیشش ہجیر | بدو گفت کژّی نباید ز تیر
نشانہ نباید کہ خم آورد | سر افشاں شود زخم کم آورد
بہر کار در پیش کن راستی | چو خواہی کہ نگزایدت کاستی
سخن ہر چہ پرسم ہمہ راست گوے | بکژّی مکن راے و چارہ مجوے
چو خواہی کہ یابی رہائی ز من | سر افراز باشی بہر انجمن
از ایراں ہر آنچت بپرسم بگوے | متاب از رہِ راستی ہیچ روے
اگر راست گفتی سراسر سخن | بپاداش نیکی بیابی ز من
بیارم بتو گنج آراستہ | بیابی بسے خلعت و خواستہ
ور ایدونکہ کژّی بود راے تو | ہماں بند و زنداں بود جاے تو
چنیں داد پاسخ ہجیرش کہ شاہ | ز من ہرچہ پرسد از ایراں سپاہ

بگویم همه هر چه دانم بدوے
بکژی چرا بایدم گفتگوے

نه بینی جز از راستی پیشه ام
بکژی نیاید خود اندیشه ام

بگیتی به از راستی پیشه نیست
ز کژی بتر هیچ اندیشه نیست

بدو گفت کز تو بپرسم همه
ز گردنکشان و ز شاه و رمه

همه نامداران آن مرز را
چو طوس و چو کاوس و گودرز را

دلیران و گردان ایران زمین
چو گستهم و چون گیو با آفرین

ز بهرام و از رستم نامدار
ز هر چیت پرسم بمن بر شمار

یکایک نشانے بمن بر نما
اگر سر بتن خواهی و جان بجا

سراپرده دیبهٔ رنگ رنگ
بدو اندرون خیمهاے پلنگ

به پیش اندرون بسته صد ژنده پیل
یکے تخت پیروزه برسان نیل

یکے زرد خورشید پیکر درفش
سرش ماه زرین غلافش بنفش

بقلب سپاه اندرون جاے کیست
ز گردان ایران ورا نام چیست

بدو گفت کان شاه ایران بود
که بر درگهش پیل و شیران بود

وز آن پس بدو گفت کز میمنه
سواران بسیار و پیل و بنه

سراپردهٔ بر کشیده سیاه
زده گردش اندر ستاده سپاه

بگرد اندرش خیمه زاندازه بیش
پس پشت پیلان و شیران به پیش

زده پیش او پیل پیکر درفش
به نزدش سواران زرینه کفش

چه باشد ز ایرانیان نام او
بگو تا کجا باشد آرام او

چنین گفت کان طوس نوذر بود
درفشش کجا پیل پیکر بود

سپهدار و از تخمهٔ پادشاه
سرافراز و لشکرکش و کینه خواه

ندارد ابا زخم او شیر تاو
بزرگان ز بیمش پذیرند ساو

بپرسید کان سرخ پرده سراے
یکے لشکرے گشن پیشش بپاے

یکے شیر پیکر درفش بنفش
درفشان گهر در میان درفش

پس پشتش اندر سپاه گران
که باشد بمن نام او بازگوی
چنین گفت کان فرّ آزادگان
سپهکش بود گاه کینه دلیر
کجا پیل با او نکوشد بجنگ
دگر گفت کان سبز پرده سرای
یکی تخت پر مایه اندر میان
برو بر نشسته یکی پهلوان
از آنکس که بر پای پیشش براست
یکی باره پیشش ببالای او
بخود مرزبان بر خروشد همی
یکی پیل بر گستوان دار پیش
بایران نه مردی ببالای او
درفشش ببین اژدها پیکر است
که باشد بنام آن سوار دلیر
هجیر آنگهی گفت با خویشتن
بگویم بدین نیک دل شیر مرد
از آن به نباشد که پنهان کنم
بدو گفت کز چین یکی نیکخواه
بنزد سپهبد نامش ز فرّخ هجیر
دگر بار پرسید سهراب ازو
بپاسخ چنین گفت با او هجیر
بدین دژ بدم من بدان روزگار

همه نیزه داران و جوشنوران
ز گرشی میاور تباهی بروی
سپهدار گودرز کشوادگان
دو چل پور دارد چو پیل و چو شیر
نه از دشت بیرد نه از کوه پلنگ
بزرگان ایران بپیشش بپای
زده پیش او اختر کاویان
ابا فرّ و با سفت و یال گوان
نشسته بیکسر ازو برتر است
نه بینم همی اسپ همتای او
تو گوئی که دریا بجوشد همی
همی جوشد آن مرد بر جای خویش
کمندی فرو هشته تا پای او
بر آن نیزه بر شیر زرّین سر است
که هر دم همی بر خروشد چو شیر
که گر من نشان گو پیلتن
ز رستم بر آرد بنا گاه گرد
ز گردنکشان نام او بفگنم
به نوّی بیامد بنزدیک شاه
بگفتا که نامش ندانم بویر
که بارے مرا نام چینی بگوی
که ای پُر هنر مهتر شیر گیر
کجا او بیامد بر شهریار

گمانم که آن چینی این پهلو است
غمین گشت سهراب را دل از آن
نشان داده بد از پدر مادرش
همی نام جسته از دهان هجیر
نبشته به سر بر دگر گونه بود
قضا چون ز گردون فرو هشت پر
وزان پس بپرسید کز مهتران
سواران بسیار و پیلان بپائے
یکے گرگ پیکر درفشش از برش
میان سراپرده تختے زده
ز ایران بگو نام آن مرد چیست
چنین گفت کان پور گودرز گیو
ز گودرزیان مهتر و بهتر است
سرافراز داماد رستم بود
بدو گفت زآن سو که تابنده شید
ز دیبائے رومی به پیشش سوار
پیاده سپر دار و نیزه وران
ز دیبا فرو هشته زیبا جلیل
نشسته سپهدار بر تخت عاج
چه نام است او را ز نام آوران
بدو گفت کو را فرا برده خوان
بدو گفت سهراب کین درخور است
ز هر سو ز بهر جهاندار شاه

که هر گونه ساز و سلاحش نو است
که جائے نیامد ز رستم نشان
همی دید و دیده نبد باورش
مگر کان سخنها شنود دلپذیر
ز فرمان نکاهد نه هرگز فزود
همه زیبه کان کور گردند و کر
کشیده سراپردهٔ بر کران
بر آید همی نالهٔ کرنائے
با پرده اندر آورده زرین سرش
ستاده غلامان به پیشش رده
کجا جائے دارد نژادش ز کیست
که خوانند گردان ورا گیو نیو
به ایران سپه بر دو بهره سر است
به ایران زمین همچو او کم بود
برآید یکے پرده دیبه سپید
زده بر کشیده فزون از هزار
شده انجمن لشکرے گران
غلام ایستاده رده خیل خیل
نهاده بر آن عاج کرسئے ساج
سپهبد نژاد است یا سروران
که فرزند شاه است و تاج گوان
که فرزند شاه است و با افسر است
بپایند پیشش جهان با کلاه

بپرسید زان زرد پرده سرای — درفشی درفشان بپیشش بپای
بگردش در اندرش سرخ و زرد و بنفش — ز هر گونهٔ بر کشیده درفش
درفشی پس پشت پیکر گراز — سرش ماه زرین و بالا دراز
چه خوانند او را ز گردنکشان — بگو تا چه داری از و هم نشان
چنین گفت کو را گراز است نام — که در جنگ شیران ندارد لگام
هشیوار واز تخمهٔ گیو دران — که بر درد و سختی نباشد ژگان
نشان پدر جست و با او نگفت — همی داشت آن راستی در نهفت
جهان را چه سازی که خود ساخت است — جهاندار ازین کار پرداخت است
زمانه نبشته دگر گونه داشت — چنان کو گذارد بباید گذاشت
چو دل برنهی در سرای سپنج — همه زهر زو بینی و درد و رنج
دگر باره پرسید از آن سرفراز — ازان کش بدیدار او بد نیاز
ازان پردهٔ شتر و اسپ بلند — وز آن مرد و آن تاب داده کمند
وزان پس هجیر سپهبدش گفت — که از تو سخن را نباید نهفت
گر از نام چینی بمانم همی — از ان است کو را ندانم همی
بدو گفت سهراب کین نیست داد — ز رستم نکردی سخن هیچ یاد
کسی کو بود پهلوان جهان — میان سپه در نماند نهان
تو گفتی که در لشکر او مهتر است — نگهبان هر مرز و هر کشور است
برآنگه که کاوس لشکر کشد — به پیل دمان تخت و افسر کشد
جهان پهلوان باشدش پیشرو — چو بر خیزد از دشت آوای غو
چنین داد پاسخ مر او را هجیر — که شاید بدن کان گو شیرگیر
کنون رفته باشد بزابلستان — که هنگام بزم است در گلستان
بدو گفت سهراب کین خود مگوی — که دارد سپهبد سوی جنگ روی
برایش نشیند جهان پهلوان — برو بر بخندند پیر و جوان

ترا با تو افروز پیمان یکی است　　بگویم که گفتار من اندکی است
اگر پهلوان را نمائی به من　　سرافراز باشی بهر انجمن
ترا بی‌نیازی دهم در جهان　　گشاده کنم گنجهای نهان
ور آید و لیکن این راز داری ز من　　گشاده بمن بر بپوشی سخن
سرت را نخواهد همی تن بجای　　میانجی کن اکنون بدین هر دو رای
نه بینی که موبد بخسرو چه گفت　　بدانگه که بگشاد راز از نهفت
سخن گفت ناگفته چون گوهر است　　کجا نابسوده به بند اندر است
چو از بند و پیوند یابد رها　　چو رخشنده گوهر بود بی بها
چنین داد پاسخ هجیرش که شاه　　چو سیر آید از چهر و از تاج و گاه
نبرد کسی جوید اندر جهان　　که او زنده پیل اندر آرد ز جان
اگر خود ببینی تو چنگال او　　چنان هیبت و پیکر و یال او
بدانی که از وی نیابد رها　　نه دیو و نه شیر و نه نر اژدها
بزخم سر گرز سندان شکن　　بر آرد دمار از دو صد انجمن
کسی را که رستم بود هم نبرد　　سرش ز آسمان اندر آید بگرد
هم آورد او بر زمین پیل نیست　　چو گرد پی اسپ او نیل نیست
تنش زور دارد بصد زورمند　　سرش برتر است از درخت بلند
چو او خشم گیرد بروز نبرد　　بجنگش چه شیر و چه پیل و چه مرد
نخواهم که با او بصحرا بود　　هم آورد اگر کوه خارا بود
هنرهای رستم بگرد جهان　　همه آشکارا است پیش مهان
تو با او بسنده نباشی بجنگ　　چو او تیغ هندی بگیرد بچنگ
بگیتی ندیدی تو جنگ آوران　　که بودند با گرزهای گران
چو افراسیاب آن سپهدار چین　　ابا نامداران توران زمین
بشمشیر کین رستم پیلتن　　بباریدی آتش بر آن انجمن

بدو گفت سهراب آزادگان　　سیه بخت گودرز کشوادگان
که هیچو توئے خواند باید پسر　　بدین زور و این دانش و این هنر
تو مردانِ جنگی کجا دیدهٔ　　که بانگ پئے اسب نشنیدهٔ
که چندین زِ رستم سخن بر زبان　　بدانی ستائی ورا هر زمان
گرش بینم آنگاه آیدت یاد　　که دریاے جوشان بلرزد زِ باد
از آتش ترا بیم چندان بود　　که دریا به آرام جنبان بود
چو دریاے سبز اندر آید زِجاے　　ندارد دمِ آتش تیز پاے
سرِ تیرگی اندر آید بخواب　　چو تیغ تیزش بر کشد آفتاب
چو بر گفت زینگونه سهراب گرد　　غمین گشته هژمان سپهے بر شمرد
بدل گفت ناکار دیده هجیر　　که گر من نشانِ گوِ شیر گیر
بگویم بدین ترکِ بازور دست　　چنین یال و این خسروانی نشست
زِ لشکر کند جنگجو انجمن　　بر انگیزد آن بارهٔ پیلتن
بدین زور و این کتف و این یالِ او　　شود کشته رستم بچنگالِ او
زِ گردان نباید کسے جنگجوے　　که با او بروے اندر آرد بروے
زِ ایران نباشد کسے کینه خواه　　بگیرد سرِ تختِ کاؤس شاه
چنین گفت موبد که مردن بنام　　به از زنده دشمن بدو شادکام
اگر من شوم کشته بر دستِ او　　نگردد سیه روز و خون آبِ جو
چو گودرز هشتاد پورِ گزین　　همه نامدارانِ با آفرین
چو گیو و هماگیر لشکر شکن　　که باشد بهر جا سرِ انجمن
چو بهرام و رهام گردن فراز　　چو شیدوش شیر اوژنِ رزم ساز
پس از مرگ من مهربانی کنند　　زِ دشمن بکین جانستانی کنند
نباشد به ایران تن من مباد　　چنین دارم از موبد پاک یاد
چو تن سر کشند از زمین بیخ سرو　　سزد گر گیارا نبوید تذرو

بسهراب گفت این چه آشفتن است　　همه با من از درشتیت گفتن است
چرا باید این کینه آراستن　　به بیهوده چیزے ز من خواستن
که آگاهیے آن نباشد برم　　بدین کینه خواهی بریدن سرم
بهانه نباید به خون ریختن　　چه باید کنون زنگت آمیختن
همے پیلتن را بخواهی شکست　　همانا کت آسان نیاید بدست
نباید ترا جستن با او نبرد　　بر آرد به آورد گه از تو گرد

تاختن سهراب بر خیمهٔ کاؤس و بر کندن میخها

چو بشنید گفتار هاے درشت　　سر پر دلان زود بنمود پشت
نهان کرد زو روے و چینے نگفت　　عجب ماند ز آن گفتهاے شگفت
ز بالا زدش تند یک پشت دست　　بیفگندش آمد بجاے نشست
بسے کرد اندیشهاے دراز　　ز هر گونه کرد پیکار ساز
به بست از پئے کینه آنگه کمر　　نهاد از سر سروری تاج زر
بپوشید خفتان و بر سر نهاد　　یکے ترگ رومی بکردار باد
گرفتش سنان و کمان و کمند　　گران گرز را پهلوے دیو بند
ز تندی بجوش آمدش خون و رگ　　نشست از بر بارگی تیز تگ
به آوردگه رفت چون پیل مست　　چو کوه روان اسپش از جا بجست
برون آمد و راے ناورد کرد　　بر آورد بر چهرهٔ ماه گرد
سپاه دمان تا به قلب سپاه　　رسید او بنزدیک کاؤس شاه
به کردار گوران ز چنگال شیر　　رمیدند از وے سران دلیر
ز پاے رکیب و ز دست و عنان　　ز بازوے آن آب داده سنان

کس از نامداران ایران سپاه / نیارست کردن بدو در نگاه
وز آن پس دلیران شدند انجمن / که این است گوئی گو پیلتن
نشاید رنگ کرد آسان بدوے / که یار دشمن پیش او جنگجوے
وز آن پس خروشید سهراب گرد / ہمے شاه کاؤس را بر شمرد
چنین گفت کاے شاه آزاد مرد / چگونه است کارت بدشت نبرد
چرا کرده نام کاؤس کے / که در جنگ شیران نداری تو پے
گر این نیزه و مشت پیچان کنم / سپاه ترا جمله بے جان کنم
یکے سخت سوگند خوردم ببزم / بدان شب که ژنده شد کشته رزم
کز ایران نمانم یکے نیزه دار / کنم زنده کاؤس کے را بدار
که داری از ایرانیان تیز چنگ / که پیش من آید بدین دشت جنگ
کجا گیو و گودرز و طوس دلیر / فریبرز و کاؤس و گستهم شیر
سوارِ جهان رستم نامور / دگر زنگهٔ گردِ بدخاش خر
درآیند و مردی نمایند هین / وزین رزمگاه ازپے خشم و کین
بگفت و ہمے بود خاموش بس / از ایران نداد ایچ پاسخش کس
از آن پس بجنبید از جاے خویش / بنیزه دیگر پرده سرا رفت پیش
خم آورد پشت و سنانِ ستیخ / بزد نیزه و برکند هفتاد میخ
سراپرده یک بهره آمد ز پاے / ز هر سو برآمد دم کرنائے
غمین گشت کاؤس و آواز داد / که اے نامداران فرخ نژاد
یکے نزد رستم برید آگهی / کزین ترک شد مغز گردان تهی
ندارم سوارے ورا ہم نبرد / از ایران نیارد کس این کار کرد
بشد طوس و پیغام کاؤس برد / شنیده سخن پیش او بر شمرد
بدو گفت رستم که ہر شہریار / که کردے مرا ناگہان خواستار
گہے جنگ بودے گہے سازِ بزم / ندیدم ز کاؤس جز رنج رزم

بفرمود تا رخش را زین کنند   سواران بروها پر از چین کنند
ز خیمه نگه کرد رستم بدشت   ز رد گیو را دید کاندر گذشت
بنهاد از بر رخش رخشنده زین   همیگفت گرگین که بشتاب هین
همی بست با گرز رستام تنگ   به برگستوان بر زده طوس چنگ
همی آن بدین این بدان گفت زود   تهمتن چو از پرده آوا شنود
بدل گفت این رزم آهرمن است   که این رستخیز از پے یک تن است
بزد دست و پوشید ببر بیان   ببست آن کیانی کمر بر میان
نشست از بر رخش و پیمود راه   زواره نگهبان گاه و سپاه
بدو گفت ز ایدر مرو پیشتر   بمن دار گوش از یلان بیشتر
درفشش ببردند با او بهم   همی رفت پرخاش جوے و دژم
چو سهراب را دید آن یال و شاخ   برش چون بر سام جنگی فراخ
بدو گفت ز ایدر بیک سو شویم   بر آوردگه بر پی آهو شویم
بخندید سهراب پرخاش خر   ز گفت گو پیلتن نامور
بمالید سهراب کف را بکف   به آوردگه رفت از پیش صف
بگفت او برستم برد تا رویم   بیک جاے هر دو دو مرد گویم
از ایران و توران نخواهیم کس   چو من باشم و تو هم آورد بس
به بالا بلندی و با کتف و یال   ستم یافت با این به بسیار سال
به آوردگه مر ترا جاے نیست   ترا خود بیک مشت من پاے نیست
نگه کرد رستم بدان سرفراز   بدان سفت و چنگ و رکیب دراز
بدو گفت نرم اے جوانمرد نرم   زمین سرد و خشک و هوا نرم و گرم
به پیری بسے دیدم آوردگاه   بسے بر زمین پست کردم سپاه
تبه شد بسے دیو بر دشت من   ندیدم بد انسو که بودم شکن
نگه کن مرا تا به بینی بجنگ   اگر زنده مانی مترس از نهنگ

مرا دید در جنگ دریا و کوه — کہ با نامداران توران گروه
چہ کردم ستاره گواہِ من است — بمردی جہاں زیرِ پاے من است
کسانے کہ دیدند رزمِ مرا — شمردند گوئی کہ بزمِ مرا
ہمے رحمت آرد بتو بر دلم — نخواہم کہ جانت زِ تن بگسلم
نمانی بترکاں بدیں یال و سُفت — بہ ایراں ندانم ترا نیز جُفت
چو آمد ز رستم چنیں گفتگو — بپیچید سُہراب را دل بدو
بدو گفت کز تو بپرسم سخن — ہمہ راستی باید افگند بُن
بیکایک نژادت مرا یاد دار — ز گفتارِ خوبت مرا شاد دار
من ایدوں گمانم کہ تو رستمی — کہ از تخمۂ نامور نیرمی
چنیں داد پاسخ کہ رستم نیم — ہم از تخمۂ سامِ نیرم نیم
کہ او پہلوان است و من کہترم — نہ با تخت و گاہم نہ با افسرم

نبردِ رُستم با سُہراب

ز اُمید سُہراب شد نا اُمید — بر او تیره شد روے روزِ سپید
بر آوردگہ رفت و نیزه گرفت — ہمے ماند از گفتِ مادر شگفت
یکے تنگ میداں فرو ساختند — بکوتاه نیزه ہمے تاختند
نماند ایچ بر نیزه بند و سناں — بچپ باز بردند ہر دو عناں
بشمشیرِ ہندی بر آویختند — ہمے ز آہن آتش فرو ریختند
بزخم اندروں تیغ شد ریز ریز — چہ رزمے کہ پیدا کند رستخیز
گرفتند زاں پس عمودِ گراں — ہمے کوفتند آں بر ایں ایں بر آں
ز تیر و عمود اندر آمد بہ خم — جہاں باد پایان و گردان دژم
ز اسپاں فرو ریخت بر گستواں — زره پاره شد بر میانِ گواں
فرو مانده اسپ و دلاور ز کار — یکے را نہ بُد دست و بازوش یار

تن از خوی پُرآب و دهان پُر ز خاک
زبان گشته از تشنگی چاک چاک

یک از دیگر ایستاده آنگاه دور
پُر از درد باب و پُر از رنج پور

جهانا شگفتی ز کردار تست
شکسته هم از تو هم از تو درست

ازین دو یکی را نجنبید مهر
خرد دور بُد مهر ننمود چهر

همی بچه را باز داند ستور
چه ماهی به دریا چه در دشت گور

نداند همی مردم از رنج و آز
یکی دشمنی را ز فرزند باز

بدل گفت رستم که هرگز نهنگ
ندیدم که آید بدینسان بجنگ

مرا خوار شد جنگ دیو سپید
ز مردی شد امروز دل ناامید

ز دست یکی نابسوده جوان
نه گردی نه نام آوری از جهان

بسیری رسانیدم از روزگار
دو لشکر نظاره برین کارزار

چو آسوده شد باره هر دو مرد
ز آزار جنگ و ز ننگ نبرد

بزه بر نهادند هر دو کمان
یکی سالخورده دگر نوجوان

زره بود و خفتان و ببر بیان
ز تیر و ز پیکان نیامد زیان

بهم تیر باران نمودند سخت
تو گوئی فرو ریخت برگ درخت

غمین شد دل هر دو از یکدگر
گرفتند هر دو دوال کمر

تهمتن اگر دست بردی بسنگ
بکندی سیه سنگ را روز جنگ

بزور از زمین کوه برداشتی
گران سنگ را موم پنداشتی

کمربند سهراب را پاره کرد
که از زین بجنباند اندر نبرد

میان جوان را نبد آگهی
بماند از هنر دست رستم تهی

فرو داشت دست از کمربند او
شگفتی فرو ماند از بند او

دو شیر اوژن از جنگ سیر آمدند
همه گشته وخسته دیر آمدند

دگر باره سهراب گرز گران
ز زین بر کشید و بیفشرد ران

بزد گرز و آورد کتفش به درد
بپیچید و درد از دلیری بخورد

بخندید سهراب گفت ای سوار / به زخم دلیران نه‌ای پایدار
بزیر اندرت رخش گویی خر است / دو دستت سوار از همه بدتر است
مرا رحمت آید بتو بر ز دل / که از خونت آغشته گشتست گل
اگرچه گوی سرو بالا بود / جوانی کند پیر کانا بود
تهمتن نداد ایچ او را جواب / زنگفته فرو ماند در پیچ و تاب
بسستی رسید این از آن آن ازین / چنان تنگ شد بر دلیران زمین
که از یکدگر روی برگاشتند / دل و جان باندیشه بگذاشتند
تهمتن بتوران سپه شد بجنگ / بدانسان که نخچیر بیند پلنگ
به ایران سپه رفت سهراب گرد / عنان بارهٔ تیز تگ را سپرد
بزد خویشتن را بایران سپاه / ز دستش بسی نامور شد تباه
میان سپه اندر آمد چو گرگ / پراگنده گشتند خرد و بزرگ
چو رستم بنزدیک توران رسید / پشیمان شد آه از جگر برکشید
همی گشت و اندیشه کرد و دید / که کاوس را بی‌گمان بد رسید
ازین پر هنر ترک نو خاسته / بخفتان بر و بازو آراسته
بلشکرگه خویش تازید زود / که اندیشهٔ دل بدانگونه بود
میان سپه دید سهراب را / زمین لعل کرده بخوناب را
سر نیزه پر خون و خفتان و دست / چو شیری که گردد ز نخچیر مست
دژم گشت رستم چو او را بدید / خروشی چو شیر ژیان برکشید
بدو گفت کای ترک خونخوار مرد / ز ایران سپه جنگ با تو که کرد
چرا دست با من فسودی همه / چو گرگ آمدی در میان رمه
بدو گفت سهراب توران سپاه / ازین رزم دورند و هم بیگناه
تو آهنگ کردی بدیشان نخست / کسی با تو پیکار و کینه بجست
بدو گفت رستم که شد تیره روز / چو پیدا کند تیغ گیتی فروز

به کشتی بگیریم فردا پگاه / به بینیم تا بر که گردد سپاه
بدین دشت هم دار و هم منبر است / که روشن جهان زیر تیغ اندر است
گر ایدونکه بازو بشمشیر و تیر / چنین آشنا شد تو هرگز ممیر
برفتند و روی هوا تیره گشت / ز سهراب گردون هوا خیره گشت
تو گفتی ز جنگش سرشت آسمان / نیاساید از تاختن یک زمان
دگر باره زیر اندرش آهن است / زشگفته روان است روئین تن است
شب تیره آمد سوی لشکرش / میان سوده از جنگ آهن سرش
به هومان چنین گفت کامروز هور / بر آمد جهان کرد پر جنگ و شور
شما را بسر زان سوار دلیر / که یال یلان داشت چنگال شیر
چه آمد شما را چه گفت و چه کرد / که او بود همزور من در نبرد
چه کرد او ابا لشکرم سربسر / که چون او ندانم به گیتی دگر
یکی پیر مرد است برسان شیر / نگردد ز پیکار و از جنگ سیر
اگر گویم از کار آن نامدار / نه چندان بود کاید اندر شمار
دو بازوش مانندهٔ ران پیل / بجوشد ز آواز او رود نیل
ندانم بگرد جهان سر بسر / که بندد کمر کینه چون او کمر
بدو گفت هومان که فرمان شاه / چنین بد که از ابدر نجنبد سپاه
همه کار ما سخت و با ساز بود / به آوردگه گشتن آغاز بود
بیامد یکی مرد پرخاش جوی / بر این لشکر گشن بنهاد روی
تو گفتی ز مستی کنون خاست است / که این جنگ را یک تن آراست است
عنان باز پیچید و برداشت راه / به ایران سپاه رفت ازین جایگاه
چنین گفت سهراب کو زین سپاه / نکرد از دلیران کسی را تباه
از ایرانیان من بسی کشته ام / زمین را بخون همچو گل آغشته ام
اگر شیر پیش آمدی بی گمان / نرستی چنین دان ز گرز گران

درین بر شما جز نظاره نبود
ولیکن نیامد کسی خود چه سود
به پیشم چه شیر و پلنگ و هزبر
به پیکان فرو بارم آتش ز ابر
چو گردان مرا روی بینند تیز
زره بر تن شان شود ریز ریز
چو فردا به پیش است روز بزرگ
پدید آید آنکس که باشد سترگ
بنام خدای جهان آفرین
نمانم ز گردان یکی بر زمین
کنون خوان و می باید آراستن
بباید همی غم ز دل کاستن
وز آن روی رستم سپاه را بدید
سخن راند با گیو گفت و شنید
که امروز سهراب جنگ آزمای
چگونه بجنگ اندر آورد پای
چنین گفت با رستم گرد گیو
که زان گونه هرگز ندیدیم نیو
بیامد دمان تا میان سپاه
ز لشکر بر طوس شد کینه خواه
که او بود بر زین و نیزه بدست
چو گرگین فرود آمد و بر نشست
بیامد چو با نیزه او را بدید
بکردار شیر ژیان بر دمید
خمیده عمودی بزد بر برش
ز نیرو بیفتاد ترگ از سرش
نتابید با او بتابید روی
شدند از دلیران بسی جنگجوی
ز گردان کسی پایهٔ او نداشت
بجز پیلتن پایهٔ او نداشت
هم آیین پیشین نگه داشتم
سپه را بره بر هیچ نگذاشتم
به تنها نشد بر برش جنگجوی
سپردیم میدان کینه بدوی
سواری نشد پیش او یک تنه
همی تاخت از قلب تا میمنه
ز هر سو همی شد دنان و دمان
بزیر اندرون بود اسپش چمان
غمین گشت رستم ز گفتار اوی
بر شاه کاوس بنهاد روی
چو کاوس کی پهلوان را بدید
بر خویش نزدیک جایش گزید
ز سهراب رستم زبان برگشاد
ز بالا و برزش همی کرد یاد
که کس در جهان کودکی نارسید
بدین شیر مردی و گردی ندید

به بالا ستاره بساید همی — تنش را زمین بر نتابد همی
دو بازو و رانش چو ران هیون — همانا که دارد سیطری فزون
به تیغ و به نیزه به گرز و کمند — ز هر گونه آزمودم بچند
سرانجام گفتم که من پیش ازین — بسی گرد را برگرفتم ز زین
بگرفتم دوال کمربند او — بیفشاردم سخت پیوند او
همی خواستم کش ز زین برکنم — چو دیگر کسانش به خاک افگنم
گر از باد جنبان شود کوهسار — بجنبید ابر زین مر آن نامدار
ازو باز گشتم که بیگاه بود — که شب سخت تاریک و بی ماه بود
بدان تا بگردیم فردا یکی — به کشتی گرائیم ما اندکی
چو فردا بیاید بدشت نبرد — به کشتی همی بایدم چاره کرد
بکوشم ندانم که فیروز کیست — ببینیم تا رای یزدان به چیست
کز اویست پیروزی و دستگاه — هم او آفریننده هور و ماه
بدو گفت کاوس یزدان پاک — تن بدسگالت کند چاک چاک
من امشب به پیش جهان آفرین — بمالم فراوان سر اندر زمین
بدان تا ترا بر دهد دستگاه — بدین ترک بدخواه گم کرده راه
کند تازه پژمرده کام ترا — بر آرد به خورشید نام ترا
بدو گفت رستم که با فر شاه — برآید همه کامهٔ نیک خواه
بگفت این و برخاست پس پهلوتن — ز رزم گشته او پیش آن انجمن
بلشکر گه خویش بنهاد روی — پر اندیشه جان و دلش کینه جوی
زواره بیامد خلیده روان — که امروز چون گشت بر پهلوان
ازو خوردنی خواست رستم نخست — پس آنگه ز اندیشه دل را بشست
همانگه بدو حال سهراب گرد — سراسر همه هرچه بد بر شمرد
سپه را دو فرسنگ به درمیان — گشادن نیارست یک تن میان

چنین راند پیش برادر سخن ‏— که بیدار دل باش و تندی مکن
به شبگیر من چون به آوردگاه ‏— روم پیش آن ترک ناورد خواه
بیاور سپاه و درفشش مرا ‏— همان تخت و زرینه کفشش مرا
همی باش در پیش پرده سرای ‏— چو خورشید تابان برآید ز جای
گر ایدونکه پیروز باشم بجنگ ‏— به آوردگه بر نیارم درنگ
وگر خود دگرگونه گردد سخن ‏— تو زاری مساز و تندی مکن
میایید یک تن به آوردگاه ‏— مسازید جستن سوی رزم راه
یکایک سوی زابلستان شوید ‏— از ایدر بنزدیک دستان شوید
از او بر گشائی یکایک سخن ‏— که رود نهمتن درآمد به بن
چنین بود فرمان یزدان پاک ‏— که گردد به دشت جوانی هلاک
تو خرسند گردان دل مادرم ‏— چنین راند ایزد قضا بر سرم
بگویش که تو دل بمن در مبند ‏— مشو جاودان بهر جانم نژند
کس اندر جهان جاودانه نماند ‏— ز گردون مرا خود بهانه نماند
بسی دیو و شیر و پلنگ و نهنگ ‏— تبه شد ز چنگم بهنگام جنگ
بسی باره و دژ که کردیم پست ‏— نیاورد کس دست من زیر دست
در مرگ را آن بکوبد که پای ‏— به اسب اندر آرد برآید ز جای
اگر سال گردد فزون از هزار ‏— همین است راه و همین است کار
نگه کن به جمشید شاه بلند ‏— همان نیز طهمورث دیوبند
به گیتی چو ایشان نبد شهریار ‏— سرانجام رفتند زی کردگار
بمردی ز گرشاسب برتر نبود ‏— سپهر برش گرد گاهش بسود
نریمان و سام آن دو گردان فراز ‏— ز مردان به گیتی نبد شان جواز
چو گیتی بر ایشان نماند و بگذشت ‏— مرا نیز بر ره بباید گذشت
همه مرگ را ایم پیر و جوان ‏— به گیتی نماند کسی جاودان

چو خُر شد گرد دو بدشتان بگوے
کہ از شاہِ گیتی مبر تاب روے

اگر جنگ سازد تو سستی مکن
چنان رو کہ او راند از بُن سخن

ز شب نیمۂ گفتِ سہراب بود
دگر نیمہ آرامش و خواب بود

کشتی گرفتنِ رستم و سہراب و رہائی یافتنِ رستم از او بچارہ

چو خورشیدِ رخشان بگسترد پر
سیہ زاغ پرّان فرو بُرد سر

تہمتن بپوشید ببرِ بیان
نشست از برِ اژدہاے دمان

بیامد بدان دشتِ آوردگاہ
نہادہ ز آہن بہ سر بر کلاہ

وزان روے سہراب با انجمن
ہمے مے گسارید با رود زن

بہ ہومان چنین گفت کان شیر مرد
کہ با من ہمے گردد اندر نبرد

ز بالاے من نیست بالاش کم
بہ رزم اندرون دل ندارد دژم

بر و کتف و یالش بمانندِ من
تو گوئی کہ دانندہ بر زد رسن

ز پا و رکیبش ہمے مہرِ من
بجنبد بہ شرم آورد چہرِ من

نشانہاے مادر بیابم ہمے
بہ دل نیز لختے بتابم ہمے

گمانے برم من کہ او رستم است
کہ چون او نبردہ بہ گیتی کم است

نباید کہ من با پدر جنگ جوے
شوم خیرہ رو اندر آرم بہ روے

ز دادار گردم بسے شرمناک
سیہ رو روم از سرِ تیرہ خاک

نباشد امیدِ سراے دگر
نباید کہ رزم آورم با پدر

بہ شاہانِ گیتی شوم رو سیاہ
کہ بر مرز ایران و توران سپاہ

نگوید کسے جز بہ بد نامِ من
نباشد بہ ہر دو سرا کامِ من

سراسیمہ گردم از آویختن
بجز بد نباشد ز خون ریختن

بدو گفت هومان که در کارزار
شنیدی که در جنگ مازندران
بدین رخش ماند همی رخش او
چو یک بهره از تیره شب درگذشت
جهانجوی سهراب دل پر ز رزم
به شبگیر چون بر دمید آفتاب
بپوشید سهراب خفتان رزم
بیامد خروشان بدان دشت جنگ
ز رستم بپرسید خندان دو لب
که شب چون بدی روز چون خاستی
ز کف بفکن این تیر و شمشیر کین
نشینیم هر دو پیاده بهم
به پیش جهاندار پیمان کنیم
همان تا کسی دیگر آید به رزم
دل من همی بر تو مهر آورد
همانا که داری ز گردان نژاد
ز نام تو کردم همی جستجوی
ز من نام پنهان نباید کرد
مگر پور دستان سام یلی
بدو گفت رستم که ای نامجوی
ز گشتی گرفتن سخن بود دوش
نه من کودکم گر تو هستی جوان
بکوشیم و فرجام کار آن بود

رسید اشت رستم بمن چند بار
چه کرد آن سپهبد به گرز گران
ولیکن ندارد پی و بخشش او
خروش طلایه برآمد ز دشت
به آرام گه رفت از تخت بزم
سر جنگجویان برآمد ز خواب
سرش پر ز رزم و دلش پر ز بزم
بچنگ اندرون گرزهٔ گاو رنگ
تو گفتی که با او بهم بود شب
ز پیکار دل بر چه آراستی
بزن جنگ بیداد را بر زمین
به می تازه داریم روی دژم
دل از جنگ جستن پشیمان کنیم
تو با من بساز و بیارای بزم
همی آب شرمم به چهر آورد
کنی پیش من گوهر خویش یاد
نگفتند نامت تو با من بگوی
چو گشتی تو با من کنون هم نبرد
گزین نامور رستم زابلی
نکردیم هرگز چنین گفتگوی
نگیرم فریب تو زین در مکوش
بگشتی کمر بسته دارم میان
که فرمان دارای جهانبان بود

ز دیگر که در جای تنگ و نبرد	پژوهش نجویند مردان مرد
بسی گشته ام در فراز و نشیب	نه مرد گفتار زرق و فریب
بدو گفت سهراب کای مرد پیر	اگر نیست پند منت جایگیر
مرا آرزو بد که بر بسترت	برآید بهنگام هوش از برت
کسی کز تو ماند ستودان کند	بپرد روان تن به زندان کند
دگر هوش تو زیر دست من است	به فرمان یزدان برآرم ز دست
ز اسپان جنگی فرود آمدند	هشیوار با گبر و خود آمدند
ببستند بر سنگ اسپ نبرد	برفتند هر دو روان پر ز درد
چو شیران به کشتی در آویختند	ز تنها خوی و خون همی ریختند
بزد دست سهراب چون پیل مست	چو شیر درنده ز جا در بجست
کمربند رستم گرفت و کشید	ز بس زور گفتی زمین بر درید
به رستم در آویخت چون پیل مست	برآوردش از جای و بنهاد پست
یکی نعره برزد پر از خشم و کین	بزد رستم شیر را بر زمین
نشست از بر سینهٔ پیلتن	پر از خاک چنگال و روی و دهن
بکردار شیری که بر گور نر	زند دست و گور اندر آید بسر
یکی خنجر آبگون برکشید	همی خواست از تن سرش را برید
نگه کرد رستم به آواز گفت	که این راز باید گشاد از نهفت
به سهراب گفت ای یل شیرگیر	کمند افگن و گرز و شمشیر گیر
دگر گونه این باشد آیین ما	جز این باشد آرایش دین ما
کسی کو به کشتی نبرد آورد	سر مهتری زیر گرد آورد
نخستین که پشتش نهد بر زمین	نبرد سرش گرچه باشد به کین
اگر بار دیگرش زیر آورد	ز افگندنش نام شیر آورد
روا باشد ار سر کند زو جدا	بدین گونه بر باشد آیین ما

بدین چاره از چنگ آن اژدها / همی خواست یابد ز کشتن رها
دلیر جوان سر بگفتار پیر / بداد و نبود آن سخن جایگیر
یکی از دلیری دوم از زمان / سوم از جوانمردیش بے گمان
رها کرد از دشت و آمد بدشت / بدشتی که بر پیشش آهو گذشت
همی کرد نخچیر یادش نبود / از آنکس که با او نبرد آزمود
همی دیر شد تا هومان چو گرد / بیامد بپرسید از او از نبرد
به هومان بگفت آن کجا رفته بود / سخن هرچه رستم بدو گفته بود
بدو گفت هومان دریغ اے جوان / به سیری رسیدی همانا ز جان
دریغ این بر و برز و بالاے تو / رکیب دراز و یلی پاے تو
هژبرے که آورده بودی بدام / رها کردی از دشت شد کار خام
نگه کن کزین بیهده کار کرد / چه آرد به پیشت بدشت نبرد
یکی داستان زد بدین شهریار / که دشمن مدار ارچه خردست خوار
بگفت و دل از جان او برگرفت / پر اندوه همی ماند اندر شگفت
به لشکرگه خویش بنهاد روے / به خشم و پر از غم دل از کار اوست
به هومان چنین گفت سهراب گرد / که اندیشه از دل بباید سترد
که فردا بیاید بر من به جنگ / ببینی به گردنش بر پالهنگ
چو رستم ز چنگ وے آزاد گشت / بسان یکی کوه پولاد گشت
خرامان بشد سوے آب روان / چو جان رفته کو باز یابد روان
بخورد آب و روے و سر و تن بشست / به پیش جهان آفرین شد نخست
به زمزم بنالید بر بے نیاز / نیایش همی کرد بر چاره ساز
همی خواست پیروزی و دستگاه / نبود آگه از بخشش خور و ماه
که چون رفت خواهد سپهر از برش / بخواهد ربودن کلاه از سرش
شنیدم که رستم ز آغاز کار / چنان یافت نیرو ز پروردگار

که گر سنگ را او بسر بر شدے
همے هر دو پایش بدو در شدے

از آن زور پیوسته رنجور بود
دل او از آن آرزو دور بود

بنالید بر کردگار جهان
به زاری همے آرزو کرد آن

که لختے ز زورش ستاند همے
که رفتن به ره بر تواند همے

بدانسان که از پاک یزدان بخواست
ز نیروے آن کوه پیکر بکاست

چو باز آن چنان کار پیش آمدش
دل از بیم سهراب ریش آمدش

به یزدان بنالید کاے کردگار
بدین کار این بنده را پاسدار

همان زور خواهم کز آغاز کار
مرا دادی اے پاک پروردگار

بدو باز داد آنچنان کش بخواست
بیفزود در تن هر آنچش بکاست

وز آن آبخور شد بجاے نبرد
پر اندیشه بودش دل و روے زرد

همے تاخت سهراب چون پیل مست
کمندے به بازو کمانے بدست

گرازان و چون شیر نعره زنان
سمندش جهان و جهان را کنان

بر آن گونه رستم چو او را بدید
عجب ماند در وے همے بنگرید

ز پیکارش اندازها بر گرفت
غمیں گشت زو ماند اندر شگفت

چو سهراب باز آمد او را بدید
ز باد جوانی دلش بر دمید

چو نزدیک تر شد بدو بنگرید
مر او را در آن فر و آن زور دید

چنین گفت کاے رسته از چنگ شیر
چرا آمدی باز نزدم دلیر

چرا آمدی باز پیشم بگوے
سوے راستی خود نداری تو روے

همانا که از جان تو سیر آمدی
که در جنگ شیران دلیر آمدی

دو بارت امان دادم از کارزار
به پیری بخشیدم اے نامدار

چنین داد پاسخ بدو پیلتن
که اے نامور گرد لشکر شکن

نگویند زین گونه مردان مرد
همانا جوانی ترا غره کرد

ببینی که زین پیر مردے دلیر
چه آید بروے تو اے نره شیر

هر آنگه که خشم آورد بختِ شوم	شود سنگِ خاره بکردارِ موم

کشته شدن سهراب بدستِ رستم

دگر بار اسپاں بہ بستند سخت	بسر بر ہمے گشت بدخواہِ بخت
بہ کشتی گرفتن نہادند سر	گرفتند ہر دو دوالِ کمر
سپہدار سہراب آں زوردست	تو گفتی کہ چرخِ بلندش ببست
غمیں گشت رستم بیازید چنگ	گرفت آں سر و یالِ جنگی پلنگ
خم آورد پشتِ دلاور جواں	زمانہ سر آمد نبودش تواں
زدش بر زمیں بر بکردارِ شیر	بدانست کو ہم نماند بزیر
سبک تیغ تیز از میاں برکشید	برِ پورِ بیدار دل بر درید
بہ پیچید از آں پس یکے آہ کرد	ز نیک و بد اندیشہ کوتاہ کرد
بدو گفت کایں بر من از من رسید	زمانہ بدستِ تو دادم کلید
تو زیں بیگناہی کہ ایں کوژ پشت	مرا برکشید و بزودی بکشت
بہ بازی بگویند ہم سالِ من	بخاک اندر آمد چنیں یالِ من
نشاں داد مادر مرا از پدر	ز مہر اندر آمد روانم بہ سر
ہمے جستمش تا ببینمش روے	چنیں جاں بدادم بدیں آرزوے
دریغا کہ رنجم نیامد بہ سر	ندیدم دریں ہیچ روے پدر
کنوں گر تو در آب ماہی شوی	و یا چوں شب اندر سیاہی شوی
وگر چوں ستارہ شوی بر سپہر	ببری ز روے زمیں پاک مہر
بخواہد ہم از تو پدر کینِ من	چو بیند کہ خشت است بالینِ من
ازاں نامدارانِ گردن کشاں	کسے ہم برد سوے رستم نشاں
کہ سہراب کشتست و افگندہ خوار	ہمے خواستت کردن ترا خواستار
چو بشنید رستم سرش تیرہ گشت	جہاں پیشِ چشم اندرش تیرہ گشت

همی بی تن و تاب و بی توش گشت　　بیفتاد از پای و بی هوش گشت
بپرسید از آن پس که آمد بهوش　　بدو گفت با ناله و با خروش
بگو تا چه داری ز رستم نشان　　که گم باد نامش ز گردن کشان
که رستم منم کم مماناد نام　　نشیناد در ماتمم پور سام
بزد نعره و خونش آمد بجوش　　همی کند موی و همی زد خروش
چو سهراب رستم بدانسان بدید　　بیفتاد و هوش از سرش بر پرید
بدو گفت گر زانکه رستم توئی　　بکشتی مرا خیره بر بد خوئی
ز هر گونه بودم ترا رهنمای　　نجنبید یک ذره مهرت ز جای
کنون بند بگشای از جوشنم　　برهنه ببین این تن روشنم
به بازوم بر مهره خود نگر　　ببین تا چه دید این پسر از پدر
چو برخاست آواز کوس از درم　　بیامد پر از خون دو رخ مادرم
همی جانش از رفتن من بخست　　یکی مهره بر بازوی من ببست
مرا گفت کاین از پدر یادگار　　بدار و ببین تا که آید بکار
کنون کارگر شد که بیکار گشت　　پسر پیش چشم پدر خوار گشت
چو بگشاد خفتان و آن مهره دید　　همه جامه بر خویشتن بر درید
همی گفت کای کشته بر دست من　　دلیر و ستوده به هر انجمن
همی ریخت خون و همی کند موی　　سرش پر ز خاک و پر از آب روی
بدو گفت سهراب کین بدتری است　　به آب دو دیده نباید گریست
ازین خویشتن کشتن اکنون چه سود　　چنین رفت و این بودنی کار بود
چو خورشید تابان ز گنبد گذشت　　تهمتن نیامد به لشکر ز دشت
ز لشکر بیامد هشیوار بیست　　که تا اندر آوردگه کار چیست
دو اسپ اندر آن دشت بر پای بود　　پر از گرد رستم دگر جای بود
گو پیلتن را چو بر پشت زین　　ندیدند گردان دران دشت کین

چنان بدگمان شان که او کشته شد　　سر نامداران همه گشته شد
به کاؤس کے تاختند آگهی　　که تخت رهی شد ز رستم تهی
ز لشکر بر آمد سراسر خروش　　بر آمد زمانه یکایک به جوش
بفرمود کاؤس تا بوق و کوس　　دمیدند و آمد سپهدار طوس
وز آں پس بلشکر چنیں گفت شاه　　کز ایدر هیونے سوے رزمگاه
بتازید تا کار سهراب چیست　　که بر شهر ایران بباید گریست
اگر کشته شد رستم جنگ جوے　　از ایران که یارد شدن پیش اوے
بباید جو جمشید آواره گشت　　که پهیم سر جمله در کوه و دشت
به انبوه زخمے بباید زدن　　بدیں رزم گر بر نشاید مدن
چو آشوب برخاست از انجمن　　چنیں گفت سهراب با پیلتن
که اکنوں چو روز من اندر گذشت　　همه کار ترکاں دگرگوں گشت
همه مهربانی بداں کن که شاه　　سوے جنگ توراں نراند سپاه
که ایشاں ز بهر من جنگ جوے　　سوے مرز ایراں نهادند روے
نباید که بینند رنجے به راه　　مکن جز به نیکی در ایشاں نگاه
بسے روز را داده بودم نوید　　بسے کرده بودم ز هر در امید
بگفتم اگر زنده بینم پدر　　به گیتی نمانم یکے تاجور
چه دانستم اے پهلو نامور　　که باشد روانم بدست پدر
دریں دژ دلیرے به بند من است　　گرفتار خم کمند من است
بسے زو نشان تو پرسیده ام　　همه بد خیال تو در دیده ام
جز آں بود یکسر سخنهاے او　　ازو باز ماند تهی جاے او
چو گشتم ز گفتار او نا امید　　شدم لاجرم تیره روز سپید
ببیں تا کدام است از ایرانیاں　　نباید که آید به جانش زیاں
نشانے که بد داده مادر مرا　　بدیدم نه بد دیده باور مرا

چنینم نوشته بد اختر به سر | که من کشته گردم بدست پدر
چو برق آمدم رفتم اکنون چو باد | به مینو مگر بینمت باز شاد
ز گفتی برشتم فرو بست دم | پر آتش دل و دیدگان پر ز نم
نشست از بر رخش رستم چو گرد | پر از خون دل و لب پر از باد سرد
بیامد به پیش سپه با خروش | دل از کردهٔ خویش پر درد و جوش
چو دیدند ایرانیان روی او | همه بر نهادند بر خاک رو
ستایش گرفتند بر کردگار | که او زنده باز آمد از کارزار
چو زان گونه دیدند بر خاک سر | دریده همه جامه و خسته بر
به پرسش گرفتند کین کار چیست | ترا دل بدین گونه از بهر کیست
بگفت آن شگفتی که خود کرده بود | گرامی پسر را که آزرده بود
همه بر گرفتند با او خروش | نماند آن زمان با سپهدار هوش
چنین گفت با سرفرازان که من | نه دل دارم امروز گوئی نه تن
شما جنگ ترکان مجوئید کس | که این بد که من کردم امروز بس
زواره بیامد بر پیلتن | دریده بر و جامه و خسته تن
چو رستم برادر بر آن گونه دید | بگفت آنچه از پور کشته شنید
پشیمان شدم من ز کردار خویش | ستانم مکافات ز اندازه بیش
دریدم جگرگاه پور جوان | بگرید بر او چرخ تا جاودان
پسر را بکشتم به پیرانه سر | بریده پی و بیخ آن نامور
فرستاد نزدیک هومان پیام | که شمشیر کین ماند اندر نیام
نگهدار آن لشکر اکنون توئی | نگه کن بدیشان مکن تندوی
که با تو مرا روز پیکار نیست | همان بیش ازین جای گفتار نیست
برادرش را گفت پس پهلوان | که بر گرد ای گرد روشن روان
تو با او برو تا لب جنگ آب | مکن بر کسی هیچ گونه شتاب

زواره بیامد هم اندر زمان · به هومان سخن گفت از پهلوان
به پاسخ چنین گفت هومان گرد · که بنمود سهراب را دستبرد
هجیر ستیزنده بد گمان · که میداشت راز سپهبد نهان
نشان پدر جست و با او نگفت · روانش به بیدانشی بود جفت
بما این بد از شومی او رسید · بباید مر او را سر از تن برید
زواره بیامد بر پیلتن · ز هومان سخن راند و از انجمن
ز کار هجیر بد بد گمان · که سهراب را زو سر آمد زمان
تهمتن ز گفتار او خیره گشت · جهان پیش چشم اندرش تیره گشت
بنزد هجیر آمد از دشت کین · گریبانش بگرفت و زد بر زمین
یکی خنجر آبگون بر کشید · سرش را همی خواست از تن برید
بزرگان به پوزش فراز آمدند · هجیر از سر مرگ باز استدند
چو برگشت زان جایگه پهلوان · بیامد بر خسته پور جوان
بزرگان برفتند با او بهم · چو طوس و چو گودرز و چون گستهم
همه لشکر از بهر آن ارجمند · زبان برگشادند یکسر ز بند
که درمان این کار یزدان کند · مگر کین غمان بر تو آسان کند
یکی دشنه بگرفت رستم بدست · که از تن ببرد سر خویش پست
بزرگان برو اندر آویختند · ز مژگان همی خون دل ریختند
بدو گفت گودرز اکنون چه سود · گر از روی گیتی بر آری تو دود
تو بر خویشتن گر کنی صد گزند · چه آسانی آید بدان ارجمند
اگر مانده باشد مر او را زمان · بماند به گیتی تو با او بمان
وگر زین جهان آن جوان رفتنیست · نگه کن به گیتی که جاوید کیست
شکاریم یکسر همه پیش مرگ · سری زیر تاج و سری زیر ترگ
چو آیدش هنگام بیرون کنند · وزان پس ندانیم تا چون کنند

دراز است راہش اگر کوتہ است | پراگندگانیم اگر ہمرہ است
زمر یک اے سپہبد بے اندوہ کیست | ہمہ خویشتن را بباید گریست

نوشدارو خواستن رستم از کاؤس برائے سہراب و نہ دادن او آں را

بہ گودرز گفت آں زماں پہلواں | کہ اے گرد با نام روشن رواں
پیامے ز من سوئے کاؤس بر | بگویش کہ ما را چہ آمد بسر
بہ دشنہ جگرگاہ پور دلیر | دریدم کہ رستم مماناد دیر
گرت ہیچ یاد است کردار من | یکے رنجہ کن دل بہ تیمار من
ازاں نوشدارو کہ در گنج تست | کجا خستگاں را کند تن درست
بنزدیک من با یکے جام مے | سزد گر فرستی ہم اکنوں زپے
مگر کو بہ بخت تو بہتر شود | چو من پیش تخت تو کہتر شود
بیامد سپہبد بکردار باد | بہ کاؤس یکسر پیامش بداد
بدو گفت کاؤس کز پیلتن | کرا بیشتر آب نزدیک من
نخواہم کہ او را بد آید بروے | کہ ہستش بسے نزد من آبروے
ولیکن اگر دارُوے نوش من | دہم زندہ ماند یل پیلتن
کند پشت رستم بہ نیرو ترا | ہلاک آورد بے گماں مر مرا
شنیدی کہ او گفت کاؤس کیست | گر او شہریار است پس طوس چیست
اگر یک زماں زو بمن بد رسد | نسازیم پاداشش او جز بہ بد
ہماں نیز سہراب برگشتہ بخت | کہ سوگند خوردے بہ تاج و بہ تخت
بدیں نیزہ ات گفت پیچاں کنم | سرت بر سر دار پیچاں کنم
کسے گنجد اندر جہان فراخ | بداں فر و برز و بداں یال و شاخ

کجا باشد او پیش تختم بپای   کجا ماند او زیر فرّ همای
نخواهم به نیکی سوی او نگاه   اگر تاج بخش است وگر رزم‌خواه
به دشنام چندی مرا برشمرد   به پیش سپه آبرویم ببرد
چو فرزند او زنده باشد مرا   یکی خاک باشد بدست اندرا
سخنهای سهراب نشنیده‌ای   نه مرد بزرگی جهان دیده‌ای
کز ایرانیان سر ببرم هزار   کنم زنده کاوس کی را به دار
اگر ماند او زنده اندر جهان   بپیچد از وی کهان و مهان
کسی دشمن خویشتن پرورد   به گیتی درون نام بد گسترد
چو بشنید گودرز برگشت زود   بر رستم آمد بکردار دود
بدو گفت خوی بد شهریار   درختی است خنظل همیشه به بار
به تندی به گیتی ورا یار نیست   همان رنج کس را خریدار نیست
ترا رفت باید بنزدیک او   که روشن کنی جان تاریک او
بفرمود رستم که تا پیشکار   یکی جامه آرد برش پرنگار
جوان را بر آن جامهٔ زرنگار   بخواباند و آمد بر شهریار
گو پیلتن سر سوی راه کرد   کس آمد پسش زود آگاه کرد
که سهراب شد زین جهان فراخ   همی از تو تابوت خواهد نه کاخ

زاری کردن رستم بر سهراب و بردن تابوتش به زابلستان نزد زال و رودابه

چو بشنید رستم خراشید روی   همی زد بر سینه همی کند موی
بدر جوشن و بر زد یکی سرد باد   بنالید و گردنکشان [illegible] نهاد
پیاده شد از اسپ رستم چو باد   بجای کله خاک بر سر نهاد

بزرگان لشکر همه همچنان ... غریوان و گریان و زاری کنان
همی گفت زار ای نبرده جوان ... سرافراز و از تخمهٔ پهلوان
نه بیند چو تو نیز خورشید و ماه ... نه جوشن نه خود و نه تخت و کلاه
کرا آمد این پیش کامد مرا ... که فرزند کشتم به پیران سرا
نبیره جهاندار سام سوار ... سوی مادر از تخمهٔ نامدار
بریدن دو دستم سزاوار هست ... جز از خاک تیره مبادم نشست
که فرزند سهراب دادم بباد ... که چون او گوی نامداری نزاد
ز سام نریمان و گرشاسب گیو ... بمردی فزون بود و گردان نیو
چو من نیست در گرد گیهان یکی ... بمردی بدم پیش او کودکی
چه گویم چو آگه شود مادرش ... چگونه فرستم کسی را برش
چه گویم چرا کشتمش بی گناه ... چرا روز کردم برو بر سیاه
کدامین پدر این چنین کار کرد ... سزاوارم اکنون به گفتار سرد
به گیتی که کشت است فرزند را ... دلیر و جوان و خردمند را
پدرش آن گرانمایه تر پهلوان ... چه گوید بدان دخت پاک جوان
که رستم به کینه بر او دست یافت ... به دشنه جگرگاه او بر شکافت
برین تخمهٔ سام نفرین کنند ... مرا نام بی مهر و بی دین کنند
که دانست کین کودک ارجمند ... بدین سال گردد چو سرو بلند
بجنگ آیدش رای و سازد سپاه ... بمن بر کند روز روشن سیاه
بفرمود تا دیبهٔ خسروان ... کشیدند بر روی پور جوان
همی آرزو گاه و شهر آمدش ... یکی تنگ تابوت بهر آمدش
از آن دشت بردند تابوت اوی ... سوی خیمهٔ خویش بنهاد روی
به پرده سرا اندر آتش زدند ... همه لشکرش خاک بر سر زدند
همان خیمه و دیبهٔ رنگ رنگ ... همه تخت پرمایه زرین پلنگ

بہ آتش نہادند برخاست غو　　همے کرد زاری جہاندارِ گو
جہاں چوں تو دیگر نہ بیند سوار　　بہ مردی و گُردی گہِ کارزار
دریغ آں ہمہ مردی و رائے تو　　دریغ آں رُخ و بُرز و بالاے تو
دریغ ایں غم و حسرتِ جاں گسل　　ز مادر جُدا وز پدر داغ دل
بگوئیش فراواں کُند زالِ زر　　ہماں نیز رودابۂ پُر ہنر
چہ گویند گُردان و گردنکشاں　　چو زیشاں شود نزدِ ایشاں نشاں
ازیں چوں بہ ایشاں رسد آگہی　　کہ برکندم از باغ سروِ سہی
بدیں کار پوزش چہ پیش آورم　　کہ دل شاں بگفتارِ خویش آورم
ہمے ریخت خون و ہمے کند خاک　　بہ تن جامۂ خسروی کردہ چاک
ہمہ پہلوانانِ کاؤس شاہ　　نشستند بر خاک با او بہ راہ
زبانِ بزرگاں پُر از پند بود　　تہمتن بہ درد از جگر بند بود
چُنین است کردارِ چرخِ بلند　　بہ دستے کُلاہ و بدیگر کمند
چو شاداں نشیند کسے با کُلاہ　　بہ خمِ کمندش رُباید ز گاہ
چرا مہر باید ہمے بر جہاں　　چو باید خرامید با ہمرہاں
یکے دائرہ آمدہ چنبری　　فراواں دریں دائرہ داوری
نہ ہر پادشاہ و نہ ہر بندہ را　　شناسد نہ ناداں نہ دانندہ را
جہاں سرگذشت است از ہر کسے　　چُنیں گونہ گوں بازی آرد بسے
چو اندیشۂ بود گردد دراز　　ہمے گشت باید سوئے خاک باز
اگر چرخ را ہست ازیں آگہی　　ہمانا کہ گشت است مغزش تہی
چُناں داں کہ زیں گردش آگاہ نیست　　بہ چُون و چرا سوئے او راہ نیست
بدیں رفتن اکنوں نباید گریست　　ندانیم فرجام ایں کار چیست
ز سہراب چوں شد خبر نزدِ شاہ　　بیامد بہ نزدیکِ او با سپاہ
بہ رستم چنیں گفت کاؤسِ کے　　کہ از کوہِ البرز تا برگِ نے

همه مُرد خواهد به گردش سپهر   نیابد فگندن بدین خاک مهر
یکی زود سازد یکی دیرتر   سرانجام بر مرگ باشد گذر
دل و جان بدین رفته خوش کن   همه گوش سوی خردمند کن
اگر آسمان بر زمین بر زنی   وگر آتش اندر جهان در زنی
نیابی همی رفته را باز جای   روانش کهن دان بدیگر سرای
من از دور دیدم بر و یال او   همان برز و بالا و گوپال او
بگفتم به ترکان نماند همی   ز تخم بزرگان بماند همی
زمانه بر انگیختی با سپاه   که ایدر به دشت تو گردد تباه
چه سازی و سامان این کار چیست   بدین رفته تا چند خواهی گریست
بدو گفت رستم که او خود گذشت   [illegible] جهان درین پهن دشت
به توران سرانند چندی نه زیر   ازیشان به دل در مدار ایچ کین
زواره سپه را گذارد به راه   به نیروی یزدان و فرمان شاه
بدو گفت شاه ای نکو نامجوی   ازین رزم اندوهت آمد به روی
گر ایشان به من چند بد کرده اند   وگر دود از ایران بر آورده اند
ولیکن چو رای تو با جنگ نیست   مرا نیز با جنگ آهنگ نیست
دل من ز درد تو شد پر ز درد   نخواهم از ایشان به کین یاد کرد
بپیچید دلاور پیاده ز راه   چنین گفت کز پیش رفت آن سپاه
وز آن جایگه شاه لشکر براند   به ایران خرامید و رستم بماند
بدان تا زواره بیاید ز راه   برو آگهی آورد زان سپاه
زواره بیامد سپیده دوان   سپه راند رستم هم اندر زمان
بریده دم یاد پایان هزار   پر از خاک سر مهتران نامدار
بریده سمند سرافراز دم   دریده همه کوس روئینه خم
سپه پیش تابوت [illegible] راندند   بزرگان به سر خاک بفشاندند

پس آنگه سوی زابلستان کشید — چو آگاهی از وی بدستان رسید
همه سیستان پیش باز آمدند — به رنج و به درد و گداز آمدند
چو تابوت را دید دستان سام — فرود آمد از اسب زرین لگام
تهمتن پیاده همی رفت پیش — دریده همه جامه دل کرده ریش
گشادند گردان سراسر کمر — همه پیش تابوت بر خاک سر
همه رخ کبود و همه جامه چاک — بسر بر فشانده براین سوگ خاک
گرفتند تابوت او سر بسر — دریغ آن چنان نامدار دلیر
تهمتن به زاری به پیش پدر — ز تابوت زر دوز بر کرد سر
بدو گفت بنگر که سام سوار — بدین تنگ تابوت خفته است زار
بپالید دستان ز دو دیده خون — بنالید با داور رهنمون
تهمتن همی گفت کای نامدار — تو رفتی و من مانده ام خوار و زار
همی گفت زال اینت کاری شگفت — که سهراب گرز گران برگرفت
نشانی شد اندر میان مهان — نزاید چنو مادر اندر جهان
همی گفت و مژگان پر از آب کرد — زبان پر ز گفتار سهراب کرد
چو آمد تهمتن به ایوان خویش — خروشید و تابوت بنهاد پیش
چو رودابه تابوت سهراب دید — ز چشمش روان جوی خوناب دید
بدان تنگ تابوت خفته جوان — به زاری بگفت ای سر پهلوان
به زاری همی موی آغاز کرد — همی برکشید از جگر آه سرد
که ای پهلوان زادهٔ بچهٔ شیر — نزاید چو تو زورمند دلیر
همی گفت زار ای گو سرفراز — زمانی ز صندوق سر برفراز
به مادر نگوئی همی راز خویش — که هنگام شادی چه آمدت پیش
به روز جوانی به زندان شدی — برین خانهٔ مستمندان شدی
نگوئی چه آمدت پیش از پدر — چرا بر دریدت بدینسان جگر

فغانش ز ایوان به کیوان رسید همه زار بگریست هر کان شنید
به پرده درون رفت با سوگ و درد دلش پر ز درد و رخش پر ز گرد
چو رستم چنان دید بگریست زار ببارید از دیده خون در کنار
تو گفتی مگر رستخیز آمد است که دل را ز شادی گریز آمدست
دگر باره تابوت سهراب شیر بیاورد پیش جهان دلیر
از آن تخته برکند و بگشاد سر کفن زو جدا کرد پیش پدر
تنش را بدان نامداران نمود تو گفتی که از چرخ برخاست دود
هر آنکس که بودند پیر و جوان زن و مرد گشته همه بی توان
مهان جهان جامه کردند چاک به ابر اندر آمد سر گرد و خاک
همه کاخ تابوت بد سربسر غنوده به صندوق در شیر نر
تو گفتی که سام است با یال و سفت غمین شد ز جنگ اندر آمد بخفت
چو دیدند آن مردمان روی او بکندند هر کس به سر های و هو
بپوشید بازش به دیبای زرد سر تنگ تابوت را سخت کرد
همی گفت گر دخمه زرین کنم ز مشک سیه گردش آگین کنم
چو من رفته باشم نماند بجای وگرنه مرا خود جز این نیست رای
چه سازم من اکنون سزاوار او که ماند ازو در جهان رنگ و بو
پی دخمه کردش ز سم ستور جهانی ز زاری همی گشت کور
تراشید تابوتش از عود خام بر او بر زده بند زرین ستام
به گیتی همه برشد این داستان که چون گشت فرزند را پهلوان
جهان سربسر پر ز تیمار گشت هر آنکس که بشنید غمخوار گشت
به رستم برین روز چندی گذشت بگرد دلش شادمانی نگشت
به آخر شکیبائی آورد پیش که جز آن نمی دید هنجار خویش
جهان را بسی هست زینسان بیاد بسی داغ بر جان هر کس نهاد

کرا در جهان هست هوش و خرد — کجا او ز فریب زمانه نخورد
جو ایرانیان زین خبر یافتند — بر آن آتش غم همه تافتند
وزان روی هومان به توران رسید — بگفت او به افراسیاب آنچه دید
ازو مانده بد شاه توران شگفت — وزان کار اندازه اندر گرفت
رغیبو آمد از شهر توران زمین — که سهراب شد کشته بر دشت کین

آگهی یافتن مادر سهراب از کشته شدنش

خبر زو به شاه سمنگان رسید — همه جامه بر خویشتن بر درید
به مادر خبر شد که سهراب گرد — ز تیغ پدر خسته گشت و بمرد
خروشید و جوشید و جامه درید — به زاری بر آن کودک نارسید
بزد چنگ و بدرید پیراهنش — درخشان شد آن لعل زیبا تنش
برآورد بانگ غریو و خروش — زمان تا زمان زو همی رفت هوش
فرو برد ناخن دو دیده بکند — برآورد بالا در آتش فگند
مران زلف چون تاب داده کمند — به انگشت بپیچید و از بن بکند
روان گشت از روی او جوی خون — زمان تا زمان اندر آمد نگون
همه خاک تیره به سر بر فگند — به دندان ز بازوی خود گوشت کند
به سر بر فگند آتش و بر فروخت — همه موی مشکین به آتش بسوخت
همی گفت کای جان مادر کنون — کجائی سرشته به خاک و به خون
غریب و اسیر و نژند و نزار — بخاک اندرون آن تن نامدار
دو چشمم به ره بود گفتم مگر — ز سهراب و رستم بیابم خبر
گمانم چنان بود گفتم کنون — بگشتی بگیتی جهان اندرون
پدر را همی جستی و یافتی — کنون بادن تیز بشتافتی
چه دانستم ای پور کاید خبر — که رستم به خنجر دریدت جگر

دریغش نیامد ازآن روی تو　　ازان برز و بالا و بازوی تو
وزان گردگاهش نیامد دریغ　　که ببرید رستم به برنده تیغ
بپرورده بودم تنش را به ناز　　به رخشنده روز و شبان دراز
کنون آن بخون اندرون غرقه گشت　　کفن بر تن پاک او خرقه گشت
کنون من کرا گیرم اندر کنار　　که خواهد بدن مر مرا غمگسار
کرا گویم این درد و تیمار خویش　　کرا خوانم اکنون بجای تو پیش
دریغا تن و جان و چشم و چراغ　　بخاک اندرون ماند از کاخ و باغ
پدر جستی ای گرد لشکر پناه　　بجای پدر گورت آمد به راه
از امید نومید گشتی تو زار　　بخفتی بخاک اندرون زار و خوار
ازان پیش کو دشنه را برکشید　　جگرگاه سیمین تو بر درید
چرا آن نشانی که مادرت داد　　ندادی بر او بر نکردیش یاد
نشان داده بد از پدر مادرت　　ز بهر چه نامد همی باورت
کنون مادرت ماند بی تو اسیر　　پر از درد و تیمار و رنج و زحیر
چرا نامدم با تو اندر سفر　　که گشتی به گردان گیتی سمر
مرا رستم از دور بشناختی　　ترا با من ای پور بنواختی
بینداختی تیغ آن سرفراز　　نکردی جگرگاهت ای پور باز
همی گفت و می خست و می کند موی　　همی زد کف دست بر خوب روی
همی گفت مادرت بیچاره گشت　　به خنجر جگرگاه تو پاره گشت
ز هر سو بر او انجمن گشت خلق　　که زان گریه در خون همی گشت غرق
زمین کو همی شیون و ناله کرد　　همه خلق را چشم پر ژاله کرد
بر این گونه بیهش بیفتاد پست　　همه خلق را دل بر او بر بخست
بیفتاد بر خاک چون مرده گشت　　تو گفتی همه خونش افسرده گشت
به هوش آمد و باز نالش گرفت　　بران پور کشته بگالش گرفت

ز خون او همی کرد لعل آب را   به پیش آورید اسپ سهراب را
سر اسپ او را به بر در گرفت   بمانده جهانی درو در شگفت
گهی بوسه زد بر سرش گه بروی   ز خون زیر سمش همی راند جوی
ز خون مژه خاک را کرده لعل   همی روی مالید بر سم و نعل
بیاورد آن جامهٔ شاهوار   گرفتش چو فرزند اندر کنار
بیاورد خفتان و درع و کمان   همان نیزه و تیغ و گرز گران
به سر بر همی زد گران گرز را   همی یاد کرد آن بر و برز را
بیاورد آن جوشن و خود او   همی گفت کای شیر پرخاش جو
بیاورد زین و لگام و سپر   لگام و سپر را همی زد به سر
کمندش بیاورد هفتاد باز   به پیش خود اندر فکندش دراز
همی تیغ سهراب را برکشید   فش و دم اسپش ز نیمه برید
به درویش داد این همه خواسته   زر و سیم و اسپان آراسته
در کاخ بربست و تختش بکند   ز بالا بر آورد و پستش فکند
فرو هشت جائی که بد جای بزم   ازان بزم که رفته بودش به رزم
در خانها را سیه کرده پاک   ز کاخ و رواقش بر آورد خاک
بپوشید پس جامهٔ نیلگون   همان نیلگون غرق گشته بخون
به روز و به شب مویه کرد و گریست   پس از مرگ سهراب سالی بزیست
سرانجام هم در غم او بمرد   روانش بشد سوی سهراب گرد
چنین گفت بهرام شیرین سخن   که با مردگان آشنائی مکن
نه ایدر همی ماند خواهی دراز   بسیچیده باش و درنگی مساز
چنین است رسم سرای کهن   سرش هیچ پیدا نه بینی نه بن
بتو داد یک روز نوبت پدر   سزد گر ترا نوبت آید بسر
چنین است و رازش نیامد پدید   نیابی به خیره چه جوئی کلید

در بستہ را کس نداند گشاد	بداں سنج عمر تو گردد بباد
دل اندر سرائے سپنجی مبند	سپنجی نباشد بسے سودمند
بدیں داستاں من سخن ساختم	دگر بر سیاوش بپرداختم

تذکرۂ فردوسی مصنّفِ شاہنامہ

حکیم ابو القاسم فردوسی و ہو حسن بن اسحاق بن شرف شاہ طوسی قریب ۹۵۰ء در طوس واقع خراسان تولّد شد۔ پدرش نزدِ حاکمِ طوس بخدمتِ باغبانی مامور بود۔ حالش مفصّل در کتاب اردو کورس جماعتِ سوم مڈل شکول سمتِ ترقیم یافتہ۔ مجملش این است۔ کہ کتاب شاہنامہ ترجمۂ پاستاں نامہ است۔ کہ بحکمِ یزدجرد ساسانی از عہدِ کیومرث تا جلوسِ خسرو فراہم شدہ بود۔ و وزنِ شاہنامہ ہماں وزن سکندر نامہ است۔ گویند کہ ایں کتاب مُحتوی بر شصت ہزار شعر است۔ کہ بہ عرصۂ سی سال بمنصۂ شہود جلوہ نمود۔ و عمرِ فردوسی قریب ہشتاد سال بود ؛

نمبرِ شمار	قاعدے	مثالیں
٧	حرفِ مکسور کے نیچے دو جگہ کے سوا سب جگہ زیر لکھا گیا۔ اوّل یائے مجہُول کے ماقبل۔ دُوسرے یائے معرُوف کے ماقبل جو لفظ کے آخر ہے +	دیر۔ نیکے۔ شاہی +
٨	حرفِ مضموم کے بعد اگر واوِ مجہُول نہیں ہے۔ تو اُس پر پیش لکھا گیا +	مُشکر
٩	واوِ معرُوف کے ماقبل پیش لکھا گیا +	دُور
١٠	واوِ مجہُول کے ماقبل پیش نہیں لکھا گیا +	زور
١١	الف۔ واو اور یے کے سوا لفظ کے درمیان جو حرف ساکن ہے۔ اُس پر جزم لکھا گیا +	صغیر
١	استفہام کی علامت	؟
٢	ندا۔ تعجب۔ حسرت۔ دعا۔ قسم۔ خوشی کی علامت	!
٣	تھوڑے وقفے کی علامت	-
٤	پُورے وقفے کی علامت	+

ہدایت۔ جہاں پُورا وقفہ ہے۔ وہاں پڑھنے میں زیادہ ٹھیرنا چاہیئے۔ باقی جگہ کم +

PRINTED AND PUBLISHED FOR

RAI SAHIB M. GULAB SINGH & SONS,

AT THE MUFID-I-'AM PRESS, LAHORE,

BY R. B. MOHAN LAL.

1915.

5th Edition. 4,000 Copies, Price 0-4-1.

آخری درج شدہ تاریخ پر یہ کتاب مستعار
لی گئی تھی مقررہ مدت سے زیادہ رکھنے کی
صورت میں ایک آنہ یومیہ دیرانہ لیا جائے گا۔